

A black and white portrait of an elderly man with glasses, looking slightly to the left. The image is the background for the book cover.

Władysław Szulakiewicz

**Mistrz
kształcenia
pedagogicznego**

**Kazimierz Sośnicki
w okresie
toruńskim**

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Ignatianum
w Krakowie

**Mistrz
kształcenia
pedagogicznego
Kazimierz Sośnicki
w okresie
toruńskim**

Władysława Szulakiewicz

**Mistrz
kształcenia
pedagogicznego**

**Kazimierz Sośnicki
w okresie
toruńskim**

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie

Kraków 2025

© Uniwersytet Ignatianum w Krakowie, 2025

Publikacja sfinansowana z subwencji Ministra Nauki i Szkolnictwa
Wyższego przeznaczonej na utrzymanie i rozwój potencjału
dydaktycznego i badawczego Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie
w 2024 roku

Recenzenci

Dr hab. Joanna Król, prof. US
Prof. dr hab. Aleksander Nalaskowski

Redakcja i korekta

Jacek Pawłowicz Labor, Roman Małecki

Projekt okładki i stron tytułowych

PHOTO DESIGN – Lesław Sławiński

Opracowanie typograficzne i łamanie

Jacek Pawłowicz Labor

ISBN 978-83-7614-639-3

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 39 99 620
wydawnictwo@ignatianum.edu.pl
<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja:

Wydawnictwo WAM
Dział Handlowy
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Księgarnia Wysyłkowa
tel. 12 62 93 260
www.wydawnictwowam.pl

*Pamięci
Profesora Kazimierza Sośnickiego,
twórcy toruńskiej pedagogiki akademickiej*

SPISTREŚCI

Wstęp	9
Rozdział I	
Lwowski okres w życiu i działalności pedagogicznej Kazimierza Sośnickiego	15
1.1. Edukacja i działalność pedagogiczna	15
1.2. Habilitacja i udział w życiu naukowym	21
Rozdział II	
Okres toruński w biografii Kazimierza Sośnickiego	33
2.1. Udział w tworzeniu środowiska naukowego Torunia	34
2.2. Działalność dydaktyczna na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu	47
2.3. Kazimierz Sośnicki w pamięci uczniów i współpracowników	63
Rozdział III	
Uczniowie Kazimierza Sośnickiego z okresu toruńskiego	87
3.1. Uczniowie – stopień doktora pod kierunkiem Kazimierza Sośnickiego	88
3.1.1. <i>Stefan Wołoszyn (1911–2004) – pierwszy doktor wypromowany na UMK przez Kazimierza Sośnickiego</i>	88
3.1.2. <i>Feliks Korniszewski (1905–1986) – ostatni doktor wypromowany na UMK przez Kazimierza Sośnickiego</i>	101

3.2. Uczniowie – magisterium i doktorat pod kierunkiem Kazimierza Sośnickiego	115
3.2.1. <i>Ludwik Ryszard Bandura (1904–1984)</i>	115
3.2.2. <i>Ksiądz Zygfryd Kowalski (1910–1995)</i>	133
3.2.3. <i>Maria Felicja Lipowska (1913–1985)</i>	155
3.2.4. <i>Kazimierz Józef Moroz (1911–2003)</i>	172
Zakończenie: kontynuacje dzieła pedagogicznego Kazimierza Sośnickiego	197
Bibliografia	203
Spis fotografii	215
Aneksy	217
Aneks nr 1 Spis treści wykładów Kazimierza Sośnickiego z okresu okupacji niemieckiej	217
Aneks nr 2 Wykaz prac magisterskich napisanych pod kierunkiem Kazimierza Sośnickiego	220
Indeks osób	225
Summary	231

Kontakt między profesorem i studentem staje się wreszcie najbardziej bliski, gdy student dojrzewający pod względem naukowym zaczyna brać udział w twórczej pracy naukowej pod kierownictwem swego profesora, gdy udzielonej sobie wiedzy zaczyna używać do całkiem już samodzielnego stawiania i rozwiązywania zagadnień¹.

Tadeusz Czeżowski

W roku 2025 Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu będzie świętował 80-lecie swojego powstania. Fakt ten zobowiązuje do pamięci o tych, którzy tworzyli uniwersytet i wpłynęli znacząco na jego rozwój. Niewątpliwie do tej grupy nauczycieli akademickich należy Kazimierz Sośnicki, pedagog i filozof, który przybył do Torunia ze Lwowa. Miał on ogromne zasługi w dziele kształcenia pedagogicznego studentów nie tylko na kierunku pedagogika, ale także w edukacji pedagogicznej młodzieży studiującej na innych kierunkach w toruńskim uniwersytecie.

Dla zawartego w tytule pracy terminu „mistrz” na potrzeby niniejszej pracy przyjmuje się spośród wielu interpretacji idei mistrza i mistrzostwa rozumienie tej kategorii sformułowane przez filozofa Jacka J. Jadackiego.

¹ T. Czeżowski, *O uniwersytecie i studiach uniwersyteckich*, Toruń 1946, s. 26.

Uważa on, że należy „odróżnić dwa konteksty, w których mówi się o mistrzu. Pierwszy – to kontekst, w którym chodzi o to, że ktoś jest mistrzem w pewnej dziedzinie. [...] Drugi kontekst, w którym mówi się o mistrzu – to taki, w którym chodzi o to, że ktoś jest czyimś mistrzem”². Mistrz według Jadackiego może być zatem zarazem specjalistą w pewnej dziedzinie i znakomitym nauczycielem w tej dziedzinie, czyli w tym wypadku jest mowa o nauczycielu, który jest czyimś mistrzem. Jako przykład mistrza podaje Kazimierza Twardowskiego i pisze następująco: „Bycie-nauczycielem danej osoby jest jednak tylko warunkiem niezbędnym bycia-mistrzem tej osoby. Jaka jest tu *differentia specifica*? Skłonny byłbym uważać, że jest to zbiór własności, z których jedne przysługują elementom dziedziny relacji bycia-nauczycielem, a inne samej relacji. Oto pierwsza – wydaje mi się, że niesporna – część listy tych własności:

- (a) x jest fachowcem w dziedzinie z ;
- (b) x jest człowiekiem odpowiedzialnym (za swoje słowa i czyny);
- (c) x jest wybitnym nauczycielem;
- (d) jest oddanym nauczycielem y -a”³.

Wyróżnione cechy charakterystyczne dla mistrzostwa i mistrza mają także znaczenie w pedagogice, ale szczególnie ważna jest cecha bycia wybitnym i oddanym pracy nauczycielskiej. Zdaniem Jadackiego, „wybitny nauczyciel to taki nauczyciel, który ma wybitną u m i e j ę t n o ś ć

² J. Jadacki, *Mistrz i uczeń*, „Edukacja Filozoficzna” 2016, numer specjalny, s. 77.

³ Tamże, s. 78.

uczenia innych. Oddany nauczyciel – to taki, który stara się przekazać swym uczniom całą swoją wiedzę i wszystkie swoje umiejętności w danej dziedzinie, oraz robi to z zapalem i w zasadzie bezinteresownie”⁴. W sumie dla rozważań w niniejszej pracy przydatne stają się wszystkie podane konteksty rozumienia pojęcia mistrza wyróżnione przez Jadackiego.

Kazimierz Sośnicki był bowiem bezsprzecznie fachowcem, specjalistą w dziedzinie pedagogiki, i był mistrzem wielu młodych adeptów nauki. Jako nauczyciel akademicki posiadał cechy mistrza wyróżnione powyżej. To z jego seminarium wyszło wielu wybitnych pedagogów i działaczy oświatowych.

W prezentowanej pracy, zgodnie z jej tytułem, autorka podjęła próbę udokumentowania w szczególności działalności dydaktycznej Kazimierza Sośnickiego na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Obszar ten jest nierozpoznany w dotychczasowych publikacjach poświęconych Sośnickiemu. W książce pomija się natomiast zagadnienia związane z interpretacją poglądów zawartych w pracach naukowych autorstwa Sośnickiego, które częściowo znalazły wyraz w rozproszonych opracowaniach poświęconych głównie teorii wychowania, zwłaszcza wychowania państwowego w ujęciu Sośnickiego i dydaktyce⁵. Jest on wymieniany m.in. w opracowaniach

⁴ Tamże.

⁵ Dla przykładu warto wskazać opracowania takich autorów jak: H. Gajdamowicz, *Teoria nauczania i wychowania Kazimierza Sośnickiego w świetle założeń pedagogiki filozoficznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991; S. Nalaskowski, *Pedagogika i dydaktyka w ujęciu Kazimierza Sośnickiego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1994.

biograficznych w gronie sławnych pedagogów polskich czy wybitnych nauczycieli oraz twórców dydaktyki polskiej⁶.

Na strukturę pracy składają się trzy rozdziały. Dwa pierwsze poświęcone są życiu i działalności Sośnickiego. Rozdział pierwszy ukazuje okres jego życia i działalności do 1939 roku i w latach II wojny światowej. Rozdział drugi dotyczy okresu toruńskiego uczonego, jego aktywności naukowej, organizacyjnej i dydaktycznej. Ostatni podrozdział tego rozdziału jest próbą ukazania postaci Sośnickiego i jego dzieła życia tak, jak zapisały się one w pamięci uczniów, współpracowników, a nawet czytelników jego publikacji. Natomiast trzeci rozdział ukazuje wybranych jego uczniów, magistrantów i doktorantów oraz ich prace powstałe pod kierunkiem Sośnickiego i obronione w toruńskim okresie jego aktywności naukowej. Mowa tu o osobach, które odbyły studia na UMK i uzyskały magisterium i doktorat pod kierunkiem Sośnickiego albo jedynie doktorat. W opisie edukacyjnych biografii uczniów Sośnickiego szczególną uwagę zwrócono na omówienie przebiegu studiów magisterskich i prac będących podstawą uzyskania tytułu magistra. To ten fragment pracy

⁶ Zob. m.in. publikacje: C. Kupisiewicz, *Kazimierz Sośnicki*, w: C. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Poczet wybitnych nauczycieli*, Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk 2006, s. 149–157; C. Kupisiewicz, *Z dziejów teorii i praktyki wychowania. Podręcznik akademicki*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2012; W. Okoń, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993, s. 325–347; *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, R. Góralska, J. Pólturzycki, E.A. Wesołowska, W. Wojdyło, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwo Novum, Toruń–Płock 2003.

oddaje ogrom działań Sośnickiego poświęconych kształceniu pedagogów. Informacje zawarte w nim dokumentują mistrzostwo pedagogiczne toruńskiego pedagoga, bo ukazują wyniki jego pracy naukowej i dydaktycznej. Warto zaznaczyć, że w tym trudnym dziele uzyskiwania tytułów i stopni (magistra i doktora) profesor Sośnicki współpracował z innymi uczonymi toruńskiego uniwersytetu, głównie zajmującymi się filozofią, historią, psychologią i socjologią.

W niniejszej pracy autorka wykorzystała źródła archiwalne znajdujące się w Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, a zwłaszcza dokumentację zawartą w aktach studenckich i aktach przewodów doktorskich oraz w aktach osobowych omawianych uczniów Sośnickiego. Te ostatnie akta (osobowe) były przydatne do omówienia biografii tych uczniów Sośnickiego, którzy podjęli później pracę na UMK. W poszukiwaniu odpowiedzi na wiele pytań związanych z kształceniem uniwersyteckim na tej uczelni pomocne były źródła drukowane i opracowania mówiące o powstaniu i rozwoju uczelni toruńskiej w pierwszych latach jej funkcjonowania. Znakomitym uzupełnieniem przydatnym do ukazania dzieła pedagogicznego toruńskiego uczonego stała się literatura pamiętnikarska ukazująca wiele faktów z jego biografii, zapisanych w pamięci uczniów i współpracowników. Lektura tego źródła, jakim są wspomnienia, a zwłaszcza wspomnienia uczniów, ma jeszcze inny wymiar – jest wyrazem wdzięczności dla mistrza za jego trud, co zostało wyrażone w licznych wypowiedziach wspomnieniowych.

Oddawana do rąk Czytelników praca jest także, co było zamierzoną intencją autorki, zapisem dziejów kształcenia uniwersyteckiego pedagogów po II wojnie światowej

WSTĘP

na przykładzie studiów realizowanych w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, a opowiedzianych z perspektywy działalności akademickiej Kazimierza Sośnickiego.

* * *

Autorka pracy składa serdeczne podziękowania mgr Bożenie Kierzkowskiej i mgr Weronice Krajniak za pomoc w poszukiwaniu i udostępnianiu materiałów w Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

LWOWSKI OKRES W ŻYCIU I DZIAŁALNOŚCI PEDAGOGICZNEJ KAZIMIERZA SOŚNICKIEGO

Osobowość nauczyciela jest jednym z ważnych środków wpływania na psychiczną stronę młodzieży. Dzieje się to przez jego autorytet moralny, dzięki któremu działa on głównie sugestywnie na życie psychiczne młodzieży⁷.

Kazimierz Sośnicki

1.1. Edukacja i działalność pedagogiczna

W życiu i biografii naukowej Kazimierza Sośnickiego można wyróżnić trzy okresy: lwowski, toruński i gdański. Dokonując takiego rozróżnienia, mam na myśli jego edukację, kolejne awanse naukowe oraz związki z uczelniami, w których był nauczycielem akademickim. W sumie w swym długim i pracowitym życiu Sośnicki był uczonym trzech uniwersytetów: lwowskiego, toruńskiego i gdańskiego⁸. Przybywając do Torunia, Kazimierz

⁷ K. Sośnicki, *Pedagogika ogólna. Podręcznik dla użytku zakładów kształcenia nauczycieli*, Księgarnia Wysyłkowa „Librarium”, Inowrocław 1946, s. 108.

⁸ R. Jadczak, *Kazimierz Sośnicki – profesor trzech uniwersytetów*, „Przegląd Artystyczno-Literacki” 1994, nr 9–10, s. 18–19.

Sośnicki był już doświadczonym nauczycielem szkół średnich i nauczycielem akademickim. Posiadał także bogaty dorobek naukowy. Uczony ten, jak powszechnie wiadomo, był Lwowianinem z urodzenia⁹. Przyszedł na świat 11 stycznia 1883 roku. Pochodził z rodziny inteligencji pracującej. Jego rodzina, jak ustaliła Weronika Krajniak, wywodziła się z rodu szlacheckiego herbu Trąba¹⁰. Sam Sośnicki w „Ankiecie personalnej” znajdującej się w Archiwum UMK napisał, że ma pochodzenie robotnicze¹¹, a jego ojcem był Maurycy Sośnicki, stolarz. Ojciec pracował do roku 1908, w następnych latach, jak odnotował w ankiecie Sośnicki, „był na jego utrzymaniu... z powodu choroby”. Maurycy Sośnicki zmarł w 1929 roku. Matką była Delfina, z domu Pliszewska. Żona Sośnickiego, Sabina Anna, z domu Krzysztalowicz, była pracownicą krawiecką, legitymującą się świadectwem czeladniczym¹².

We Lwowie przeszedł wszystkie szczeble kształcenia, w tym osiem semestrów studiów na Uniwersytecie Lwowskim w latach 1902–1906. We Lwowie także złożył egzamin na nauczyciela szkół gimnazjalnych, co było

⁹ Dane dotyczące okresu lwowskiego podaję na podstawie dokumentacji znajdującej się w archiwum UMK. Zob. A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202.

¹⁰ W. Krajniak, *Sośnicki Kazimierz (1883–1976)*, w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 8, red. K. Mikulski, Towarzystwo Miłośników Torunia, Toruń 2019, s. 228.

¹¹ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202. Kwestionariusz.

¹² A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202. Sośnicki podaje, że siostra Klementyna była nauczycielką szkoły powszechnej, a po II wojnie światowej przeszła na emeryturę. Druga siostra Helena była również nauczycielką szkoły powszechnej. W czasie okupacji siostry pozostawały na utrzymaniu dzieci.

wymagane w przypadku pracy w tego typu placówkach. Warto podkreślić, że przed przystąpieniem do egzaminu nauczycielskiego kandydat musiał wówczas spełnić pewne kryteria. Były to, jak powiedzielibyśmy dzisiaj, zaliczenia pewnych przedmiotów w czasie studiów. Sośnicki spełnił te kryteria. Jak odnotowano w protokole, „[...] kandydat do podania o dopuszczenie do egzaminu dołączył dwa świadectwa stwierdzające, że w półroczu drugim r. 1902/03 słuchał wykładu czterogodzinnego filozofii, w półroczu pierwszym 1905/6 wykładu trzygodzinnego z pedagogiki i złożył egzaminy kolokwialne z obydwu tych przedmiotów celująco”¹³. Również ten egzamin, tj. na nauczyciela gimnazjum, wypadł znakomicie, a w protokole z egzaminu odnotowano: „[...] Kazimierz Sośnicki jest uzdolniony do nauczania filozofii i matematyki jako przedmiotów głównych, a fizyki jako przedmiotu pobocznego w gimnazjach i szkołach realnych z językiem polskim wykładowym”¹⁴. Egzaminatorami byli profesorowie Uniwersytetu Lwowskiego, między innymi egzaminatorem z filozofii był Kazimierz Twardowski, a egzaminatorem z języka polskiego Józef Kallenbach. We Lwowie Sośnicki rozpoczął pracę w zawodzie nauczyciela szkół średnich od 1906 roku, czyli tuż po ukończeniu studiów. W Kwestionariuszu podaje, że w latach 1910/11, 1931, 1932 odbywał podróże naukowe do Paryża, Genewy, Wiednia, Berlina i Lipska. Wyjazdy te miały ugruntować jego wiedzę pedagogiczną i filozoficzną. Sośnicki

¹³ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202. Protokół z egzaminu na nauczyciela gimnazjum.

¹⁴ Tamże. Mając także przygotowanie do nauczania przedmiotów ścisłych: matematyki i fizyki, nie dziwi, że na UMK prowadził zajęcia dla studentów tych kierunków studiów.

znał dobrze języki obce: biegle język niemiecki i francuski, słabo rosyjski i angielski¹⁵. Znajomość języków zapewne ułatwiała mu wyjazdy zagraniczne, a także umożliwiała tłumaczenie dzieł pedagogicznych autorów obcych na język polski, co wzbogaciło jego dorobek i miało znaczenie dla kształcenia polskich pedagogów.

Ze związku z pierwszą żoną urodził się w roku 1908 w Sanoku syn Kazimierz Ludwik, który pracował w dyplomacji polskiej. Był m.in. sekretarzem ambasady polskiej we Paryżu¹⁶.

Przed II wojną światową Sośnicki był nauczycielem w kilku rodzajach szkół i w kilku miejscowościach (Sambor, Lwów), ponadto w latach 1910–1918 pełnił funkcję dyrektora gimnazjum w Borszczowie¹⁷. Był również nauczycielem w gimnazjum w Sanoku, gdzie uczył fizyki, matematyki oraz propedeutyki filozofii¹⁸. Warto odnotować, że w okresie międzywojennym pracował także w instytucji

¹⁵ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202. Kwestionariusz osobowy.

¹⁶ Syn Sośnickiego Kazimierz Ludwik Sośnicki, magister prawa, ur. 25.08.1908, zmarł 24.08.1944. A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, Ankieta personalna. Zob. także: M. Pernal, *Przerwana misja. Straty dyplomacji polskiej w okresie II wojny światowej*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej, Warszawa 2020, s. 66; *Polska służba zagraniczna po 1 września 1939*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Londyn 1954, s. 89. Zob. Fot. nr 2: Płyta nagrobna Kazimierza Ludwika Sośnickiego, syna Kazimierza Sośnickiego.

¹⁷ Borszczów – miasto w Ukrainie w obwodzie tarnopolskim.

¹⁸ Zob. *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1907/08 – 1913/14*, Nakładem Funduszu Naukowego, Sanok 1908–1914.

kształcącej w zakresie pedagogicznym, tj. w Prywatnym Wyższym Instytucie Naukowo-Wychowawczym Żeńskim w Sanoku w latach 1908–1911¹⁹. Z kolei w latach 1920–1929 pracował w Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego, gdzie kolejno był wizytatorem i naczelnikiem wydziału. Jako pracownik administracji oświatowej Lwowa i Okręgu Lwowskiego, tj. wizytator i naczelnik Wydziału II Szkolnictwa Średniego w Kuratorium, został mianowany na okres trzyletni (1928–1931) przewodniczącym komisji egzaminacyjnej dla eksternistów przy Wyższym Kursie Nauczycielskim we Lwowie, odpowiadając za dyscypliny Historia i Polska współczesna. Wreszcie pracował jako wykładowca na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, prowadząc wykłady z pedagogiki i dydaktyki od 1929 roku do wybuchu wojny, oraz w Wyższej Szkole Handlu Zagranicznego we Lwowie. Ponadto był członkiem Komisji Korespondencyjnych Wyższych Kursów Nauczycielskich w latach 1934–1939 oraz Związku Zawodowego Nauczycielstwa Polskiego w roku 1934. W roku szkolnym 1929/30 został skierowany na emeryturę²⁰. Można zatem stwierdzić, że w okresie lwowskim

¹⁹ Prywatny Wyższy Instytut Naukowo-Wychowawczy Żeński w Sanoku powołany został jako zakład kształcenia dziewcząt w zawodzie nauczycielskim. W roku szkolnym 1902/1903 funkcjonował pod nazwą: Wyższy Naukowo-Wychowawczy Instytut Żeński w Sanoku. Zakład prowadził naukę systemem klasowym od I do IV klasy oraz systemem kursowym. Jego organizatorką i dyrektorką była Teodozja Drewińska (1848–1941), polska nauczycielka i działaczka oświatowa.

²⁰ Na temat przyczyn jego przejścia na emeryturę i pracy w administracji oświatowej zob.: K. Szmyd, *Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku naukowym akademickim Lwowa (1860–1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003,

pełnił wiele funkcji: nauczyciela, wizytatora, naczelnika kuratorium szkolnego, wykładowcy akademickiego. Po zwolnieniu z administracji oświatowej i przeniesieniu na emeryturę rozpoczął wykłady na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, które prowadził do wybuchu wojny. Uczestniczył w pracach zespołów uniwersyteckich mających opracować programy nauczania²¹. Wiele czasu poświęcał na prelekcje i odczyty publiczne, które cieszyły się dużą popularnością. Kazimierz Szmyd analizując dokumentację habilitacyjną podaje, że Sośnicki w latach 1920–1933, czyli do czasu przedłożenia dokumentacji habilitacyjnej, mógł przeprowadzić około 500 tego typu wykładów, prelekcji, spotkań z różnymi grupami zainteresowanych słuchaczy, którzy pragnęli się kształcić w zakresie pedagogiki²².

Warto nadmienić, że za swoją wszechstronną działalność został odznaczony już w 1908 roku medalem z okazji 60-lecia panowania Franciszka Józefa²³.

s. 336; K. Twardowski, *Dzienniki*, t. 2, do druku przygotował i przypisami opatrzył R. Jadczyk, Polskie Towarzystwo Filozoficzne, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa–Toruń 1997, s. 57, 61, 93.

²¹ K. Twardowski, *Dzienniki*, t. 2, dz. cyt., s. 119, 203, 241. Były to posiedzenia komisji w gronie filozofów (K. Twardowski, S. Igel, R. Ingarden, L. Blaustein, I. Dąmbska, K. Ajdukiewicz i in.) dotyczące nie tylko programu studiów na UJK, ale też propedeutyki filozofii w liceach.

²² K. Szmyd, *Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku naukowym akademickim Lwowa (1860–1939)*, dz. cyt., s. 335–336.

²³ W. Krajniak, *Sośnicki Kazimierz (1883–1976)*, dz. cyt., s. 230.

1.2. Habilitacja i udział w życiu naukowym

Kazimierz Sośnicki należy do grona uczniów Kazimierza Twardowskiego²⁴. Pod kierunkiem Twardowskiego przygotował rozprawę doktorską pt. *Wyjaśnienie i opis w badaniach naukowych* i uzyskał stopień doktora w 1910 roku. Następnie w 1934 roku, także z nieocenioną pomocą naukową Twardowskiego, o czym świadczą zapiski w jego *Dziennikach*²⁵, habilitował się na podstawie pracy pt. *Podstawy wychowania państwowego*²⁶. Nie ominęły go problemy już w na samym początku starań o awans habilitacyjny, bowiem po ukazaniu się pracy habilitacyjnej Jerzy Ostrowski²⁷ opublikował krytyczną recenzję tej dysertacji²⁸. W recenzji zawarł szereg uwag krytycznych,

²⁴ J. Woleński, *Filozoficzna Szkoła Lwowsko-Warszawska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 339; także: W. Okoń, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993, s. 325–347.

²⁵ K. Twardowski, *Dzienniki*, t. 1 i 2, dz. cyt., passim; zob. także: W. Wojdyło, *Droga Kazimierza Sośnickiego do katedry uniwersyteckiej*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, dz. cyt., s. 45–56. W artykule Witolda Wojdyły są opublikowane niektóre dokumenty z akt z Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie dotyczące przebiegu habilitacji.

²⁶ K. Sośnicki, *Podstawy wychowania państwowego*, Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa 1933.

²⁷ Jerzy Ostrowski (1897–1942) – pedagog, działacz oświatowy, powieściopisarz i dziennikarz. Zmarł w Mauthausen-Gusen.

²⁸ Negatywna recenzja Jerzego Ostrowskiego ukazała się jeszcze przed wszczęciem przewodu habilitacyjnego, o czym świadczą zapiski w *Dzienniku* Twardowskiego. Została opublikowana na łamach „Zrębu”, zob. *Interpretacje*, „Zręb” 1933, t. 15, nr 4 s. 84–92.

które odnosiły się do używanych pojęć i ich interpretacji przez autora pracy. Nie zgadzał się z wieloma tezami Sośnickiego, twierdząc na przykład, że obowiązkowe wprowadzenie wychowania państwowego do szkoły będzie miało negatywne skutki wychowawcze. W końcowej części recenzji napisał, że opracowanie ma charakter sprawozdawczy, cechuje je oschłość ideowa i nieufna rezerwa do poczynañ wychowawczych obecnej doby. Sformułował uwagę odnośnie do tytułu pracy i uznał, że „Dzieło jego nie powinno nosić tytułu *Podstawy wychowania państwowego*, lecz *Niebezpieczeństwa wychowania państwowego*, wówczas nie szukaliby w nim wskazówek ci, którzy pragną dopiero zapoznać się głębiej z ideą wychowania państwowego, a mogą znaleźć w niej rozczarowanie – lecz ci, których odmiennie poglądy nie zachwieją, lecz mogą naprowadzić na pewne korektury w koncepcjach wykonawczych i pozwolić uniknąć niektórych błędów”²⁹. Dalej Ostrowski dodaje, że samo ukazywanie się prac teoretycznych na temat wychowania państwowego o podbudowie filozoficznej jest ważne, lecz szkoda, że idzie to raczej „w kierunku krytycyzmu i nie daje rzeszom pracowników czynnych takiej usługi jakiej się oni spodziewają”³⁰. Z lektury recenzji wynika, że krytyka dotyczyła przede wszystkim braku praktycznych wskazań wychowawczych. Na tę recenzję Sośnicki odpowiedział w kolejnym roczniku „Zrąb” w niezwykle merytorycznym tonie, używając argumentów obalających zarzuty Ostrowskiego³¹. Odniósł się najpierw

²⁹ Tamże, s. 91.

³⁰ Tamże.

³¹ Na tę recenzję Sośnicki odpowiedział w: K. Sośnicki, *Prostowanie interpretacji*, „Zrąb” 1934, t. 17, s. 85–91.

do zakwestionowanego przez recenzenta tytułu pracy, a następnie do jego dalszej krytyki, tj. interpretacji, i stwierdził, że jego zamiarem nie była interpretacja w dosłownym tego słowa rozumieniu dyskusji nad wychowaniem państwowym. Na koniec swej odpowiedzi na recenzję zaznaczył, że nie może zmienić tytułu na proponowany przez recenzenta, chociażby z tego powodu, że zagadnienie niebezpieczeństw wychowania państwa obejmuje tylko 12 stron, a inne problemy 266 stron.

Należy podkreślić, że publikacja *Podstawy wychowania państwowego* wzbudzała w okresie międzywojennym, ale też po II wojnie światowej, ogromne zainteresowanie badaczy, a na jej temat powstało kilka opracowań. Dlatego trzeba przypomnieć jej ocenę w przewodzie habilitacyjnym. Warto podkreślić, że recenzentem jego dorobku habilitacyjnego, a tym samym tej pracy, był profesor Bogdan Nawroczyński. Uznał on w swej opinii, że książka powstała jako efekt zainteresowań logicznych jej autora, a Sośnicki postawił sobie za cel uporządkowanie toczącej się dyskusji w środowisku pedagogów (i nie tylko) na temat wychowania państwowego oraz że nie ujmował wychowania państwowego w odniesieniu do konkretnej partii czy państwa, ale chodziło mu o jego ogólne znaczenie, tak aby ono mogło stanowić punkt wyjścia dla wszystkich teorii wychowania państwowego³². Dla Nawroczyńskiego ważne było to, że swoje rozważania autor *Podstaw wychowania państwowego* oparł na współczesnych prawniczych teoriach państwa i filozofii prawa. W swej stosunkowo

³² Archiwum PAN Warszawa, Spuścizna B. Nawroczyńskiego, sygn. III-213, k. 24. Recenzja rozprawy habilitacyjnej K. Sośnickiego napisana przez B. Nawroczyńskiego.

obszernej recenzji, omawiając także inne publikacje habilitanta, napisał: „Książka dr. K. Sośnickiego jest pracą poważną i oryginalną. Wnosi ona metodę naukową i obiektywizm do dziedziny uprawianej u nas dotychczas niemal wyłącznie przez publicystów pedagogicznych i politycznych”³³. Nawroczyński dostrzegł także usterki w tej pracy, do których zaliczył m.in.: 1. Brak krytyki (oceny) przytaczanych teorii państwa, 2. Tytuł pracy uznany za zbyt ogólny. W odniesieniu do tytułu stwierdził, że może on wprowadzać w błąd pedagogów praktyków, którzy będą się spodziewali po jej lekturze konkretnych wskazówek, jak wychować młodzież na obywateli państwa, a książka Sośnickiego takich wskazówek nie daje. 3. Używanie terminów obcych zamiast polskich, na przykład *Gemeinschaft* zamiast wspólnota. W konkluzji recenzji stwierdził: „Pomimo tych usterek ostateczny sąd o książce dr. K. Sośnickiego wypada niewątpliwie dodatnio. Jak cała twórczość pedagogiczna kandydata, tak i ta jego praca ostatnia jest wzbudzającym uznanie wysiłkiem, zmierzającym do uczynienia naszej myśli pedagogicznej jasną i ścisłą. Książkę pt. *Postawy wychowania państwowego* uważam za wystarczającą podstawę do dopuszczenia dr. Kazimierza Sośnickiego do dalszych stadiów habilitacji z zakresu pedagogiki. Warszawa 9. stycznia 1934 r.”³⁴. Po takiej rekomendacji losy habilitacji Sośnickiego potoczyły się pomyślnie. Stopień doktora habilitowanego został zatwierdzony przez ministra Janusza Jędrzejewicza. Na tej podstawie

³³ Tamże, s. 3 recenzji.

³⁴ Tamże, s. 4 recenzji. Można się zastanawiać, czy Nawroczyński w swej opinii dorobku Sośnickiego uległ krytycznej recenzji Ostrowskiego, twierdząc że tytuł jego książki jest zbyt ogólny.

został docentem pedagogiki na Wydziale Humanistycznym UJK. Ministerstwo zatwierdziło uchwałę Rady Wydziału Humanistycznego UJK z dnia 28 czerwca 1934 roku, popartą przez Senat Akademicki, w dniu 30 czerwca tegoż roku³⁵.

Chociaż uzyskanie samodzielności naukowej w zakresie pedagogiki nie przesądziło o objęciu przez niego katedry uniwersyteckiej, to jednak był on brany pod uwagę w tej kwestii jako kandydat, ponieważ w latach międzywojennych następował proces instytucjonalizacji pedagogiki, zwłaszcza na uniwersytetach, co przejawiało się w działaniach władz uczelni mających na celu powoływanie katedr pedagogiki. To pod koniec tego okresu przystąpiono do tworzenia katedr na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie i Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Sośnicki znalazł się na liście kandydatów do objęcia katedry pedagogiki zarówno we Lwowie, jak i w Wilnie. W pierwszej wymienionej tu uczelni (UJK), pomimo uzyskania habilitacji przez Zygmunta Kukulskiego w 1925 roku, nie udało się powołać katedry. Jako kandydata do obsadzenia katedry na UJK zgłosił go między innymi Nawroczyński, który był zorientowany w zakresie dorobku naukowego jako jego recenzent w przewodzie habilitacyjnym. Konkurs w uczelni został rozstrzygnięty na korzyść Bogdana Suchodolskiego, który został mianowany kierownikiem Katedry Pedagogiki na UJK³⁶. W 1937 roku został

³⁵ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202. Pismo z Ministerstwa. O tym także zob. W. Wojdyło, *Droga Kazimierza Sośnickiego do katedry uniwersyteckiej*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, dz. cyt., s. 45–56.

³⁶ Zob. W. Szulakiewicz, *Powołanie katedr pedagogiki w Uniwersytecie Stefana Batorego i Uniwersytecie Jana Kazimierza*, „Kultura

rozpisany konkurs, którego celem było powołanie kierownika Katedry Pedagogiki na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Wcześniej kierownictwo Katedry Pedagogiki na tejże uczelni sprawował filozof, profesor Marian Massonius³⁷. W Wilnie Sośnicki został zgłoszony jako jeden z ośmiu samodzielnych pracowników nauki do mającej powstać katedry³⁸. Jego kandydaturę zgłosili Władysław Tatarkiewicz, Bogdan Nawroczyński, Stefan Baley i Stefan Błachowski. Władysław Tatarkiewicz proponował oprócz Sośnickiego rozpatrzenie kandydatury Bogdana Suchodolskiego i Ludwika Chmaja. O Sośnickim jako kandydacie napisał: „Kazimierz Sośnicki nie jest jak dwaj poprzedni kandydaci (B. Suchodolski i L. Chmaj – W.Sz.) docentem uniwersyteckim ani nie posiada równie cennego dorobku naukowego.

i Edukacja” 2003, nr 3–4, s. 132–143. Na Uniwersytecie Lwowskim po śmierci Bolesława Mańkowskiego, czyli od 1921 roku aż do roku 1938, nie udało się powołać katedry pedagogiki. W tym czasie kierownictwo Instytutu Pedagogiki sprawował jako p.o. Kazimierz Ajdukiewicz. Wykłady z pedagogiki prowadzili Z. Kukulski i K. Sośnicki. Wśród kandydatów zgłoszonych do katedry uczelni lwowskiej zostali wskazani: B. Suchodolski, J. Chałasiński, M. Ziemnowicz, L. Jaxa-Bykowski, S. Szuman, M. Odrzywolski, L. Chmaj, M. Grzegorzewska, S. Hessen i T. Geiger.

³⁷ Więcej na ten temat: W. Szulakiewicz, *Pedagogika na Uniwersytecie Stefana Batorego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019.

³⁸ Tamże, s. 133–135. Wśród zgłoszonych kandydatów byli: L. Chmaj, J. Chałasiński, B. Suchodolski, L. Jaxa-Bykowski, M. Ziemnowicz, T. Geiger, S. Hessen. Więcej na ten temat: W. Szulakiewicz, *Pedagogika na Uniwersytecie Stefana Batorego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019.

Ma jednak gruntowne przygotowanie filozoficzne i wieloletnią praktykę nauczyciela gimnazjalnego. Jest autorem znanego podręcznika logiki oraz szeregu rozpraw zarówno z dziedziny filozofii, jak i pedagogiki³⁹. Pogłębianej charakterystyki kandydatury Sośnickiego dokonał Nawroczyński, zgłaszając go obok Józefa Chałasińskiego i Bogdana Suchodolskiego. Nawroczyński w swym uzasadnieniu zgłoszenia Sośnickiego, charakteryzując dorobek kandydata, w tym nie tylko jego *Podstawy wychowania państwowego*, ale i artykuły poświęcone metodzie projektów nauczania, Georgowi Kerschensteinerowi, rozdziałom opublikowanym w *Encyklopedii wychowania*, wydał końcową opinię: „Wszystkie prace dr. K. Sośnickiego odznaczają się jasnością i dokładnością opracowania. Szkoła logiczna, przez którą przeszedł, zaznacza się również w wyborze tematów. Dydaktyka jest dziedziną, w której przebywa najchętniej⁴⁰”.

Zamiarem przedstawionego powyżej szerszego kontekstu konkursów mających na celu obsadzania katedr uniwersyteckich i wzmianek o kandydaturze Sośnickiego w procesie instytucjonalizacji pedagogiki jest podkreślenie, że miał on już w okresie międzywojennym ustalone miejsce w środowisku pedagogicznym. Świadczy o tym wskazanie go jako kandydata do objęcia funkcji kierownika katedr na tak ważnych uniwersytetach, co zostało dokonane przez wybitnych uczonych pedagogiki, psychologii

³⁹ Archiwum Akt Nowych, Akta personalne L. Chmaja, sygn. 1975, Dokumentacja dotyczy konkursu obsadzenia katedry pedagogiki na USB w Wilnie. Protokół. Posiedzenie nr 1 komisji do obsadzenia katedry pedagogiki, dn. 21 grudnia 1937 roku w Dziekanacie Wydziału Humanistycznego, s. 3 protokołu.

⁴⁰ Tamże, s. 6–7.

i filozofii. W uzasadnieniach kandydatury Sośnickiego doceniano nie tylko jego dorobek naukowy i doświadczenie pedagogiczne, a także drogę naukową, jaką przeszedł pod kierunkiem Twardowskiego. Nic dziwnego, że wielokrotnie podkreślał on, jak wiele zawdzięczał swojemu mistrzowi⁴¹. Podczas seminarium w dwudziestolecie śmierci Twardowskiego, mówiąc o jego działalności pedagogicznej, pisał: „Troska o kształcenie i doksztalcanie nauczyciela towarzyszy całej pracy pedagogicznej Profesora, a więc zarówno, gdy idzie o pracę uniwersytecką, jak też poza nią. Zważywszy, że każdy student ówczesnego Wydziału Filozoficznego był słuchaczem Twardowskiego, a w szkolnictwie średnim niemal każdy nauczyciel, wychowanek tego Wydziału stwierdzał, że to właśnie od Profesora Twardowskiego nauczył się, jak logicznie myśleć, a zarazem uznawał, jak wielkie znaczenie posiada ta umiejętność dla pracy dydaktycznej. [...] Przedmiotem troski Twardowskiego było nie tylko kształcenie młodzieży i nauczycieli. Obejmował on bowiem swoją działalnością popularyzację nauki. Był więc twórcą i organizatorem Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich, które przez lata prowadził w całym zaborze austriackim i utrzymywał przez nie kontakt szerokiej publiczności z Uniwersytetem Lwowskim. Przy ich pomocy pragnął przyczynić się do rozwoju światłego społeczeństwa”⁴².

⁴¹ Zob.: K. Sośnicki, *Działalność pedagogiczna Kazimierza Twardowskiego*, „Ruch Filozoficzny” 1959, nr 1–2, s. 24–29; tenże, *Kazimierz Twardowski jako pedagog*, „Nowa Szkoła” 1959, nr 4, s. 24–26.

⁴² K. Sośnicki, *Działalność pedagogiczna Kazimierza Twardowskiego*, dz. cyt., s. 26–28. Było to seminarium (akademia) zorganizowane przez Polskie Towarzystwo Filozoficzne w Warszawie

W okresie lwowskim Sośnicki był członkiem Polskiego Towarzystwa Filozoficznego⁴³. Uczestniczył w zebraniach Towarzystwa wygłaszając referaty⁴⁴. Brał także udział w pracach Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW) i ogłaszał artykuły na łamach czasopisma „Muzeum”, które było organem TNSW⁴⁵. Należał do zarządu Oddziału Lwowskiego TNSW⁴⁶. Warto zauważyć, że w obydwu towarzystwach ważną rolę odgrywał Twardowski.

Charakteryzując skrótowo udział Sośnickiego w życiu naukowym w okresie przedwojennym, warto się odnieść do dorobku publikacyjnego w okresie lwowskim, wskazując jedynie na miejsca publikacji, które zaświadczać o jego obecności w polskim środowisku naukowym oraz jego popularyzacji wiedzy pedagogicznej, którą nabył także dzięki wyjazdom zagranicznym. Jak wynika z jego wykazu publikacji, w tym okresie ogłosił drukiem 43 prace, wśród

11 lutego 1959 roku. Odczyty oprócz K. Sośnickiego wygłosili: Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Kotarbiński, Tadeusz Czeżowski, Daniela Gromska, Helena Słoniewska. Można zatem powiedzieć, że Sośnicki znajdował się w ścisłym gronie uczniów Twardowskiego.

⁴³ Zob. m.in. *IV Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie*, Lwów 1908, s. 9.

⁴⁴ Zob. K. Twardowski, *Dzienniki*, t. 1 i 2, dz. cyt.

⁴⁵ Niektóre referaty Sośnickiego zostały opublikowane na łamach „Muzeum”, dla przykładu: *Nasze place w obecnej dobie*, „Muzeum” 1919, z. 3–4, s. 131–135; *Pedagogika zasad*, „Muzeum” 1938, z. 2, s. 60–78.

⁴⁶ *Spis nauczycieli: szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz*, red. Z. Zagórowski, Książnica Polska, Lwów–Warszawa 1924, s. 441.

których były: podręczniki, tłumaczenia, artykuły i rozdziały w publikacjach zbiorowych i czasopismach. Publikował na łamach takich znaczących dla pedagogiki czasopism jak: „Muzeum”, „Kultura i Wychowanie”, „Kwartalnik Pedagogiczny”, „Oświata i Wychowanie”, „Przyjaciel Szkoły” oraz „Przegląd Filozoficzny”. Był obecny jako autor na łamach *Encyklopedii wychowania* w tomach poświęconych wychowaniu i nauczaniu. W wydawnictwie tym teksty zamieszczali najwybitniejsi przedstawiciele nauk pedagogicznych i filozoficznych oraz psychologicznych⁴⁷. W dorobku publikacyjnym Sośnickiego do 1939 roku są także podręczniki, do których w całej swojej działalności nauczycielskiej przywiązywał dużą wagę.

Pracowite życie naukowe i zawodowe Sośnickiego przerwał wybuch II wojny światowej. Okres wojny i okupacji były dla niego czasem trudnym. On i jego rodzina podzielili los wielu uczonych tamtego okresu. We Lwowie zmarła jego żona Sabina Anna⁴⁸, a jedyny syn Kazimierz Ludwik zginął w obozie koncentracyjnym w Buchenwaldzie⁴⁹. Sośnicki w okresie II wojny światowej uczestniczył w tajnym nauczaniu. Potwierdza to były rektor UJK,

⁴⁷ Wśród autorów tekstów w *Encyklopedii wychowania* byli m.in.: K. Ajdukiewicz, S. Łempicki, B. Nawroczyński, Z. Mysłakowski, S. Kot, S. Baley, H. Radlińska, H. Rowid, S. Szuman.

⁴⁸ W. Krajniak, *Sośnicki Kazimierz (1883–1976)*, w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 8, dz. cyt., s. 230; K. Moroz, *Profesor Sośnicki – człowiek i dzieło w setną rocznicę urodzin*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1986, z. 12, s. 26.

⁴⁹ M. Pernal, *Przerwana misja. Straty dyplomacji polskiej w okresie II wojny światowej*, dz. cyt., s. 66; *Polska służba zagraniczna po 1 września 1939*, dz. cyt., s. 89.

kierownik tajnego nauczania akademickiego we Lwowie, Edmund Bulanda w piśmie z dnia 16 kwietnia 1946 roku⁵⁰. Z kolei według ustaleń Jana Drausa omawiany pedagog zorganizował wraz Kazimierzem Ajdukiewiczem tajne Studium Pedagogiczne. „Słuchaczami byli nie tylko studenci UJK, ale i czynni nauczyciele, którzy pragnęli zdobyć kwalifikacje pedagogiczne do nauczania w szkołach średnich. Ogółem około 30 osób”⁵¹. O wojennej działalności swojego mistrza wspomina Kazimierz Moroz, pisząc, że pierwsze spotkania z profesorem rozpoczęły się od jego udziału w Tajnym Instytucie Pedagogicznym UJK w 1941 roku: „Profesor był współorganizatorem tego Instytutu w czasie okupacji niemieckiej w ramach tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Był to czas masowych egzekucji inteligencji lwowskiej. [...] W tych ciężkich warunkach konspiracyjnych inicjatywy Profesora doprowadziły nasze 2–3 osobowe grupki do systematycznego uczestnictwa w wykładach i seminariach w domach profesorów Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Niezapomniane są wykłady i seminaria Profesora z pedagogiki

⁵⁰ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202. Pismo potwierdzające udział K. Sośnickiego w tajnym nauczaniu we Lwowie. Edmund Bulanda (1882–1951), archeolog, rektor UJK w latach 1938–1939 i tajnego UJK (30 czerwca 1941 – lipiec 1944), powołany do koordynacji prac konspiracyjnych szkolnictwa wyższego na terenie Lwowa.

⁵¹ J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1916–1946. Portret kresowej uczelni*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007, s. 150–151. Studium zlokalizowane zostało w klasztorze oo. franciszkanów. Oprócz Sośnickiego wykładowcami byli m.in.: Izydora Dąbska, Antoni Knot, Tadeusz Tomaszewski i Mieczysław Kreutz.

i dydaktyki w jego domu⁵². Zdaniem Morozy był to punkt wyjścia do działalności Sośnickiego w okresie powojennym. Opierając się na swoich dziełach z lat międzywojennych, Sośnicki dawał swoim studentom orientację pedagogiczną. Ponadto pracował w ogrodnictwie, nie otrzymując zapłaty, ale warzywa i owoce, dzięki czemu mógł przeżyć⁵³. Określając swój status tuż po wyzwoleniu, napisał w ankiecie, że pozostawał na emeryturze.

Po II wojnie światowej, tak jak wielu rodowitych Lwowian, musiał szukać nowego miejsca życia i zamieszkania. Tym nowym miejscem stał się Toruń.

⁵² K. Moroz, *Spotkanie z profesorem Sośnickim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 25–28. Spis tematów wykładów z „Pedagogiki ogólnej” we Lwowie. Aneks nr 1.

⁵³ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202. W oświadczeniu dotyczącym sposobu zarobkowania w czasie wojny napisał, że w latach 1941–1944 był ogrodnikiem. Zob. także: J. Pólturzycki, *Kazimierz Sośnicki – człowiek i dzieło*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, dz. cyt., s. 22.

OKRES TORUŃSKI W BIOGRAFII KAZIMIERZA SOŚNICKIEGO

To, że trzeba myśleć, że trzeba rozumieć, że trzeba opanować treści nauki i umieć ich użyć, to wymaga pilności, wysiłku, pomysłowości, całego szeregu elementów tworzących charakter człowieka. Poznanie prawdy to jest nie tylko uznanie tej prawdy, to jest życie tą prawdą. Ona tak głęboko wtenczas wrasta w człowieka, że jest kierownikiem jego działania⁵⁴.

Kazimierz Sośnicki

Tak jak wielu rodowitych Lwowian, także Kazimierz Sośnicki po II wojnie światowej musiał szukać nowego miejsca życia, zamieszkania i utrzymania. Tym nowym miejscem pracy stał się Toruń, w którym miał powstać uniwersytet. W dniu 19 września 1945 roku został ogłoszony dekret o utworzeniu UMK, a już 2 października tegoż roku rozpoczęły się zapisy na studia na nowo

⁵⁴ K. Sośnicki, *Przemówienie prof. dra Kazimierza Sośnickiego na uroczystości z okazji 90-lecia Jego urodzin w dniu 30 maja 1973 roku na UMK w Toruniu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 16.

utworzonym uniwersytecie⁵⁵. Wśród 1605 zapisanych studentów byli także studenci pedagogiki. Uniwersytet potrzebował całe zastępy doświadczonych nauczycieli akademickich i uczonych.

2.1. Udział w tworzeniu środowiska naukowego Torunia

Okres toruński w życiu naukowym Sośnickiego obejmuje lata 1945–1960. W tym czasie położył on znaczące zasługi dla kształcenia pedagogów i rozwoju

⁵⁵ Nawiązując do okoliczności powstania uniwersytetu w Toruniu, trzeba wspomnieć, że 7 maja 1945 roku przybyła do tego miasta stuosobowa grupa pracowników nauki z Wilna, a 14 lipca 1945 roku dwustuosobowa grupa z Wilna, w tym m.in. T. Czeżowski. Więcej o początkach UMK w opracowaniach i wspomnieniach zob.: W. Szulakiewicz, *O początkach i twórcach Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, w: *W kręgu edukacji informatycznej i medialnej. Studia ofiarowane profesorowi Bronisławowi Siemiemieckiemu z okazji 60. rocznicy urodzin, 40-lecia pracy naukowej i 20-lecia powstania Toruńskiego Ośrodka Badań nad Edukacją Informatyczną i Medialną*, red. W. Kwiatkowska, A. Siemińska-Łosko, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010; H. Duczkowska-Moraczewska (red.), *Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK 1945–1956. Wybór źródeł*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1995; *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, red. S. Kalembka, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1995 (wyd. II – 2006); A. Supruniuk, M. Supruniuk, *Uniwersytet z łaski Bożej. Lata 1945–1946 w historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w prasie i radio*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015; *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1995; K. Górski, *Pamiętniki*, Comer, Toruń 1995 oraz <https://www.archiwum.umk.pl/kumk/1945-1955/> [dostęp: 10.05.2023].

pedagogiki jako dyscypliny naukowej. Do Torunia przybył w 1945 roku i we wrześniu został przyjęty na Uniwersytet⁵⁶. Jego aktywność wpisuje się w proces tworzenia nowej uczelni w Toruniu we wszystkich obszarach: organizacyjnym, dydaktycznym i kształtowania się instytucji naukowo-dydaktycznych.

Pomimo już sędziwego wieku uczestniczył w budowaniu środowiska naukowego i oświatowego. Choć jak wielu innych uczonych dźwigał na swych barkach ciężar przeżyć wojennych, to jednak podjął się wielu zadań i tworzenia na nowo środowiska naukowego tak na Uniwersytecie, jak i poza nim oraz budowania jego zaplecza instytucjonalnego. Było to wówczas niezwykle trudne, przykładem niech będzie jego troska o gromadzenie zbiorów naukowych tak niezbędnych dla kształcenia pedagogów.

W ramach tworzenia struktur uniwersyteckich Sośnicki został w 1945 roku kierownikiem Katedry Pedagogiki, funkcję tę sprawował do roku 1960. Katedra została obsadzona w listopadzie 1945 roku⁵⁷. W jej skład wchodził: Stefan Wołoszyn (od 1945), Kazimierz Moroz i Maria Lipowska (od 1946), Jadwiga Teliczek (od 1950)⁵⁸,

⁵⁶ K. Sośnicki mieszkał w Toruniu przy ulicy Bydgoskiej 78 i 14/2.

⁵⁷ K. Sośnicki, *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, red. R. Galon i in., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957, s. 71–73.

⁵⁸ Jadwiga Zofia Teliczek – ur. we Lwowie w 1924 r. Magisterium uzyskała w 1951 r. (Aneks nr 2), stopień doktora w 1977 r. na Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem S. Wołoszyna na podstawie rozprawy *Uwarunkowania powodzeń i niepowodzeń w studiach technicznych*. Na UMK pracowała w latach 1950–1951.

Paweł Dąbrowski⁵⁹ i Bolesław Pleśniarski (od 1951)⁶⁰. Warto zaznaczyć, że z Katedrą Pedagogiki związana była doc. dr Jadwiga Lechicka, która wykładała Dzieje wychowania w latach 1946–1951, uczestniczyła w egzaminach magisterskich oraz dr Władysław Sperczyński⁶¹. Ponadto z katedrą współpracował, a następnie był członkiem tej jednostki, psycholog Stanisław Gerstmann⁶². O kierowanej przez siebie katedrze Sośnicki napisał w sprawozdaniu następująco: „Do roku 1951 katedra była nastawiona na kształcenie magistrów. Od 1951 została ona przekształcona w katedrę usługową, której zadaniem było przygotowanie studentów wszystkich wydziałów do pracy pedagogicznej. Razem z tą zmianą praca naukowa katedry poczyną się coraz wyraźniej skupiać dookoła problemów

⁵⁹ Paweł Dąbrowski ur. w 1911 r. w Berlinie. Ukończył Państwowe Męskie Seminarium Nauczycielskie im. S. Staszica w Grudziądzu w 1931 r. W latach międzywojennych był nauczycielem szkół powszechnych w Chojnicach, Brzeźnie, Pawłowie oraz pracownikiem Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu. W okresie wojny przebywał w oficerskich obozach jeńców wojennych w Niemczech. Pracował w Katedrze Pedagogiki Wydziału Humanistycznego UMK w latach 1950(1951?)–1952.

⁶⁰ K. Sośnicki, *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, dz. cyt., s. 71–73. W gronie tym jedyną osobą, która nie uzyskała magisterium pod kierunkiem Sośnickiego, był B. Pleśniarski. O Pleśniarskim, zob. W. Szulakiewicz, *Bolesław Pleśniarski (1908–1987)*, w: S. Nalaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od katedry do wydziału*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009, s. 70–73.

⁶¹ Tamże, s. 71. Wykładał on takie przedmioty jak Ustawodawstwo szkolne, Organizacja szkolnictwa w Polsce i za granicą.

⁶² Stanisław Gerstmann (1911–1983), ur. w Drohobyczu, psycholog, filolog. Na UMK pracował w latach 1946–1956, najpierw w Katedrze Psychologii, a w Katedrze Pedagogiki od 1954 roku.

związanych z pedagogizacją, a co za tym idzie coraz silniej wiąże się z potrzebami szkolnictwa ogólnokształcącego i uniwersyteckiego. Nie znaczy to jednak, aby znaczna część prac naukowych katedry nie sięgała poza te ramy⁶³. Informował również, że przy katedrze do roku 1951 istniało Koło Studentów Filozofii i Pedagogiki. Katedra ta początkowo nie miała odpowiednio urządzonego lokalu ani nie posiadała żadnych zbiorów naukowych i bibliotecznych. W cytowanym sprawozdaniu za tak krótki okres jej działalności pod jego kierunkiem pisał, że „[...] jest należycie wyposażona w sprzęty, książki, czasopisma i aparaturę potrzebną do badań naukowych. Biblioteka posiada obecnie 3994 tomów i prenumeruje 59 czasopism naukowych. [...] Ponadto katedra posiada epidiaskop, aparat fotograficzny i aparat do powielania tekstów”⁶⁴. Jest to fragment sprawozdania Sośnickiego za lata 1945–1955, co oznacza, że takie było zaplecze lokalowe opisywanej jednostki naukowo-dydaktycznej w 1955 roku. W dużej mierze był to wynik starań kierownika katedry.

Sośnicki był także pierwszym prodziekanem Wydziału Humanistycznego, którego organizatorem i dziekanem był Konrad Górski⁶⁵. Wchodził również w skład Senatu w roku akademickim 1945/46 obok pierwszego rektora Ludwika Kolankowskiego, prorektora Władysława Dziewulskiego i dziekana Wydziału Humanistycznego profesora Konrada Górskiego⁶⁶.

⁶³ K. Sośnicki, *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, dz. cyt., s. 72.

⁶⁴ Tamże, s. 73.

⁶⁵ B. Nadolski, *Wydział Humanistyczny*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, dz. cyt. s. 38.

⁶⁶ Tamże, s. 9.

Już od samego początku funkcjonowania uniwersytetu brał także udział w popularyzacji nauki. Od 3 grudnia 1945 roku, kiedy to odbyła się inauguracja Powszechnych Wykładów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, włączył się z dużą aktywnością w ich organizację, a także jako wykładowca w ich realizację. Przykładowo, w programie wykładów w styczniu 1946 roku zapisano, że Sośnicki 30 stycznia 1946 roku wygłosił wykład: „Amerykańska filozofia demokracji”⁶⁷. W takich wykładach uczestniczył nie tylko w Toruniu, ale i innych miastach: Białymstoku, Bydgoszczy, Inowrocławiu, Włocławku, Płocku⁶⁸. Sośnicki uczestniczył też w akacjach odczytowych w ramach Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego. Brał udział w spotkaniach prelegenckich organizowanych przez wydawnictwo Czytelnik oraz w lekcjach pokazowych dla nauczycieli propedeutyki filozofii w Toruniu, Bydgoszczy, Inowrocławiu i Włocławku⁶⁹. Należał do Toruńskiego Towarzystwa Filozoficznego i Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. To on wygłosił wykład inauguracyjny w pierwszym na Pomorzu uniwersytecie dla rodziców uczniów I Państwowego

⁶⁷ A. Supruniuk, M. Supruniuk, *Uniwersytet z łaski Bożej. Lata 1945–1946 w historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w prasie i radio*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 265. Ponadto prelekcje podczas styczniowych wykładów wygłosili m.in. Konrad Górski i Henryk Elzenberg.

⁶⁸ Miejsowości podaję na podstawie pisma dziekana Wydziału Humanistycznego do rektora UMK o przyznanie mu remuneracji, gdyż dotąd prowadził on ową działalność za darmo, nie otrzymując wynagrodzenia. A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, Pismo z 28 listopada 1951 roku, k. 61.

⁶⁹ R. Jadczyk, *Kazimierz Sośnicki – profesor trzech uniwersytetów*, dz. cyt., s. 18.

Liceum Ogólnokształcącego w Bydgoszczy, które rozpoczęło działalność w 1955 roku. W latach 1956–1960 był prezesem zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Bydgoszczy, członkiem zarządu tego towarzystwa oraz jego Rady Naukowej w latach 1952–1964.

Kiedy 14 stycznia 1946 roku powstał Związek Nauczycielstwa Polskiego przy UMK, jako sekcja Szkół Wyższych ZNP (zrzeszał on wtedy 36 osób), był pierwszym jego przewodniczącym. Rektor Ludwik Kolankowski ustanowił go 9 listopada 1946 roku kuratorem pierwszego związku akademickiego studentów, nazwanego Akademickim Związkiem Walki Młodych „Życie”. Związek ten istniał już od 11 października 1945 roku⁷⁰.

Działal także w Towarzystwie Naukowym Toruńskim, wchodził w skład tego gremium jako członek zwyczajny towarzystwa, należał też do członków Wydziału Filologiczno-Filozoficznego⁷¹. Znamienne, że podczas posiedzeń tegoż towarzystwa jego członkowie referowali nie tylko swoje prace, ale i swych uczniów, którzy pod ich kierunkiem przygotowywali prace magisterskie. Sośnicki referował na tych spotkaniach fragmenty prac magisterskich m.in. Jadwigi Zaleskiej⁷² i Marii Lipowskiej⁷³

⁷⁰ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, Pismo z 28 listopada 1951 roku.

⁷¹ Zob. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1949*, nr 3 i za kolejne lata.

⁷² Mowa o pracy Jadwigi Zaleskiej pt. *Dobry nauczyciel*, którą przedstawiał podczas posiedzenia w dniu 7 maja 1953 r. Zob. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu. I I 1953 – 31 XII 1953*, z. 1–4, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1956, s. 94–97. Na temat tej pracy zob. W. Szulakiewicz, „*Dobry nauczyciel*”. *Szkic o koncepcji badań pedeutologicznych*

oraz fragmenty pracy doktorskiej Stefana Wołoszyna⁷⁴. Ponadto podczas posiedzeń naukowych towarzystwa wygłaszał odczyty, w czasie których referował wyniki swoich badań.

Mówiąc o okresie toruńskim w życiu Sośnickiego, należy wspomnieć o trudnościach związanych z określeniem i ustabilizowaniem jego sytuacji na uczelni, a także o awansach. Wspomnieć również trzeba, że już w pierwszych latach jego zatrudnienia pojawiły się kłopoty zdrowotne, które uniemożliwiły mu normalne funkcjonowanie. W liście do dziekana Wydziału Humanistycznego z dnia 16 września 1946 roku donosił: „[...] pod koniec roku i w czasie wakacji zachorowałem ciężko na serce. Nie mogę wrócić do normalnej pracy na Uniwersytecie, gdyż nie mogę mówić. O wykładaniu więc nie ma mowy”⁷⁵. Dalej pisał, że przebywa u siostry, bo ma opiekę: „Siostra nie może się przenieść do Torunia, bo mieszkanie, a raczej „nora”, która nawet po remoncie na mieszkanie się nie nadaje dla mnie, nas w żaden sposób nie może pomieścić. Proszę więc o urlop do końca grudnia”⁷⁶. Wyrażał nadzieję,

Jadwigi Zaleskiej (1900–1993), „Studia Paedagogica Ignatiana” 2024, t. 27, nr 2, s. 55–76.

⁷³ Chodzi o pracę Marii Lipowskiej pt. *Problem talentu pedagogicznego*. Zob. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu. I I 1953 – 31 XII 1953*, z. 1–4, dz. cyt., s. 97–101.

⁷⁴ O pracy doktorskiej S. Wołoszyna pt. *O normie pedagogicznej*, zob. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu. I I 1947 – 30 VI 1948*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1949, s. 102–107.

⁷⁵ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, k. 148.

⁷⁶ Tamże. W liście tym Sośnicki informuje dziekana, że ma kłopoty z mówieniem i nie może prowadzić wykładów.

że w tym czasie zdrowie się poprawi i nie będzie sprawiał kłopotu uniwersytetowi. W odpowiedzi w dniu 20 listopada 1946 roku dziekan poinformował go, że otrzymał jego prośbę i Rada Wydziału pozytywnie zaopiniowała wniosek do ministerstwa o trzymiesięczny urlop. Z korespondencji tej wynika, że nawet będąc na urlopie Sośnicki interesował się naborem na studia pedagogiczne i wyrażał radość, że zgłosili się „dobrzy kandydaci”.

Inne trudności związane ze stabilizacją pracy naukowej i dydaktycznej wynikały między innymi z jego wieku, bowiem kiedy przybył do Torunia miał już 62 lata⁷⁷. Wprawdzie trzeba zaznaczyć, że władze uczelni, a zwłaszcza kolejni dziekani, czyli Konrad Górski i Kazimierz Hartleb, byli pozytywnie ustosunkowani do sprawy jego zatrudnienia i kolejnych próśb kierowanych do Ministerstwa Oświaty o przedłużenie możliwości pracy na uczelni pomimo osiągnięcia wieku emerytalnego. Wnioski takie były też jednogłośnie przyjmowane na Radzie Wydziału Humanistycznego. Przykładowo Hartleb jako dziekan Wydziału Humanistycznego w jednym z pism kierowanych do Ministerstwa Oświaty uzasadniał dalsze zatrudnienie Sośnickiego następująco: „W obrębie swojej katedry toruńskiej i połączonego z nią zakładu profesor Sośnicki znakomicie zorganizował pracę naukową i dydaktyczną, tak iż jest to jeden z najżywszych ośrodków uniwersyteckich. Zarówno profesor Sośnicki, jak i jego współpracownicy biorą udział w działalności okręgu pomorskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego w różnych kursach i pracach

⁷⁷ W dokumentacji (A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego) są pisma świadczące o trudnościach w wypłacie emerytury Sośnickiemu, prośby o wyjaśnienie, co oznacza, że uregulowanie wszystkich spraw bytowych było dla niego bardzo trudne.

organizacyjnych przez instytucje centralne dla całego kraju. Z Zakładu wyszło kilka wyróżniających się prac doktorskich i magisterskich, inne są w przygotowaniu. [...] Profesor Sośnicki cieszy się pełnią sił twórczych i dla tych wszystkich powodów jego pozostawienie nadal w czynnej służbie jest bardzo potrzebne dla Uniwersytetu i Państwa⁷⁸. To tylko jeden przykład trudnych spraw towarzyszących życiu Sośnickiego w Toruniu.

Taka sytuacja nie sprzyjała zapewne spokojnej pracy naukowej i dydaktycznej, poza tym okazywało się jednak, że pozytywny stosunek władz nie wystarczał do załatwienia wielu spraw w ministerstwie, w tym kolejnego awansu tak zasłużonego dla nauki profesora Sośnickiego. Oto przykład: Na wniosek Rady Wydziału Humanistycznego pismem z dnia 25 VII 1946 roku zwrócono się o mianowanie Sośnickiego profesorem zwyczajnym pedagogiki⁷⁹. Wniosek był bardzo dobrze udokumentowany, dlatego odpowiedź Ministerstwa Oświaty może zastanawiać, bowiem ministerstwo odmówiło mianowania wskazanego uczonego profesorem zwyczajnym. Ministerstwo Oświaty w piśmie z dnia 28 listopada 1947 roku skierowanym do rektora Uniwersytetu poinformowało o niewyrażeniu zgody: „Ministerstwo Oświaty zawiadamia, że nie może na razie przychylić się do wniosku Rady Wydziału Humanistycznego o mianowanie profesora nadzwyczajnego pedagogiki dra Kazimierza Sośnickiego – profesorem zwyczajnym tegoż przedmiotu z uwagi na to,

⁷⁸ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, Pismo K. Hartleba, k. 89.

⁷⁹ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, k. 106. Z wnioskiem tym wystąpił ówczesny dziekan Wydziału Humanistycznego Konrad Górski.

że wymieniony niedawno został mianowany profesorem nadzwyczajnym i nie wykazał się w tym okresie nowym dorobkiem naukowym. Podpisał: Z-ca Dyrektora Departamentu Z. Pomianowski⁸⁰.

Dopiero kolejna prośba skierowana do Ministerstwa Oświaty zakończyła się pomyślnie. Komisję uczelnianą dla – jak zapisano w dokumentacji – uzwyczajnienia Katedry Pedagogiki stanowili: Kazimierz Hartleb, dziekan Wydziału Humanistycznego UMK, oraz profesorowie: Konrad Górski, Tadeusz Czeżowski, Karol Górski⁸¹. W doskonale udokumentowanym wniosku przygotowanym przez komisję omówiono nie tylko dorobek naukowy kandydata, podkreślając, że jego publikacje stanowią wartościowe prace z myśli pedagogicznej, ale i omówiono jego pracę organizacyjno-dydaktyczną na UMK, jak również wskazano na aktywność Sośnickiego mającą wpływ na rozwój polskiej pedagogiki i oświaty. Przypomniano też pracę na rzecz ministerstwa. We wniosku czytamy: „Na zlecenie Ministerstwa Oświaty prof. Sośnicki opracował w formie odrębnych sprawozdań przedłożonych Ministerstwu [...] następujące zagadnienia dotyczące teoretycznych podstaw aktualnej reformy szkolnictwa:

- a. Wychowanie i jego granice
- b. Osobowość a styl życia jednostki i społeczeństwa

⁸⁰ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202, k. 26. Pismo Ministerstwa Oświaty.

⁸¹ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, k. 27–30. Członkowie tej komisji podczas posiedzenia w dniu 21 czerwca 1948 roku postanowili zaprosić do dyskusji nad wnioskiem prof. H. Elzenberga i ustalili, że wniosek będzie referowany na Radzie Wydziału Humanistycznego przez prof. T. Czeżowskiego.

- c. Osobowość i styl życia a systemy pedagogiczne
- d. Personalizm a społecznienie
- e. Psychologizm i obiektywizm w wychowaniu.

Również na zlecenia Ministerstwa Oświaty [...] opracował projekt programu nauki dydaktyki i praktyki nauczania dla liceów pedagogicznych, a na zaproszenie Wydziału Pedagogicznego Związku Nauczycielstwa Polskiego: Uwagi do projektu reformy szkolnictwa pedagogicznego. [...] Do pogranicza działalności naukowej i dydaktycznej prof. Sośnickiego należą liczne wykłady i odczyty, które wygłaszał z okazji zjazdów, konferencji dyrektorów i nauczycieli, na Kursach nauczycielskich oraz w towarzystwach naukowych. Na terenie Uczelni jest prof. Sośnicki nie tylko wybitnym nauczycielem akademickim, ale również umiejętnym organizatorem pracy naukowej⁸². Dopiero ten kolejny wniosek skierowany do ministerstwa został pozytywnie rozpatrzony. Kazimierz Sośnicki został mianowany profesorem zwyczajnym w 1949 roku mając 66 lat.

Na podstawie analizy dokumentów archiwalnych trudno uznać, że lata pracy Sośnickiego były okresem stabilizacji w życiu uczonego, pomimo dorobku pisarskiego oraz ogromnego doświadczenia i zaangażowania w działalność organizacyjno-naukową i oświatową. Niezbędne było ciągle pisanie próśb o przedłużanie pracy na uniwersytecie nawet po nominacji na stanowisko profesora zwyczajnego. Trzeba jednak stwierdzić i jeszcze raz podkreślić to, co powiedziano wcześniej o stosunku władz do dalszego przedłużania jemu zatrudnienia, że władze uniwersyteckie (dziekańskie) były pozytywnie nastawione

⁸² Tamże, Pismo do Ministerstwa, k. 29–30.

do sprawy zatrudnienia Sośnickiego na uczelni⁸³. W jednym z takich pism, które władze uczelni musiały kierować do ministerstwa, napisano: „Sośnicki potrafi skupić wokół siebie grono uczniów, do którego należy spora liczba osób dojrzałych, mających za sobą szereg lat pracy nauczycielskiej, jest rzeczą wysoce pożądaną, by uczniowie ci pod jego kierunkiem prowadzili swe studia. Straty wojenne wśród naukowych pracowników na polu pedagogiki nie prędko dadzą się wyrównać i z tego też powodu jest profesor Sośnicki niezastąpionym na swoim stanowisku”⁸⁴. Jest to jednak smutna konstatacja, bo czy jedynie braki kadry naukowej miały przemawiać za jego pozostawieniem na uczelni, a nie jego ogromna wiedza i znakomity dorobek naukowy?

W okresie toruńskim, tj. latach 1959–1960, był również zatrudniony w Instytucie Pedagogiki Ministerstwa Oświaty w Warszawie. W piśmie podpisanym przez minister Eugenię Krassowską zaznaczono, że ministerstwo wyraża zgodę na jego dodatkową pracę, ale jest to „zajęcie uboczne Obywatela Profesora”⁸⁵. W roku 1957 został

⁸³ Nadmienić należy, że funkcje dziekańskie Wydziału Humanistycznego w okresie pracy Sośnickiego na UMK pełniły niemal w całym tym okresie osoby, które wcześniej związane były z UJK we Lwowie. Byli to: Kazimierz Hartleb, Bronisław Włodarski, Jadwiga Lechicka, Stanisław Hoszowski, Bronisław Nadolski. Wyjątek stanowili: Konrad Górski i Leonid Żytkowicz.

⁸⁴ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, sygn. K-8/202, Pismo dziekana z dnia 20.06.1948 roku, k. 27; kolejne pismo z 22.06.1949 roku, k. 37.

⁸⁵ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, Pismo z dnia 31 X 1959 roku. Zgoda na rok 1959/6, k. 91. Eugenia Krassowska (1910–1986), nauczycielka i polityk, wówczas podsekretarz stanu w Ministerstwie Szkolnictwa Wyższego.

także powołany przez Radę Główną Szkolnictwa Wyższego jako Rzecznik Pedagogiki⁸⁶.

46

Na koniec kilka słów o dorobku publikacyjnym Sośnickiego w tym okresie i miejscach publikacji, tak jak to zostało zasygnalizowane w odniesieniu do okresu międzywojennego. Na liście jego publikacji z lat 1946–1976, a więc w okresie 30 lat, znajduje się 114 opracowań. W dorobku tym są podręczniki do dydaktyki, pedagogiki ogólnej, logiki oraz prace syntetyczne dotyczące głównie dydaktyki i myśli pedagogicznej, artykuły i rozprawy poświęcone teorii wychowania i nauczania, edukacji dorosłych⁸⁷. Ogłaszał swoje prace w takich czasopismach, jak: „Biuletyn TWP”, „Kwartalnik Pedagogiczny”, „Nowa Szkoła”, „Życie Szkoły”, „Głos Nauczycielski”, „Ruch Pedagogiczny”, „Studia Pedagogiczne”. Szczególnie cenne były prace niezbędne w edukacji pedagogicznej, a są to przede wszystkim podręczniki. Jeden z ostatnich tekstów Sośnickiego poświęcony był

⁸⁶ Pismo o powołaniu K. Sośnickiego do grona rzeczoznawców podpisał przewodniczący Sekcji Studiów Uniwersyteckich Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego, którym był wówczas K. Ajdukiewicz.

⁸⁷ Na temat jego dorobku naukowego zob. wzmianki m.in. w opracowaniach: H. Góra, *Kazimierz Sośnicki (1883–1976)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1979, nr 1, s. 57–65; S. Nalaskowski, *Pedagogika i dydaktyka w ujęciu Kazimierza Sośnickiego*, dz. cyt.; tenże, *Profesor dr Kazimierz Sośnicki: twórca toruńskiej szkoły pedagogiki*, „Rocznik Toruński” 1997, t. 24, s. 235–243; tenże, *Epizod z zawodowej biografii Kazimierza Sośnickiego*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, red. R. Góralaska, J. Pólturzycki, E.A. Wesołowska, W. Wojdyło, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwo Naukowe Nowum, Toruń–Płock 2003, s. 57–60.

systemowi pedagogicznemu⁸⁸. Cechą jego twórczości jest związek z filozofią i logiką. W tym kontekście trzeba się zgodzić z oceną Ryszarda Jadcza, wybitnego historyka filozofii i znawcy szkoły lwowsko-warszawskiej, który pisał, że pedagogika Sośnickiego, a zwłaszcza teoria wychowania, nosiła piętno filozoficzności. Nazywa on jego teorię wychowania filozoficzną teorią wychowania. Wskazuje, że w swej twórczości Sośnicki odpowiada na pytania: 1. Czym jest świat i jaka jest jego rola? 2. Jaka jest rola człowieka w świecie i w jakiej relacji pozostaje on w stosunku do świata? Uważa, że systemy wychowania wywodzą się z określonego światopoglądu. Skoro tak jest, to: „w pedagogice filozoficznej mniej idzie o same systemy i kierunki filozoficzne, ile o sens i charakter idei i pojęć, jakie one w sobie zawierają”⁸⁹. Z tą opinią o dorobku Sośnickiego trzeba się zgodzić, gdyż oddaje ona charakter naukowy jego twórczości i wynikający z niej sens poznawczy.

2.2. Działalność dydaktyczna na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu

W swojej pracy nauczyciel występuje jako pełna ludzka osobowość. Jego stosunek do pracy zawodowej jest inny, niż to bywa w innych zawodach. Pracownik fizyczny, urzędnik, adwokat, inżynier, absorbowani życiem w zakładzie pracy, urzędzie, sądzie itd., łatwiej

⁸⁸ K. Sośnicki, *System pedagogiki*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1976, z. 5, s. 7–29.

⁸⁹ R. Jadcza, *Kazimierz Sośnicki – profesor trzech uniwersytetów*, dz. cyt., s. 19.

poza miejscem swojej pracy mogą oderwać się od spraw życia zawodowego niż nauczyciel. [...] Nauczyciel w swej pracy pedagogicznej występuje jako zaangażowany całą swoją osobowością⁹⁰.

Kazimierz Sośnicki

Kazimierz Sośnicki w pierwszych latach pracy w Toruniu poświęcał się przede wszystkim działalności dydaktycznej⁹¹. Na nowo utworzonym uniwersytecie wykładał kilka przedmiotów, co możemy odtworzyć ze *Spisu wykładów* oraz dokumentacji znajdującej się w aktach studenckich tych słuchaczy, którzy ukończyli magisterium pod jego kierunkiem. Przykładowo: w roku akademickim 1949/50 wykładał: Wybrane zagadnienia pedagogiczne (dwie godziny tygodniowo), Teorię środków wychowania (jedna godzina), Główne zasady dydaktyki radzieckiej (jedna godzina) oraz prowadził seminarium pedagogiczne niższe i seminarium pedagogiczne wyższe (po dwie godziny)⁹². Z kolei w roku akademickim 1958/59 przedmiotami nauczany przez Sośnickiego były: Elementy nauk pedagogicznych (dwie godziny) i Pedagogika ogólna⁹³, zaś w roku akademickim 1959/60: Elementy nauk pedagogicznych

⁹⁰ K. Sośnicki, *Poradnik dydaktyczny*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1966, s. 59.

⁹¹ Szerzej o tym okresie: S. Nalaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od Katedry do Wydziału*, dz. cyt.

⁹² *Spis wykładów na rok akademicki 1949/50. Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1949, s. 78.

⁹³ *Skład osobowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w roku akademickim 1958/59 i Spis wykładów na rok akademicki 1958/9*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1959, s. 69, 75, 80, 88, 92, 99, 106.

(dwie godziny) dla pedagogów, astronomów i matematyków, fizyków oraz Pedagogika ogólna dla pedagogów (wykład i ćwiczenia przy współudziale asystenta Henryka Góry)⁹⁴. W innych latach były to Elementy nauk pedagogicznych, które wykladał dla filologów i historyków⁹⁵.

W dokumentacji dotyczącej studentów (akta studenckie) znajdujemy doprecyzowanie wykazu wykładanych przez niego przedmiotów, bo oprócz seminariów magisterskich, które cieszyły się powodzeniem, prowadził także inne zajęcia. Przykładowo były to: Filozoficzne podstawy systemów pedagogicznych, Wybrane zagadnienia pedagogiki radzieckiej, Zasady praktyki pedagogicznej czy Historia oświaty⁹⁶.

Rzeczą znaną dla ówczesnej edukacji pedagogicznej było to, że w kształceniu pedagogów odbywającym się w ramach studiów pedagogicznych na UMK, w tym w ocenianiu prac powstałych na seminarium pedagogicznym u Sośnickiego, uczestniczyło wielu profesorów repatriantów z Wilna i Lwowa. Przede wszystkim duży wkład w kształcenie pedagogów wnieśli: Tadeusz

⁹⁴ Przykładowo: *Skład osobowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w roku akademickim 1958/59* i *Spis wykładów na rok akademicki 1959/60*, dz. cyt., s. 68, 88–89, 96, 104, 112. W późniejszym okresie zajęcia Elementy nauk pedagogicznych przejęli M. Lipowska i B. Pleśniarski.

⁹⁵ Tamże, *Spis wykładów na rok akademicki 1957/8*, s. 71. Natomiast inni pracownicy Katedry Pedagogiki, np. K. Moroz, prowadzili zajęcia dla studentów sztuk pięknych, geografii, a M. Lipowska dla polonistów i geografów.

⁹⁶ Takich wykładów prowadzonych przez K. Sośnickiego słuchał m.in. Józef Rembowski. Zob. A UMK, Akta studenckie Józefa Rembowskiego, sygn. 151. Był to czwarty rok studiów J. Rembowskiego, tj. rok akademicki 1950/51.

Czeżowski⁹⁷, Jadwiga Lechicka⁹⁸, Henryk Elzenberg⁹⁹, Andrzej Lewicki¹⁰⁰, Tadeusz Szczurkiewicz¹⁰¹. To oni uczestniczyli wraz z Sośnickim w egzaminach i ocenach prac studentów pedagogiki.

⁹⁷ Szerzej o okresie toruńskim i działalności dydaktycznej T. Czeżowskiego zob.: W. Szulakiewicz, *Za przykładem mistrza. Tadeusza Czeżowskiego (1889–1981) służba uniwersytetowi i nauce*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2010, t. 47, s. 109–127; *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, dz. cyt., s. 157–158.

⁹⁸ W. Szulakiewicz, *Jadwiga Lechicka*, w: *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 459–462; W. Szulakiewicz, *Historia wychowania w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika 1945–2005*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2007, nr 23, s. 89–96; *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, dz. cyt., s. 403–304.

⁹⁹ O H. Elzenbergu zob. m.in.: T. Czeżowski, *Henryk Elzenberg jako teoretyk etyki*, „Etyka” 1969, nr 4, s. 91–102; L. Hostyński, *O wartościach. Aksjologia formalna, estetyka i etyka Henryka Elzenberga*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1991; R. Jadczyk, *Toruński okres w życiu naukowym Henryka Elzenberga*, „Ruch Filozoficzny” 1997, nr 4, s. 609–616; *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, dz. cyt., s. 195–196.

¹⁰⁰ Andrzej Lewicki (1910–1972) – psycholog, uczeń Mieczysława Kreutza. Na UMK pracował w latach 1945–1954 i 1957/61 (1/2 etatu). Zob. *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, dz. cyt., s. 410–411.

¹⁰¹ O profesorze T. Szczurkiewiczzu zob.: T. Alek-Kowalski, *Nauka – Wielkopolska – uczeni. Szkice socjologiczne*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2003, s. 145–169; J. Pawlak, *Profesor Tadeusz Szczurkiewicz*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia” 1993, z. 14, s. 3–10; *Tadeusz Szczurkiewicz*, w: *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, dz. cyt., s. 666–667.

Ważną kwestią dla działalności dydaktycznej uczelni toruńskiej w jej początkach było przygotowanie odpowiedniego zaplecza dydaktycznego w postaci zbiorów bibliotecznych, które zawierałyby najważniejsze lektury dla studentów wszystkich kierunków, w tym pedagogiki. O tym w swej aktywności pamiętał Sośnicki już od pierwszego roku pracy na uczelni. W jednym z listów do dziekana Konrada Górskiego pytał, czy możliwy byłby zakup książek do katedry, które zdobył w Prudniku Śląskim od tamtejszej nauczycielki, gdy przebywał tam u swojej siostry. Dodał, że książki chciałby zakupić dla studentów pedagogiki i podkreślił, że one są niezbędne. Były to:

- W.O. Döring, *Główne kierunki nowoczesnej psychologii*,
- S. Szuman, S. Skowron, *Organizm a życie psychiczne*,
- J. Dewey, *Szkoła i dziecko*,
- S. Kopczyński, *Higiena szkolna*,
- *Encyklopedia wychowania* (wszystkie tomy).

Podał także łączną cenę tych książek, aby władze uczelni mogły zabezpieczyć fundusze na ten cel. Za szczególnie cenne książki uważał *Encyklopedię wychowania* oraz *Higienę szkolną*, dlatego prosił dziekana, aby je zakupić w pierwszej kolejności. W wypadku gdyby władze nie mogły zapewnić funduszy na zakup, wówczas poprosiłby o udzielenie kredytu¹⁰². Oceniając publikacje wskazane do zakupu przez Sośnickiego, trzeba stwierdzić, że także z dzisiejszego punktu widzenia z uwagi na zawarte w nich treści mają one dużą wartość naukową.

¹⁰² A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, List z 16.09.1946 roku, k. 148.

Doceniając doświadczenie pedagogiczne i zaangażowanie Sośnickiego w działalność dydaktyczną, Senat UMK powołał go w dniu 27 października 1951 roku na przewodniczącego Senackiej Komisji Dydaktycznej. Jednakże pedagog ze względu na liczne obowiązki zwrócił się pismem z dnia 7 listopada 1951 roku do rektora o zwolnienie go z tej funkcji¹⁰³. W uzasadnieniu, powołując się na rozporządzenia ministerialne, podał kilka argumentów potwierdzających słuszność swojej prośby, stwierdzając, że:

1. Jako kierownik Katedry Pedagogiki jest odpowiedzialny za poziom przygotowania zawodowego studentów przygotowujących się do zawodu nauczyciela. W związku z tym do jego obowiązków należy m.in.:
 - a. Sprawowanie nadzoru i pomocy w wykładach i ćwiczeniach z przedmiotu Elementy pedagogiki ogólnej na wszystkich wydziałach uczelni.
 - b. Sprawowanie nadzoru i pomocy odnośnie do metodyk poszczególnych przedmiotów. Ponadto organizowanie hospitacji, lekcji próbnych studentów i hospitacji lekcji wychowawczych. Na UMK liczba godzin w tym zakresie wynosiła 240.
 - c. Sprawowanie nadzoru i pomocy w odniesieniu do zajęć (wykładów i ćwiczeń) z Historii wychowania¹⁰⁴

¹⁰³ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, Pismo K. Sośnickiego skierowane do rektora z dnia 7.11.1951 roku, k. 60–61.

¹⁰⁴ Na temat historii wychowania na UMK zob. m.in.: W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika 1945-2005*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2007 nr 23; W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006; W. Szulakiewicz, *Przedmowa*, w: *Historia wychowania na Uniwersytecie*

oraz konwersatoriów z Organizacji szkolnictwa na Wydziale Humanistycznym i Wydziale Sztuki.

W dalszej części pisma informował władze Uczelni o tym, że:

53

2. Na Wydziale Humanistycznym pełnił funkcję kierownika dydaktycznego, co łączyło się z opieką nad kierownikami grup całego wydziału i obowiązkiem odbywania z nimi przynajmniej raz w miesiącu posiedzeń (takie posiedzenia powinny być organizowane przynajmniej trzy razy w miesiącu). Przy czym zebrania takie winny być osobno organizowane dla historyków, polonistów, filologów.
3. Ponadto studia magisterskie w zakresie pedagogiki w roku 1951 kończyło 10 osób, w następnym – 31. Wymagało to licznych konsultacji w związku z opracowywaniem prac magisterskich i przygotowaniem do egzaminu końcowego.
4. Sośnicki wciąż pełnił w tym czasie obowiązki przewodniczącego Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich¹⁰⁵. Funkcja ta, jak dodawał, wymagała wiele zabiegów o pozyskanie wykładowców, organizację wykładów i zdobycie funduszy na ten cel.
5. W tym czasie Sośnicki był również członkiem Komisji Bytowo-Mieszkaniowej oraz delegatem uniwersytetu

Mikołaja Kopernika – twórcy i proces instytucjonalizacji, w: J. Falkowska, D. Grabowska-Pieńkosz, *Historia wychowania na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika*, Fundacja Societas et Ius, Toruń 2018, s. 5–13.

¹⁰⁵ W piśmie tym informuje, że złożył w poprzednim roku rezygnację z funkcji, ale nie została ona przyjęta.

do rady społecznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej. Ta ostatnia funkcja zobowiązywała go do kontroli wykładów organizowanych przez TWP oraz do starań o pozyskanie odpowiednich wykładowców dla UMK.

W końcowej części pisma przypomniał, że prócz wymienionych obowiązków i funkcji pełni „normalne obowiązki wykładowcy”, kierownika zakładu i wykonuje pracę naukową. Prosząc o zwolnienie z przewodniczenia tej komisji, jednocześnie stwierdził, że w miarę swych sił jest chętny do współpracy z nią w ramach realizacji jej zadań. Władze uniwersytetu przychyliły się do jego prośby.

W świetle zachowanej dokumentacji archiwalnej i źródeł drukowanych należy stwierdzić, że Sośnicki odpowiedzialny był za edukację pedagogiczną na toruńskim uniwersytecie nie tylko na kierunku Pedagogika, funkcjonującym na Wydziale Humanistycznym, ale i na innych kierunkach oraz wydziałach. Do jego obowiązków należała także opieka nad zajęciami dydaktycznymi z zakresu nauk pedagogicznych oraz praktykami pedagogicznymi. Był zobligowany, aby dostosować swoje działania do zmian organizacyjnych, jakie następowały na uniwersytecie w tym zakresie – chodzi na przykład o likwidację 12 kierunków studiów na Wydziale Humanistycznym, w tym naboru na pedagogikę. Oto przykład jego aktywności w tym zakresie. W 1955 roku Sośnicki skierował do rektora UMK pismo, które dotyczyło zaliczenia zajęć dydaktycznych pracownikom naukowym (chodziło o zajęcia z pedagogiki oraz praktyki pedagogiczne)¹⁰⁶. Można powiedzieć, że pismo to stanowiło swego rodzaju protest

¹⁰⁶ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, k. 79–80. Pismo z dnia 22 września 1955 roku.

skierowany do władz UMK w związku z tym, że niektóre zajęcia prowadzone przez pedagogów pominięto przy ustalaniu dla nich pensum dydaktycznego¹⁰⁷. W piśmie tym przedstawił m.in.: 1. Zasady przygotowania do kontroli takich praktyk, zalecając zorganizowanie przez uczelnię konferencji dla nauczycieli – opiekunów praktyk w danej szkole w celu przedstawienia zagadnień pedagogicznych. Takie spotkania powinien w jego opinii organizować przedstawiciel uniwersytetu. 2. Zaproponował liczbę godzin dla wydziałowych kierowników praktyk, sugerując 30 godzin za opiekę nad grupą studentów. 3. Odniósł się do ustalonej przez ministerstwo kwestii powoływania tzw. „uczelnianych koordynatorów praktyk”, zaznaczając, że funkcja ta „[...] nie może polegać jedynie na organizowaniu praktyk i mieć jedynie charakter administracyjny, ale powinna przede wszystkim uwzględniać przebieg praktyk pod względem pedagogicznym i wskazywać sposoby podnoszenia ich pedagogicznego charakteru”¹⁰⁸. 4. Zalecił, aby opiekę nad zajęciami, tj. wykładami i ćwiczeniami metodyk szczegółowych, sprawowała Katedra Pedagogiki, a do jej zadań należałaby współpraca w układaniu planów naukowych, organizowanie i omawianie hospitacji, wykładów i ćwiczeń, natomiast w ramach kontaktu z ośrodkami metodycznymi – pedagogiczne instruowanie i dokształcanie wykładowców metodyki przedmiotów. Praca ta powinna być zaliczana w wymiarze 40 godzin. Na koniec podkreślał w piśmie, że jest to jedynie projekt roboczy w związku z dyskusją dotyczącą kwestii zaliczania godzin pracownikom naukowym.

¹⁰⁷ Tamże, s. 79.

¹⁰⁸ Tamże.

Jak wynika z zachowanej dokumentacji w Archiwum UMK, Sośnicki w okresie toruńskim wypromował 45 magistrów i 6 doktorów¹⁰⁹. Pierwszym wypromowanym przez niego doktorem był Stefan Wołoszyn, także Lwowianin z urodzenia, zaś ostatnią uczennicą, której patronował jako promotor stopnia doktora, lecz już w okresie gdańskim, była Barbara Góra¹¹⁰.

Zanim przejdziemy do ogólnego omówienia zakresu prac związanych z prowadzeniem seminariów magisterskich przez Sośnickiego, warto nadmienić o trudnościach, które związane były ze studiami, a raczej ich organizacją i oceną kandydatów kierujących podania o przyjęcie na uniwersytet tuż po wojnie, co znajdziemy w zachowanych aktach studenckich. Rzecz dotyczyła dokumentacji, którą musieli się legitymować pierwsi studenci UMK. Dla wielu dostarczenie odpowiednich dokumentów zaświadczających o ich dotychczasowej edukacji było trudne, bowiem w czasie zawieruchy wojennej bardzo często one zaginęły. Dlatego w „Karcie rejestracyjnej kandydatów starających się o przyjęcie na studia na Uniwersytecie” widniało pytanie: „Czy kandydat/-tka posiada dokumenty stwierdzające prawdziwość faktów przedstawionych w punktach 1–5”¹¹¹.

¹⁰⁹ Wykaz magisteriów przygotowanych pod kierunkiem Kazimierza Sośnickiego. Aneks nr 2.

¹¹⁰ P.M. Góra, *Kazimierz Sośnicki – naukowiec z zamiłowania*, „Gazeta Uniwersytecka Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Gdańskiego” 2014, nr 3, s. 15.

¹¹¹ W punktach 1–5 wspomnianej „Karty rejestracyjnej osób zamierzających po raz pierwszy starać się o przyjęcie na Uniwersytet” znajdowały się pytania dotyczące miejsca urodzenia kandydata oraz jego rodziców, stanu rodzinnego, wykształcenia, dyplomów, zainteresowań (zamiłowań) naukowych, czasu wojny, stanu zdrowia, funduszy na pokrycie kosztów kształcenia.

W punkcie nr 6 Karty rejestracyjnej proszono dodatkowo o dokładne podanie, jakich dokumentów kandydat nie posiada i z jakiego powodu, oraz czy może przedstawić zamiast brakujących dokumentów zaświadczenia od wiarygodnych osób (podając także adresy tychże osób). Składanie przez kandydatów zaświadczeń, zwłaszcza o dotychczasowym wykształceniu, nastroczało problemy także przyszłym studentom, którzy musieli się o takie zaświadczenia zwracać do profesorów, ci zaś nie zawsze posiadali odpowiednie dokumenty potwierdzające ich działalność dydaktyczną, zwłaszcza jeśli chodzi o pracę w okresie wojny czy nawet tuż przed wojną. Trudności te dotyczyły też władz uniwersytetu i nauczycieli akademickich uczelni. Dlatego powoływano w takich przypadkach komisje weryfikacyjne, które miała orzec, czy przedłożone zamiast oryginalnych dokumentów zaświadczenia można uznać za wiarygodne dokumenty świadczące o odbytej edukacji. Komisje te pracowały pod kierunkiem przewodniczącego Komisji Egzaminacyjnej. Przykładem w tym względzie mogą być między innymi Ludwik Bandura¹¹², który musiał złożyć zaświadczenia zamiast dokumentów oryginalnych, oraz Kazimierz Moroz czy też Jadwiga Leontyna Zaleska¹¹³. Wszyscy wymienieni należeli do grona uczniów Sośnickiego.

¹¹² Więcej na ten temat zob. w części pracy dotyczącej L. Bandury i jego studiów na UMK, gdyż w jego dokumentacji jest wiele tego rodzaju zaświadczeń.

¹¹³ Na jej temat zob.: W. Szulakiewicz, „Dobry nauczyciel”. *Szkic o koncepcji badań pedeutologicznych Jadwigi Zaleskiej (1900–1993)*, dz. cyt., s. 55–76.

Warto zapytać, kim byli pierwsi studenci pedagogiki na UMK i magistranci Sośnickiego. Analizując dokumentację studentów, którzy zgłosili się na jego seminarium, należy podkreślić, że jedną z ważnych cech tej społeczności było to, iż były to osoby w wieku dojrzałym, z dużym bagażem doświadczenia edukacyjnego, ale i życiowego, bo przecież przeżyły one II wojnę światową. Najstarszy student Sośnickiego urodził się w roku 1899, otrzymując tytuł magistra miał już 52 lata¹¹⁴. Najmłodszymi studentkami były dwie panie, które urodziły się w 1927 roku. Jedna z nich, uzyskując magisterium w 1950 roku, liczyła sobie 23 lata, powiedzielibyśmy więc, że była równolatką współczesnych absolwentów, druga natomiast otrzymała tytuł magistra w 1952 roku, gdy miała 25 lat¹¹⁵. Niektórzy z grona studentów Sośnickiego byli w czasie wojny więźniami obozów koncentracyjnych. Przykładowo w obozie byli Ludwik Bandura i Bolesław Siermiński. Większość jego seminarzystów posiadała już wykształcenie pedagogiczne, które umożliwiały instytucje okresu międzywojennego. Wykazywali oni w swych dokumentach wymaganych w związku z przyjęciem na UMK, że ukończyli najczęściej licea pedagogiczne lub seminaria nauczycielskie i wyższe kursy nauczycielskie¹¹⁶. Niektórzy kształcili się na przykład w Wolnej Wszechnicy Polskiej, Państwowym Instytucie

¹¹⁴ Odwołuję się do danych archiwalnych, w tym przypadku chodzi o Jana Szafranca, który urodził się w 1899 roku, a pracę maderską obronił w 1951 roku.

¹¹⁵ Chodzi o studentki: Stefanię Bieniakovą i Reginę Knapik.

¹¹⁶ Były to seminaria pedagogiczne lub licea pedagogiczne w takich miejscowościach, jak: Częstochowa, Czortków, Koźmin Wielkopolski, Poznań, Szczepieszyn, Toruń, Wągrowiec, Wejherowo, Zamość.

Pedagogicznym, Uniwersytecie Lwowskim (później Uniwersytecie Jana Kazimierza), Uniwersytecie Stefana Bato-rego i Uniwersytecie Warszawskim. Byli tacy, którzy przed II wojną światową ukończyli dwie lub nawet trzy instytucje kształcenia pedagogicznego. Zdarzały się również osoby, które ze względu na wybuch wojny nie ukończyły studiów na USB czy UJK lub UW. Kolejną cechą było to, że kandydaci na studia posiadali też doświadczenie w zawodzie nauczyciela, wcześniej ucząc najczęściej w szkołach powszechnych. Wielu z nich uczestniczyło w tajnym nauczaniu, niekiedy także jako studenci, np. na UJK, UW, ale również jako nauczający na różnych poziomach. W gronie tym byli też studenci, którzy przed wojną publikowali prace pedagogiczne. Przykładem mogą tu być m.in.: Bandura, Korniszewski, Kowalski czy Moroz.

Odnosząc się do tematyki seminariów Sośnickiego, można mieć jej ogląd czytając choćby tematy prac magisterskich (Aneks nr 2). Całościowa analiza dokumentacji akt studenckich pozwala stwierdzić, że dotyczyły one: historii myśli pedagogicznej i historii oświaty, teorii wychowania, pedeutologii, pedagogiki opiekuńczej i społecznej, metodyki nauczania. Znaczna część tematów podejmowanych w pracach magisterskich i wchodzących w obszar wymienionych subdyscyplin pedagogicznych miała charakter historyczny. Forma pisarska tych prac i wykorzystywane źródła pozwalają stwierdzić, że było to głównie spojrzenie na myśl pedagogiczną przez pryzmat biografii pedagoga (pedagogów) i studia literaturoznawcze. Co istotne, w wykazie bibliografii w wielu dysertacjach zostały uwzględnione publikacje w językach obcych. Dla współczesnego nam czytelnika, a zwłaszcza studenta, istotna jest informacja o ocenach prac magisterskich

przygotowanych na seminarium Sośnickiego. Z analizy dokumentów wynika, że aż 19 prac z 45 zostało ocenionych jako prace dostateczne, niewiele prac otrzymało ocenę bardzo dobrą i kilka z nich dobrą. Nie dziwi to, zważywszy, że studentami Sośnickiego były osoby z ogromnym bagażem wojennych doświadczeń, które mimo wszystko podjęły trud kształcenia pedagogicznego. Najważniejszy jednak jest ostateczny, w mojej opinii, bardzo dobry wynik działalności pedagogicznej Sośnickiego. Zaświadcza o tym spora grupa jego magistrantów, którzy podjęli pracę na UMK i innych uczelniach, kontynuowali dalsze studia, uzyskując stopień doktora i doktora habilitowanego, czy też odgrywali ważną rolę w oświacie i nauce, pełniąc różne funkcje. Z grona 45 magistrantów 9 podjęło pracę na UMK, mając różny okres zatrudnienia na tej uczelni. Byli to: Ludwik Bandura, Paweł Dąbrowski, Maria Lipowska, Kazimierz Moroz, Stanisław Nalaskowski, Józef Rembowski, Janusz Skarbek, Jadwiga Tyliczek, Jadwiga Zaleska¹¹⁷. Natomiast z grupy sześciu wypromowanych doktorów pięciu związało się z uczelniami wyższymi, w tym z UMK, a jeden z nich, ks. biskup dr Zygfryd Kowalski, wykładał w Wyższym Seminarium Duchownym w Pelplinie.

Kazimierz Sośnicki odszedł z UMK w 1960 roku. W dniu 4 czerwca 1960 roku skierował do Ministra Oświaty pismo w sprawie zwolnienia go z obecnego stanowiska na UMK i przeniesienia do Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku¹¹⁸. W piśmie tym, po przedstawieniu

¹¹⁷ *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, red. S. Kalemka, wyd. II, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2006.

¹¹⁸ A UMK, Akta osobowe K. Sośnickiego, k. 92.

kłopotów zdrowotnych i konieczności leczenia się w Gdańsku oraz zamieszkania w innym klimacie niż toruński, przedstawił także inne argumenty. Oto one: „[...] 2. Od 15 lat mieszkam w Toruniu i niestety nie mogę stwierdzić, że zdołałem się psychicznie zaaklimatyzować do tutejszych stosunków. Powodem tego są moje stosunki domowe, a zwłaszcza długoletnia choroba żony – co wszystko wymaga zmiany miejsca zamieszkania i mojej pracy. 3. Dla mojej pracy zarówno dydaktycznej, jak i naukowej nie mam w Toruniu odpowiedniego pola. Przedmiot, którego uczę, był przez kilka lat tylko dodatkowym dla innych kierunków, a obecnie nabór na kierunki pedagogiczne musi być tak szczupły, że praca moja nie może znaleźć należytego rozwinięcia. Tymczasem w WSP jest ona istotna dla zawodowego przygotowania nauczycieli. Dlatego też chcę przez czas, który mi jeszcze pozostaje, mieć tę radość, że jestem skuteczniej użyty, niż to jest możliwe obecnie”¹¹⁹. Z dniem 30 września 1960 roku została rozwiązana z Sośnickim umowa o pracę na UMK¹²⁰.

Całą tę sytuację Józef Pólturzycki podsumował gorzko, że sędziwy profesor został sponiewierany przez władze uniwersytetu, którego był jednym z twórców¹²¹. Władze pozbawiły go i mieszkania, i pracy. Nakazały mu także natychmiast opuścić pokój, który zajmował na uczelni. Jego prace w okresie tym były deprecjonowane przez tych,

¹¹⁹ Tamże, Pismo z dnia 4.09.1960, k. 94–95.

¹²⁰ Rektorem UMK był wówczas profesor Stanisław Jaśkowski (1906–1965) – logik.

¹²¹ J. Pólturzycki, *Kazimierz Sośnicki – człowiek i dzieło*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, dz. cyt., s. 19–27.

którzy byli u władzy¹²². Kiedy przeniósł się do Gdańska dzięki staraniom swego ucznia, Ludwika Bandury, zamieszkał przy ul. Toruńskiej.

W Gdańsku nadal kontynuował działalność dydaktyczną i naukową, dlatego został zaliczony w poczet współtwórców gdańskiej pedagogiki¹²³. Prowadził seminaria magisterskie i doktorskie do roku 1975. Gdy już nie mógł przemieszczać się na uczelnię, spotykał się ze studentami w swoim mieszkaniu, tak jak w czasie II wojny światowej.

W okresie powojennym został odznaczony między innymi Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi, a za działalność popularyzatorską otrzymał też Złotą Odznakę Honorową TWP¹²⁴. Wyrazem docenienia przez środowisko naukowe jego bogatych dokonań było nadanie mu 23 marca 1976 roku przez Senat Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. KEN w Krakowie tytułu Doktora Honoris Causa¹²⁵. Promotorem był profesor Tadeusz Słowikowski, a rektorem wówczas krakowskiej WSP – prof. Bolesław Faron.

¹²² Profesor J. Półturzycki w swym opracowaniu zwraca uwagę na pomijanie K. Sośnickiego w niektórych opracowaniach dotyczących dydaktyki, m.in. we *Wprowadzeniu do dydaktyki ogólnej* W. Okonia. Tamże, s. 24–25.

¹²³ P.M. Góra, *Kazimierz Sośnicki – naukowiec z zamilowania*, dz. cyt., s. 14–15.

¹²⁴ Więcej o odznaczeniach, jakie otrzymał K. Sośnicki, zob.: W. Krajniak, *Kazimierz Sośnicki (1882–1976)*, w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 8, dz. cyt., s. 230.

¹²⁵ Archiwum Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, sygn. 2075/1. Zespół akt: Doktoraty Honoris Causa. Dyplomy, zaproszenia, 1976–2021. Zaproszenie na uroczystość d.h.c. Kazimierza Sośnickiego.

Profesor Kazimierz Sośnicki zmarł w Gdańsku w dniu 11 czerwca 1976 roku i został pochowany na Cmentarzu Centralnym Srebrzysko.

2.3. Kazimierz Sośnicki w pamięci uczniów i współpracowników

Dla K. Sośnickiego prawda była nie tylko pewną cechą sądów, ale także przeżyciem psychicznym, pewną kategorią duchową, której treścią była zawartość tych sądów. Prawdę wiązał Profesor z moralnością¹²⁶.

Stanisław Nalaskowski

W tym fragmencie pracy zostaną przywołane głównie opinie o Kazimierzu Sośnickim, zawarte nie tylko w opracowaniach *stricto* naukowych, ale we wspomnieniach. Odnoszą się one w szczególności do działalności dydaktycznej, czyli pełnienia przez Sośnickiego roli nauczyciela akademickiego. Przede wszystkim zostaną przywołane opinie osób, które miały z nim kontakt i znały też jego dorobek naukowy, publikacyjny, oraz orientowały się w jego wszechstronnej działalności. Okazją do wspomnień o Sośnickim jako mistrzu była uroczystość 90-lecia urodzin i 70-lecia pracy zorganizowana 30 maja 1973 roku¹²⁷

¹²⁶ S. Nalaskowski, *Z moich wspomnień i doświadczeń*, b.w., Toruń 1997, s. 38.

¹²⁷ Opinie o dorobku naukowym i dydaktycznym K. Sośnickiego zostały przedstawione w publikacji konferencyjnej wydanej po jego śmierci pt. *Prof. dr Kazimierz Sośnicki. Materiały na sesję naukową*, red. L. Bandura, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1977. W publikacji tej wypowiedzieli się: L. Bandura, T. Czeżowski, M. Lipowska, K. Moroz, J. Podgóreczny.

przez dziekana Wydziału Humanistycznego i Katedrę Pedagogiki. Dziekanem Wydziału Humanistycznego był wówczas Czesław Niedzielski¹²⁸. W swym przemówieniu otwierającym uroczystość powiedział o jubilecie: „Wśród czynników, jakie na stałe utrwaliły Pana osobę w naszej pamięci, wskazać należy działalność nauczycielską. Wymieniam ją na pierwszym miejscu, ponieważ ogarnęła ona nie tylko Pana uczniów naukowych, ale szerokie grono absolwentów uniwersyteckich studiujących na różnych kierunkach i specjalnościach”¹²⁹. Wypowiedzieli się podczas tej uroczystości m.in. Stefan Wołoszyn¹³⁰, Maria Lipowska¹³¹, Kazimierz Moroz¹³². Uroczystość zgromadziła uczniów i najbliższych współpracowników Sośnickiego. Wołoszyn, pierwszy doktorant Sośnickiego, wypromowany w roku 1948, napisał o nim następująco: „Nie przesadzę [...], gdy stwierdzę, że w postawie i kartezjańskich dyrektywach metodologicznych zawarta jest –

¹²⁸ Czesław Niedzielski (1930–2021), uczeń profesora Artura Hutnikiewicza.

¹²⁹ *Przemówienie dziekana Wydziału Humanistycznego UMK doc. dra Czesława Niedzielskiego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 17.

¹³⁰ S. Wołoszyn, *O stylu uprawiania pedagogiki przez Kazimierza Sośnickiego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 19–24.

¹³¹ M. Lipowska, *Profesor dr Kazimierz Sośnicki jako nauczyciel akademicki (Ze wspomnień ucznia)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 29–32.

¹³² K. Moroz, *Spotkanie z Profesorem Kazimierzem Sośnickim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 25–28.

mutatis mutandis – charakterystyka analityczno-porównawczej metody myślenia i pisarstwa naukowego Profesora K. Sośnickiego¹³³. Charakteryzując nauczanie logiki jeszcze w gimnazjach i jego podręcznik pt. *Początki logiki*, Wołoszyn oceniał styl uprawiania pedagogiki (w sensie nauczania i pisarstwa naukowego): „Jest znamioną cechą – obok wykładni podstawowych pojęć logicznych – są tu liczne ćwiczenia, «rozrywki umysłowe», jak je autor trochę przekornie nazwie (a przyciągającej uczniów przekory nigdy Jubilatowi nie brakło), lecz umysłowa rozrywka nie jest tylko rozrywką. Ma ona także swój kształtujący rezultat; ćwiczy myślenie, uczy dostrzegać własne i cudze błędy lub niedokładności myślowe, a więc rozwija krytycyzm i dążenie do obiektywnej prawdy, uczy uzasadnienia i obrony własnego zdania, sztuki poprawnego, logicznego dyskutowania. Oto sedno postawy Profesora K. Sośnickiego jako nauczyciela¹³⁴. Odnosząc się w tym przemówieniu do innych książek, Wołoszyn dalej stwierdzał: „W dziełach [...] dał Jubilat [...] mnóstwo wnikliwych i porównawczych analiz pojęć, zagadnień, kierunków i systemów pedagogicznych i dydaktycznych. Uczył nas Autor, jak różnie może być i jest pojmowana pedagogika i nauki pedagogiczne, na czym polega autonomiczność pedagogiki jako nauki i jakie jest jej miejsce w systemie nauk; co to jest kierunek w pedagogice i co to jest system pedagogiczny, jak krytycznie do kierunków i systemów należy się odnosić, jeżeli nie mamy uwikłać się w sprzeczności pozornie nierozstrzygalne, jak stawiać

¹³³ S. Wołoszyn, *O stylu uprawiania nauki przez Kazimierza Sośnickiego*, dz. cyt.

¹³⁴ Tamże, s. 21.

zagadnienia, aby uzyskiwać ich jednoczesność i możliwość ich rozwiązania, co to jest obiektywizm i realizm oraz co to jest woluntaryzm i subiektywizm w pedagogice [...] co to znaczy sytuacja wychowawcza, na czym polega proces i rozwój w wychowaniu, jak rozumieć cele wychowania, jakie są ich źródła, ich wywód i uzasadnienie, co to są prawa, normy i zasady w pedagogice [...] na czym polega dobra praca nauczyciela w szkole, należyty kontakt wychowawczy z uczniami, należyta ocena pracy ucznia itd., itd.”¹³⁵. W sumie określił zakres treściowy jego pracy z pedagogiki i dydaktyki, ale i dał przegląd prac porównawczych swego mistrza. Z kolei w opracowaniu zaliczającym go do twórców toruńskiej nauki i kultury pisał o nim następująco: „Jako nauczyciel akademicki Kazimierz Sośnicki zaprawiał studentów nade wszystko do myślenia krytycznego, do dobrego rozumienia i umiejętności wiernego odtwarzania studiowanych dzieł, do uczciwej dyskusji z poglądami innych, do staranności i rzetelności w opracowaniach własnych. Wykształceni przez niego pedagodowie zajmują dziś samodzielne stanowiska naukowe w kilku uczelniach w kraju, a dziesiątki pracują owocnie w różnorodnych placówkach oświatowych oraz w administracji i nadzorze pedagogicznym. Wszyscy zachowują profesora Kazimierza Sośnickiego we wdzięcznej pamięci. W polskiej pedagogice pozostał na trwałe jako pedagog wyróżniający się w swej twórczości naukowej nastawieniem filozoficznym i konsekwentnym stosowaniem metody analizy filozoficznej”¹³⁶. Wołoszyn wspominał o nim

¹³⁵ Tamże, s. 22.

¹³⁶ S. Wołoszyn, *Kazimierz Sośnicki (1883–1976) – pedagog, profesor UMK*, w: *Toruńscy twórcy nauki i kultury 1945–1985*,

także podczas odnowienia swego doktoratu w 1998 roku, wygłaszając referat na temat: „Moi toruńscy mistrzowie uniwersyteccy. Jak rozumieć i uzasadniać powinnościowe zadania pedagogiczne”¹³⁷.

Maria Lipowska jako magistrantka i doktorantka profesora Sośnickiego doskonale poznała zasady jego pracy dydaktycznej, to one sprawiały, że dzięki takiemu stylowi pracy dydaktycznej wyszło ze szkoły Sośnickiego tylu wybitnych uczniów kontynuujących dzieło rozwoju polskiej pedagogiki. W jej opinii miał on swoją koncepcję drogi, która prowadziła studentów do poznania pedagogiki, i tę drogę im pokazywał. Wracając pamięcią do zajęć Sośnickiego, mówiła: „Profesor Sośnicki zaimponował nam swą osobowością harmonijnie łączącą rolę naukowca z rolą nauczyciela. Robił to zresztą w sposób mistrzowski, dzieląc się z nami swą wiedzą i mądrością, zabarwiając je ogromną dozą ludzkiej przyjaźni”¹³⁸. W jej opinii uczył studentów tego, czym jest uniwersytet, podkreślając, że jest uczelnią odpowiedzialną za kulturę naukową narodu i społeczeństwa. Dlatego to role twórcy, badacza i dobrego nauczyciela są nierozzerwalnie związane w byciu nauczycielem akademickim. Według niej profesor Sośnicki w swej pracy nauczyciela akademickiego łączył dwie cechy: jasność myślenia i umiłowanie człowieka. Dalej charakteryzowała jego styl prowadzenia proseminariów i seminarium, mówiąc, że zajęcia z profesorem to była

red. M. Biskup, A. Giziński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989, s. 300.

¹³⁷ Zob. Fot. 9. Plakat – Zaproszenie na uroczystość odnowienia doktoratu Stefana Wołoszyna w roku 1998.

¹³⁸ M. Lipowska, *Profesor dr Kazimierz Sośnicki jako nauczyciel akademicki (Ze wspomnień ucznia)*, dz. cyt., s. 29.

„gimnastyka intelektualna”: „Proseminarium było ćwiczeniem w operowaniu językiem naukowym. Chodziło bowiem profesorowi o to, aby nauczyć nas umiejętności podstawowej dla pracy naukowej – tj. umiejętności odczytywania tekstu naukowego zgodnie z intencją autora oraz umiejętności referowania jego myśli – językiem prostym, jasnym, precyzyjnym, bez zbędnych nic nie znaczących słów”¹³⁹. Profesor dzielił pracę ze studentem na grupową i indywidualną. Przykładem tej ostatniej, jak relacjonuje Lipowska, było pisemne przygotowanie się do zajęć proseminaryjnych, prace te następnie Sośnicki skrupulatnie czytał, poprawiał, oceniał i pisał uwagi. Natomiast wspólna praca (grupowa) polegała na prezentowaniu przez studentów podczas zajęć swoich przemyśleń treści przeczytanych lektur. „Tak więc – wspominała Lipowska – formułowaliśmy i wypowiadaliśmy nasze «odkrycia», a profesor cieszył się, jeśli udało nam się znaleźć coś naprawdę nowego”¹⁴⁰. W opinii Lipowskiej Sośnicki ćwiczył ze studentami nie tylko umiejętność jasnego myślenia, ale i uczył posługiwania się jasnym i precyzyjnym językiem. Dla osiągnięcia tego celu posługiwał się w pracy ze studentami odpowiednio dobranymi tekstami. Ujęła to następująco: „Oprócz tekstów w pełni wartościowych naukowo, prezentujących różne stanowiska naukowe, dawał nam czasem teksty «mętne» i mało precyzyjne, oprócz teoretycznych – były także i teksty z «praktyki» – a wszystko po to, abyśmy przez porównanie uzyskali rozumienie – co to jest nauka”¹⁴¹.

¹³⁹ Tamże, s. 30.

¹⁴⁰ Tamże, s. 31.

¹⁴¹ Tamże.

Najdłużej znał Sośnickiego i z nim współpracował Kazimierz Moroz, jego uczeń. Miał on możliwość oceny i porównania jego działalności dydaktycznej i naukowej z ostatnich lat międzywojennych i czasu II wojny światowej, a w okresie powojennym najpierw jako jego student, a następnie jako współpracownik w Instytucie Pedagogiki UMK. Sośnicki, chociaż odszedł z UMK, opiniował jego wnioski habilitacyjny. Opinie Moroz o swoim mistrzu przewijają się w różnych jego opracowaniach¹⁴², także w wykonanym przez niego zapisie wykładów „Pedagogika ogólna” z okresu II wojny światowej¹⁴³. Moroz doceniał nie tylko wykłady Sośnickiego na uniwersytecie, ale i te realizowane w ramach Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich.

Jednym z magistrantów Sośnickiego w pierwszych latach jego działalności w Toruniu był Stanisław Nalaskowski¹⁴⁴. W swoich wspomnieniach poświęcił on wiele

¹⁴² K. Moroz, *Spotkanie z Profesorem Kazimierzem Sośnickim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 25-28; tenże, *Profesor Sośnicki – człowiek i dzieło w setną rocznicę urodzin*, dz. cyt., s. 21-27; tenże, *Źródła myśli pedagogicznej Kazimierza Sośnickiego (Lata 1906-1946)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1986, z. 12, s. 29-49.

¹⁴³ Spis wykładów. Aneks nr 1.

¹⁴⁴ A UMK, Akta studenckie S. Nalaskowskiego, sygn. 873. Tytuł magistra filozofii w zakresie pedagogiki S. Nalaskowski uzyskał w 1952 roku na podstawie pracy pt.: *Rozwój poglądów dydaktycznych na naukę początkowego czytania*. Jak podaje w swoich wspomnieniach, profesor Sośnicki był gotów zatrudnić go na UMK, ale z powodu likwidacji pedagogiki jako kierunku studiów nie przyznano Katedrze etatu.

miejsca okresowi studiów¹⁴⁵. Wspomina egzamin magisterski, który złożył w 1952 roku z wynikiem bardzo dobrym. Recenzentką jego pracy magisterskiej była doc. Jadwiga Lechicka. Swojemu mistrzowi Nalaskowski poświęcił nie tylko prace naukowe, ale i wspomnienia. W swych wspomnieniach podaje wielostronną charakterystykę mistrza, kreśląc jego wizerunek jako nauczyciela akademickiego, omawiając jego wykłady i styl nauczania oraz podkreślając rolę wartości etycznych w życiu nauczyciela akademickiego. Nalaskowski słuchał bowiem jego wykładów, uczestniczył w prowadzonych przez niego seminariach: niższym i wyższym. Wspominając profesora Sośnickiego, zanotował: „Kontakty z profesorem były zawsze wielką przyjemnością i przygodą intelektualną. Jego rozległa wiedza, oryginalny sposób myślenia oraz jednoznaczny stosunek do prawdy i człowieka budziły wśród studentów i współpracowników niekłamane zaufanie do niego jako znakomitego uczonego i szlachetnego człowieka. Był dużym autorytetem naukowym i moralnym. Jego życie i dzieła są także niezaprzeczalnym tego dowodem”¹⁴⁶. Nalaskowski z podziwem wracał pamięcią do jego wykładów: „Kazimierz Sośnicki był świetnym wykładowcą i niedoścignionym mistrzem w prowadzeniu seminarium. Jego wykłady wyróżniały się tym, że były przeniknięte od początku do końca poszukiwaniem prawdy, której odkrywanie odbywało się także na oczach studentów podczas wykładów i dysput naukowych. Wykłady zadziwiała też mistrzostwem w operowaniu słowem, w konstruowaniu

¹⁴⁵ S. Nalaskowski, *Z moich wspomnień i doświadczeń*, dz. cyt., s. 36–39.

¹⁴⁶ Tamże, s. 36.

przedmiotu myśli prezentowanej w wywodach naukowych. Dzięki temu wyniki badań i przemyśleń układały się w logiczne i przejrzyste całości. Wykładów Profesor nigdy nie powtarzał. Każdego roku podejmował inne zagadnienia. Na wykłady, seminaria, spotkania naukowe i zebrania chodziliśmy chętnie i nie tylko po to, aby przeżyć radość poznania i rozumienia rozwiązywanych problemów, ale także aby nacieszyć się maestrią, z jaką wykladał i zamykał w postaci *résumé* spotkania, którym przewodniczył¹⁴⁷. Jeszcze wyżej oceniał seminaria prowadzone przez swego mistrza: „To była przede wszystkim dyskusja. Szło w niej zawsze o rzeczowe wypowiedzanie się, o uzasadnienie twierdzeń, o wykazywanie ich prawdziwości lub prawdopodobieństwa. Na seminariach zaprawiał nas Profesor do krytyki naukowej, analizy logicznej i metodologicznej rozmaitych pojęć i zagadnień podejmowanych i stawianych w naszych pracach. W krytyce i żądaniu precyzji, w stosunku do nas jako uczniów, był bezwzględny i bezkompromisowy, ale przyciągał studentów nadzwyczajną życzliwością i gotowością bezinteresownej pomocy”¹⁴⁸.

Nalaskowski dodawał przy tym, że w zajęciach profesora (seminariach i wykładach) uczestniczyli nie tylko studenci, ale także pracownicy naukowci Katedry i doktoranci spoza uczelni: „Wszyscy oni brali czynny udział w dysputach naukowych. Idea prawdy, a z nią idea jasności myślenia, w «rękach» Profesora była dla nas szkołą naukowego myślenia. Tej idei było wszystko podporządkowane. Proseminarium było ćwiczeniem w posługiwaniu

¹⁴⁷ Tamże, s. 36–37.

¹⁴⁸ Tamże, s. 37.

się językiem naukowym. Szczególne znaczenie miała też analiza tekstów naukowych, w której szło o to, by studenci nauczyli się odczytywać te teksty zgodnie z intencją ich autora oraz referować jego myśli – językiem prostym, jasnym i precyzyjnym. Do zajęć tych obowiązywało nas przygotowanie na piśmie. Były to prace krótkie, ujmujące główną myśl autora, która była jak gdyby «rusztowaniem» całości»¹⁴⁹.

Charakteryzując zajęcia dydaktyczne prowadzone przez Sośnickiego, Nalaskowski zwrócił także uwagę na stosowany przez niego język: „Język, jakim posługiwaliśmy się w mowie i piśmie przy referowaniu zagadnień pedagogicznych, był także pod ścisłą kontrolą idei prawdy i jasności myślenia. Nie wolno nam było referować czytając z książki czy zeszytu, nie wolno było dosłownie powtarzać sformułowań książkowych – lecz mówić w oparciu o własne rozumienie zagadnienia i we własnym układzie treści”¹⁵⁰. We wspomnieniach Nalaskowskiego Sośnicki jawi się jako nauczyciel bardzo wymagający – wymagał od siebie i żądał od swych studentów dorastania do tego poziomu. Szło mu głównie o rozwój naukowy przyszłego pracownika kultury, absolwenta uczelni akademickiej.

„Umiłowanie prawdy u Profesora – pisał dalej Nalaskowski – przejawiało się nie tylko w realizowaniu idei jasności myślenia, ale także w gotowości obrony prawdy bez względu na konsekwencje. Postawę taką zaprezentował Profesor w latach 50-tych, kiedy niektóre zakłady

¹⁴⁹ Tamże.

¹⁵⁰ Tamże.

i katedry, zwłaszcza katedry w Warszawie i Łodzi, podjęły uwłaczającą godności uczzonego samokrytykę, dotyczącą swoich poglądów pedagogicznych ze stanowiska potrzeb Polski Ludowej i wychowania socjalistycznego opartego na marksizmie i leninizmie. Grupie emisariuszy z Warszawy nakłaniających Sośnickiego do zrewidowania swoich poglądów naukowych Profesor zdecydowanie odmówił napisania takiej samokrytyki¹⁵¹. Dla Sośnickiego prawda była ważną wartością duchową i ściśle łączyła się z moralnością każdego człowieka.

Nalaskowski jako student miał świadomość w jak trudnych czasach przyszło działać jego mistrzowi, kiedy to poddawano krytyce publikacje dotyczące pedagogiki zachodniej i prace autorów polskich okresu międzywojennego: „Lata pięćdziesiąte były okresem rozliczania się z kulturą i nauką polską. Poziom krytyki przeszłości był niski, a opracowane recenzje powierzchowne, nie oparte na naukowej analizie omawianych dzieł i kierunków. Dyskusja, niszcząca rodzimą naukę i kulturę, była prawdziwym «przekładańcem» śmieszności z dramatyzmem, niekompetencji z tupetem, pozorów rzeczowości z demagogią, moralności z polityką”¹⁵². Wspomniał też o totalnej krytyce na I Kongresie Nauki Polskiej (1951), jakiej poddano Filozoficzną Szkołę Lwowsko-Warszawską, której to wychowankiem był przecież Sośnicki.

Sośnicki został przez studentów zapamiętany nie tylko ze względu na swoją aktywność naukową i organizacyjną, ale także jako osoba troszcząca się o studentów. Znalazł się na liście tych profesorów, którzy zasilali

¹⁵¹ Tamże, s. 38.

¹⁵² Tamże.

swoimi datkami Fundusz Stypendialny im. Juliusza Rudnickiego¹⁵³.

74

Sośnicki zapisał się w pamięci nie tylko przedstawicieli nauk pedagogicznych, ale i młodzieży innych kierunków studiów na UMK, tj. historii, astronomii, chemii¹⁵⁴. Jako przykład można przytoczyć wspomnienie Janusza Rulki, studenta historii na UMK w latach 1952–1956. Wspominał on wykłady m.in. profesorów Górskiego i Sośnickiego. Oceniając wysoko wykłady Górskiego jako erudycyjne i świetnie skonstruowane, o zajęciach Sośnickiego napisał: „Podobne wrażenie jasności, precyzji i świetnej konstrukcji odniosłem na wykładach prof. Kazimierza Sośnickiego. Nie wyczuwało się też zbyt dużego podporządkowania «przodującej pedagogice radzieckiej». [...] Profesor Sośnicki miał jedną wadę: spóźniał się na zajęcia o 10–15 minut i o tyle samo przedłużał wykład”¹⁵⁵.

Uznanie i szacunek dla Sośnickiego – swojego wykładowcy – wyraził również Stanisław Derkowski, były

¹⁵³ *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia absolwentów 1945–2011*, red. Z. Chyła-Belkot i in., Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 134.

¹⁵⁴ Zob.: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, dz. cyt., s. 172, 176, 224–225, także: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia absolwentów 1945–2009*, red. W. Streich, I. Walczyk, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009, s. 55.

¹⁵⁵ J. Rulka, *Moje studia na kierunku historii 1952–1956*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia absolwentów 1945–2009*, dz. cyt., s. 224–225. J. Rulka dodaje, że były to wykłady wspólne z polonistami. Odnosząc się do uwagi J. Rulki na temat wykładów K. Sośnickiego, warto wspomnieć o jego wieku – w 1952 roku Sośnicki liczył sobie już 69 lat.

student¹⁵⁶. Autor ten utworzył swoisty katalog cech Sośnickiego jako nauczyciela akademickiego, podkreślając przy tym działalność swego mistrza nie tylko na terenie uczelni, ale i poza nią, m.in. w ramach Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich, w Towarzystwie Wiedzy Powszechnej czy w ramach kursów wakacyjnych. Wśród ważnych cech działalności pedagogicznej Sośnickiego podkreślał przede wszystkim znakomite indywidualizowanie wykładów w zależności od poziomu intelektualnego słuchaczy. Podobnie w jego opinii rzecz się miała z konsultacjami indywidualnymi. Derkowski podał przykłady wykładów Sośnickiego dla uczestników Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, których był organizatorem i na które zapraszał swego mistrza jako prelegenta. O wykładach tych pisał następująco: „Słuchaczami Jego wykładu byli wówczas lekarze, prawnicy, inżynierowie o specjalności rolniczej, nauczyciele i osoby ze średnim wykształceniem o różnym zatrudnieniu. [...] Wszyscy słuchacze byli zaskoczeni i zdziwieni, że prelegent posiadał tak dobrą znajomość pracy ludzi różnych zawodów. [...] Dostosowywał treści wykładów do wiedzy, zawodów i indywidualnych zainteresowań słuchaczy, co było zawsze związane u profesora z wielką kulturą ich przekazywania i szacunkiem do odbiorców”¹⁵⁷.

Równie pięknie o spotkaniach z Sośnickim mówił profesor Józef Pólturzycki. Konsultacje naukowe z nim w ministerialnym Instytucie Pedagogiki w Warszawie,

¹⁵⁶ S. Derkowski, *Znaczenie nauczycielskiej działalności i naukowej pedagogicznej twórczości Profesora Kazimierza Sośnickiego*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, dz. cyt., s. 255–289.

¹⁵⁷ Tamże, s. 261.

gdzie profesor przyjeżdżał jako konsultant naukowy, uznawał za istotne dla swojej edukacji. Wszystkie spotkania z profesorem Sośnickim traktował jako wyjątkowe wydarzenia w swoim życiu naukowym. Twierdził także, że to on formalnie opiekował się jego doktoratem, chociaż promotorem był ktoś inny¹⁵⁸. „Sośnicki potrafił zaopiekować się każdym z szukających u Niego pomocy czy rady. Nie szczędził jej nikomu. [...] Profesor uczył nas być pedagogiem i rozumieć pedagogikę. Nie wymagał znajomości swoich prac, chętnie wskazywał inne. Wielokrotnie radził, by poznać literaturę zagraniczną obok dzieł polskich. Mówił, że jego prace lepiej będą rozumiane jeśli przestudiuje się dzieła Nawroczyńskiego. Łącznie bowiem tworzą one całość właściwego ujęcia dydaktyki polskiej”¹⁵⁹.

O Kazimierzu Sośnickim pisał profesor Tadeusz Alek-Kowalski, socjolog nauki. Odnosząc się do jego dorobku publikacyjnego, dokonał analizy opracowań dotyczących logiki¹⁶⁰. Docenił wartość podręczników Sośnickiego, które były nowatorskie na miarę jego czasów, w których ich autor nawiązywał do wartości uniwersalnych w życiu człowieka. Dodał przy tym, że ważny dla

¹⁵⁸ Jak wynika z zapisu w katalogu NUKAT, promotorem rozprawy doktorskiej J. Półturzyckiego był W. Okoń. Praca nosiła tytuł: „Badania nad techniką uczenia się dorosłych – na przykładzie przedmiotów humanistycznych w średniej szkole ogólnokształcącej dla pracujących”.

¹⁵⁹ J. Półturzycki, *Kazimierz Sośnicki – człowiek i dzieło*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, dz. cyt., s. 24; tenże, *Kazimierz Sośnicki – nauczyciel, uczony i pedagog (1883–1976)*, „Toruńskie Studia Dydaktyczne” 1993, t. 3, s. 30–36.

¹⁶⁰ Tadeusz Alek-Kowalski (1932–2020), polski socjolog i filozof. Stopień doktora uzyskał pod kierunkiem prof. Tadeusza Szczurkiewicza na UMK. Na UMK pracował w latach 1967–1987.

czytelników był podtytuł podręcznika pt. *Początki logiki*, wydanego już w Toruniu. Brzmiał on bardzo interesująco: *Książka dla miłośników rozrywek umysłowych*¹⁶¹. Alek-Kowalski uznał, że Sośnicki wpłynął na świadomość naukową swojej epoki, a w szczególności na sposób postrzegania nauki. „Ja wiem – pisał – że to Mędrzec i dla mnie już na zawsze pozostanie Nauczycielem i Przewodnikiem”¹⁶². Porównywał jego sposób bycia nauczycielem oraz wpływ na swoich uczniów do niemieckiego filozofa Hansa-Georga Gadamera i innych filozofów.

Sośnicki zapisał się także w pamięci studentów pedagogiki w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku. Warto zatem przytoczyć opinie osób z okresu gdańskiego i tamtejszej aktywności akademickiej profesora Sośnickiego, a zwłaszcza tych studentów, którzy w późniejszym okresie odegrali ważną rolę w nauce polskiej albo przynajmniej w dydaktycznej działalności akademickiej. Wspominała go m.in. studentka pedagogiki w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku, dzisiaj profesor Alicja Kargulowa¹⁶³. Studiowała na WSP w Gdańsku w latach 1959–1962 i przygotowała pracę magisterską pod kierunkiem Sośnickiego¹⁶⁴. Wracając pamięcią do czasu

¹⁶¹ K. Sośnicki, *Początki logiki. Książka dla miłośników rozrywek umysłowych*, Księgarnia Naukowa T. Szczęsny i S-ka, Toruń 1948.

¹⁶² T. Alek-Kowalski, *Nauka – Wielkopolska – uczeni. Szkice socjologiczne*, dz. cyt., s. 138.

¹⁶³ Alicja Jadwiga Kargulowa – ur. 2.06.1936 r., polska pedagog, andragog i poradoznawca, emerytowany profesor, twórca subdyscypliny nauk społecznych i humanistycznych pod nazwą „poradownictwo”.

¹⁶⁴ Praca magisterska: „Niektóre wiadomości z życia dorosłych w podręczniku matematyki kl. III”. Podają za: E. Zierkiewicz,

studiów, podkreśliła jak wiele zawdzięcza Sośnickiemu¹⁶⁵. Jako seminarzystka, która przeszła ten etap pracy naukowej pod jego kierunkiem, napisała: „Profesor Sośnicki nauczał nas wielostronnie. Z jednej strony prowadził z nami seminarium magisterskie – takie normalne uniwersyteckie zajęcia, na których zwykle były rozmowy o postępkach w pisaniu pracy, z drugiej przygotował do umiejętnego czytania literatury naukowej. Profesor często zadawał nam charakterystyczne pytanie: «Jaka jest struktura tej wypowiedzi?». Wymagał, abyśmy sami siebie pytali o cel, jaki autor danego tekstu zamierzał osiągnąć. Kolejne pytanie zwykle brzmiało: «Czy autor wybrnął z tego zadania?», a jeszcze następne: «Jak wybrnął z zadania, które sobie postawił?». Zaczynaliśmy od omawiania tekstów opublikowanych w „Życiu Szkoły”, ale szybko przechodziliśmy do ożywionych dyskusji na temat tego, czy pedagogika jest nauką. To, czego nauczył mnie profesor, to przede wszystkim uczciwe, całościowe ujmowanie różnych wypowiedzi naukowych i weryfikowanie ich konsekwencji. Muszę przyznać, że była to lekcja na całe życie – lekcja logicznego myślenia. [...] Równie ważne były dla mnie wspomnienia, którymi profesor z nami się dzielił – zwłaszcza te dotyczące Lwowa darzył wielkim sentymentem. Pamiętam jego opowieści o obyczajach akademickich, jakże różnych od współczesnych. [...] Dziś student, który oszukiwałby w grze w karty – i nieuczciwie zarabiał na tym

Biogram prof. dr hab. Alicji Kargulowej, „Rocznik Andragogiczny” 2016, t. 23, s. 16.

¹⁶⁵ E. Zierkiewicz, „*Nauka i uczenie się zawsze było przeze mnie traktowane priorytetowo*” – osobiste refleksje we wspomnieniach profesor Alicji Kargulowej, „Rocznik Andragogiczny” 2016, t. 23, s. 21–39.

pieniądze – prawdopodobnie byłyby uznany za człowieka sprytnego, a więc takiego, którego się podziwia i któremu się zazdrości. Wówczas jednak obowiązywał kodeks moralny i jego koledzy oraz cała społeczność akademicka wykluczyliby takiego ze swego grona. Ów student wyjechał dokończyć studia za granicę, ale zła fama szła w ślad za nim – wszędzie docierała informacja, że jest to człowiek niegodny zaufania, nieprzyzwoity. Takich przykładów profesor miał więcej – stanowiły one barwną ilustrację jego wykładów. Gdy pisał swoją najważniejszą książkę *Podstawy dydaktyki ogólnej*, to ciekawie opowiadał nam o zachodnich szkołach i stosowanych w nich rozwiązaniach dydaktycznych, zwłaszcza tych, które odwiedził, gdy podróżował po Szwajcarii i Niemczech¹⁶⁶.

Wspomnienia o działalności dydaktycznej Sośnickiego w Gdańsku znajdujemy też w publikacjach innych osób związanych najpierw WSP w Gdańsku, a następnie z Uniwersytetem Gdańskim. Warto odwołać się do opinii Andrzeja Leszczyńskiego i Henryka Szabały, którzy tak opisują Sośnickiego jako nauczyciela akademickiego, wspominając odbyte z nim zajęcia: „Jako nauczyciel i egzaminator był [...] dobrym człowiekiem. Cechowały go rygoryzm teoretyczny (nieraz mówił o potrzebie i wartości różeczki) i łagodność praktyczna. Radowała go wszelka oryginalna myśl, także polemiczna wobec jego myśli. Musiała być tylko dobrze uzasadniona i jasno wyrażona. Jako dydaktyk kładł nacisk na ćwiczenia – nie na wykłady, choć i te prowadził wyśmienicie. Nigdy potem nie spotkaliśmy profesora, o którym piszą encyklopedie, który by się upierał prowadzić ćwiczenia – tę bowiem

¹⁶⁶ Tamże, s. 27.

formę zajęć uważał za szczególnie ważną i trudną. Na ćwiczeniach zaś, jak jego nauczyciel – Twardowski, polecał dokonać streszczenia jakiegoś fragmentu tekstu, co wydawało się nam i łatwe, i pozbawione sensu. Odpisywaaliśmy więc jeden od drugiego bez żenady, do momentu, gdy Profesor, trzymając poprawione kartki w ręku, wygłosił pogadankę o zawodzie kopisty. Zaimponował nam, bezbłędnie wskazując, kto od kogo co odpisał¹⁶⁷. Autorzy tekstu dodawali, że studenci wiedzieli, iż Sośnicki to jest ktoś, chociaż nie zawsze rozumieli wygłaszane przez niego poglądy, to jednak je zapisywali. Warto nadmienić, że rozpoczynając pracę w WSP w Gdańsku Sośnicki miał już 77 lat.

Po zacytowanych powyżej wypowiedziach o Sośnickim warto również przywołać słowa Bohdana Urbankowskiego na jego temat. Symboliczny wydzźwięk ma określenie Sośnickiego przez Urbankowskiego mianem: *Plato Prowincjonalny*¹⁶⁸. Urbankowski zaliczył go jednoznacznie do filozofów i poddał analizie przede wszystkim przedwojenną publikację, tj. pracę habilitacyjną pt. *Podstawy wychowania państwowego*¹⁶⁹. Odnosząc się do jego życiorysu, napisał: „Mimo swego humanitarnego i apolitycznego usposobienia Sośnicki włączył się przed wojną

¹⁶⁷ A.C. Leszczyński, H. Szabała, *Profesor Kazimierz Sośnicki*, „Gdański Rocznik Kulturalny” 1990, t. 13, s. 85–91.

¹⁶⁸ B. Urbankowski, *Źródła. Z dziejów myśli polskiej*, t. 4: *Tłumacze narodowych testamentów*, Instytut Historyczny NN im. Andrzeja Ostoja Owsianego, Warszawa 2017, s. 87–109.

¹⁶⁹ Interpretacja idei zawartych w pracy *Podstawy wychowania państwowego* B. Urbankowskiego jest niezwykle interesująca, pokazuje źródła tych idei. Autor tekstu daje też odniesienia do ważnych faktów z życia Sośnickiego.

trochę lekkomyślnie w politykę, ewoluuje w kierunku narodowo-katolickim, postuluje wychowanie oparte o religię, co po wojnie utrudnia mu karierę. Władza ma na filozofa politycznego haka”¹⁷⁰. Z tą opinią trudno się nie zgodzić, analizując ocenę jego powojennych prac naukowych. Czy jednak tego uczonego można określić mianem mędrca prowincjonalnego? Ta kwestia wydaje się być dyskusyjna i chyba przymiotnik „prowincjonalny” nie może być w tym wypadku dosłownie rozumiany.

Nie sposób nie przytoczyć opinii Czesława Kupisiewicza, wybitnego dydaktyka, który był czytelnikiem prac dydaktycznych i pedagogicznych Sośnickiego. W jego książce pt. *Poczet wybitnych nauczycieli*¹⁷¹ Sośnicki został zamieszczony wśród 23 sylwetek wybitnych nauczycieli. Kupisiewicz napisał po lekturze dzieł Sośnickiego następujące słowa: „Pierwszą przeczytaną przeze mnie książką pedagogiczną była *Pedagogika ogólna* Kazimierza Sośnickiego (wyd. 1. z 1946 roku). Miało to miejsce pod koniec 1946 roku, kiedy przygotowywałem się do kwalifikacyjnego egzaminu nauczycielskiego. [...] Nie była to dla mnie lektura łatwa, ale już wtedy zwróciłem uwagę na przejrzysty układ książki, logiczny tok wywodów jej autora oraz dbałość o rzetelne uzasadnienie eksponowanych tez. Te cechy okazały się typowe dla wszystkich pozostałych publikacji profesora Sośnickiego, z jakimi zetknąłem się od tamtego czasu. Wiele zawdzięczam ich lekturze”¹⁷².

¹⁷⁰ B. Urbankowski, *Źródła. Z dziejów myśli polskiej*, t. 4: *Tłumacze narodowych testamentów*, dz. cyt., s. 109.

¹⁷¹ C. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Poczet wybitnych nauczycieli*, Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk 2006.

¹⁷² Tamże, s. 149.

Po charakterystyce jego dorobku Kupisiewicz odpowiedział na pytanie, jakim Sośnicki był człowiekiem. Ujął problem niezwykle syntetycznie: „Wszyscy biografowie oceniają Kazimierza Sośnickiego jako człowieka dobrego, o imponującej wiedzy, krytycznego i zarazem samokrytycznego, nieco staroświeckiego, gdy chodzi o ubiór i sposób bycia, znakomitego polemistę, świetnego nauczyciela, pracoholika – jak dzisiaj powiedzielibyśmy – krótko mówiąc: Jako jednego z najwybitniejszych polskich pedagogów okresu międzywojennego oraz pierwszych trzydziestu lat PRL”¹⁷³.

Za czytelników dzieł Sośnickiego można uznać studentów, którzy na wielu uczelniach korzystali z jego prac studiując pedagogikę. Przykładem docenienia znaczenia prac z zakresu pedagogiki i dydaktyki autorstwa Sośnickiego była dyskusja na jednej z konferencji naukowych zorganizowanych na UMK w dniu 11 grudnia 2002 roku w związku ze zbliżającą się 120. rocznicą urodzin Sośnickiego¹⁷⁴. W konferencji udział wzięli także byli jego uczniowie¹⁷⁵. Uczestnicząc w tej konferencji, miałam możliwość wysłuchania pochlebnych opinii świadczących o znaczeniu prac pedagogicznych Sośnickiego w ich studiach, a często także w dalszej pracy naukowej czy nauczycielskiej.

¹⁷³ Tamże, s. 156.

¹⁷⁴ Sprawozdanie z konferencji: Z. Frąckowiak, *Aktualność poglądów dydaktycznych Kazimierza Sośnickiego w okresie przemian edukacyjnych na początku XXI wieku*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, dz. cyt., s. 306–309.

¹⁷⁵ Miedzy innymi Stanisław Nalaskowski, były magistrant K. Sośnickiego, który podzielił się wówczas wieloma wspomnieniami z okresu studiów.

**Fot. 1. Medal Franciszka Józefa z okazji 60-lecia panowania
przyznany Kazimierzowi Sośnickiemu**

Źródło: <https://onebid.pl/pl/medale-franciszek-jozef-i-medal-na-jubileusz-60-lecia-panowania-1908/1111569> (dostęp: 20.05.2024).

**Fot. 2. Płyta nagrobna Kazimierza Ludwika Sośnickiego,
syna Kazimierza Sośnickiego**

Źródło: M. Pernał, *Przerwana misja. Straty dyplomacji polskiej w okresie II wojny światowej*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej, Warszawa 2020, s. 66.

Fot. 3. Kazimierz Sońnicki podczas inauguracji roku akademickiego na UMK w roku akademickim 1954/55 (trzeci od lewej)

Źródło: Fotografia ze zbiorów UMK.

Fot. 4. Dyplom d.h.c. nadany Kazimierzowi Sońnickiemu na WSP im. KEN w Krakowie

Źródło: Archiwum Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Zespół akt: Doktoraty Honoris Causa. Dyplomy, zaproszenia, 1976–2021. Zaproszenie na uroczystość d.h.c. Kazimierza Sońnickiego, sygn. 2075/1.

**Fot. 5. Budynek przy ul. Bydgoskiej 78 w Toruniu,
w którym mieszkał Kazimierz Sośnicki. Widok obecny**

Źródło: Ze zbiorów autorki.

**Fot. 6. Budynek przy ul. Bydgoskiej 14 w Toruniu,
w którym mieszkał Kazimierz Sośnicki**

Źródło: Ze zbiorów autorki.

**Fot. 7. Grób Kazimierza Sośnickiego
na Cmentarzu Centralnym Srebrzysko w Gdańsku**

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Kazimierz_So%C5%9Bnicki#/media/Plik:Kazimierza_So%C5%9Bnickiego.jpg (dostęp: 20.02.2024).

UCZNIOWIE KAZIMIERZA SOŚNICKIEGO Z OKRESU TORUŃSKIEGO

Sposób oceniania rezultatów pracy umysłowej ucznia przez nauczyciela wytwarza „model sumienia”, wzór tego, co i w jaki sposób należy umieć. Nie można więc tego modelu redukować do samego odtwarzania nauczanych treści, ale nie można też zaniedbywać pamięciowego ich opanowania, nie można na uboczu pozostawić wyrabiania samodzielności, pilności w pracy i myśleniu¹⁷⁶.

Kazimierz Sośnicki

Podstawowym kryterium wyboru z licznego grona uczniów Kazimierza Sośnickiego badaczy omówionych w niniejszej książce jest uzyskanie pod kierunkiem toruńskiego mistrza stopnia doktora. Przy czym cztery przedstawione tu osoby, które wyszły ze szkoły Sośnickiego, przygotowały pod jego kierunkiem zarówno prace magisterskie, jak i doktorskie. Byli to: Ludwik Bandura, Zygfryd Kowalski, Maria Lipowska i Kazimierz Moroz. Z kolei Stefan Wołoszyn i Feliks Korniszewski byli jedynie

¹⁷⁶ K. Sośnicki, *Poradnik dydaktyczny*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1966, s. 159.

doktorantami Sośnickiego. Obydwaj uzyskali magisterium na Uniwersytecie Jagiellońskim.

3.1. Uczniowie – stopień doktora pod kierunkiem Kazimierza Sośnickiego

3.1.1. *Stefan Wołoszyn (1911–2004) – pierwszy doktor wypromowany na UMK przez Kazimierza Sośnickiego*

Stefan Wołoszyn był pierwszym wypromowanym doktorem, którego promotorem był Sośnicki w okresie swej działalności w Toruniu¹⁷⁷. W ulotce informującej o promocji doktorskiej Wołoszyna zaznaczono, że profesor Sośnicki, podobnie jako nowo promowany doktor, pochodził ze Lwowa. Stefan Wołoszyn urodził się 19 stycznia 1911 roku z ojca Aleksego Wołoszyna i matki Władysławy z domu Jaracz¹⁷⁸. Lata dziecięce spędził w domu rodzinnym. Do szkoły ludowej zaczął uczęszczać w Krakowie, do gimnazjum w Grybowie, a następnie w Brześciu nad

¹⁷⁷ Tekst o S. Wołoszynie opracowany na podstawie źródeł archiwalnych (A UMK) i opracowań: A UMK, Akta doktorskie S. Wołoszyna, sygn. H-25/14; Akta osobowe S. Wołoszyna, sygn. K-1/340. Opracowania: *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, wyd. II, s. 758; K. Sośnicki, *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, dz. cyt., s. 71–73, S. Wołoszyn, *Pedagogiczne wędrówki przez wieki i zagadnienia. Studia i szkice*, red. Z. Żukowska, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1998. W rozważaniach koncentruję się głównie na okresie toruńskim.

¹⁷⁸ Życiorysy i dokumenty dotyczące edukacji, odpisy dyplomów S. Wołoszyna: A UMK, WH, Akta doktorskie Stefana Wołoszyna, sygn. H 25/14.

Bugiem. Maturę uzyskał w roku 1929 w Państwowym Gimnazjum im. R. Traugutta w Brześciu nad Bugiem. Studia uniwersyteckie w zakresie nauk filozoficznych, pedagogicznych i filologii polskiej odbywał w latach 1929–1934 na Wydziale Filozoficznym UJ. Dyplom magistra filozofii w zakresie filologii polskiej uzyskał w 1934 roku po zdaniu obowiązujących wówczas egzaminów i przedłożeniu pracy pt. „Elementy Norwidowskiego poglądu na świat”. Praca została przygotowana na seminarium profesora Stanisława Pigonia.

Na dyplomie czytamy, że Wołoszyn odbył studia na Wydziale Filozofii UJ w zakresie filologii polskiej. Złożył egzaminy: 1. z gramatyki opisowej współczesnej polszczyzny, 2. z gramatyki opisowej współczesnej języka starocerkiewno-słowiańskiego, 3. z podstawowych wiadomości z historycznej gramatyki języka polskiego i dialektologii (z uwzględnieniem zasad nauki o języku), 4. z historii literatury polskiej wraz z podstawowymi wiadomościami z teorii literatury, poetyki i stylistyki, 5. z historii politycznej ustrojowej i kultury Polski, 6. z głównych zasad nauki i przedstawił pracę magisterską (z wynikiem bardzo dobrym) pt. „Elementy Norwidowskiego poglądu na świat”. Rada Wydziału Filozoficznego UJ na wniosek Komisji Egzaminacyjnej nadała tytuł magistra filozofii jako dowód zakończenia studiów wyższych w zakresie filologii polskiej. Kraków 22 czerwca 1934.

Przewodniczący Komisji Magisterskiej Wydziału Filozoficznego UJ poświadczył, że Wołoszyn zdał następujące egzaminy: 1. z logiki i metodologii ogólnej z zasadniczymi pojęciami logiki matematycznej, 2. z głównych zagadnień teorii poznania, 3. z psychologii ogólnej, 4. z estetyki. Na dyplomie widnieją podpisy: Przewodniczący

Komisji Magisterskiej: J. Nowak (w zastępstwie Dziekana Wydziału Filozoficznego UJ); Prorektor Adam Krzyżanowski, Prodziekan Zdzisław Jachimecki, Przewodniczący Komisji Egzaminacyjnej Leon Strenbach. Ponadto jest też podpis przewodniczącego Komisji Magisterskiej Wydziału Filologicznego UJ.

Wołoszyn ukończył także Studium Pedagogiczne na UJ w roku 1933. W odpisie dyplomu ukończenia Studium Pedagogicznego odnotowano: „S. Wołoszyn w r. 1932/33 uczęszczał jako student na rok studiów pedagogicznych i poddawszy się egzaminowi uzyskał następujące postępy: 1. Pedagogia (*sic!*) – b. dobry, 2. Psychologia ogólna – dobry, 3. Psychologia pedagogiczna – b. dobry, 4. Higiena szkolna – dst., 6. Prawodawstwo szkolne – db., 7. Dydaktyka języka polskiego – db., 8. Dydaktyka literatury polskiej – b. dobry, 9. Historia wychowania – b. dobry. Kraków, 4 października 1934. Dyrektor Studium Pedagogicznego: Władysław Heinrich, Członkowie Komisji Egzaminacyjnej: Fryderyk Zoll, Zygmunt Wyrobek, Stefan Szuman, Zygmunt Mysłakowski, Witold Gądzikiewicz”¹⁷⁹.

W latach 1935–1939 Wołoszyn pracował jako nauczyciel w Państwowym Liceum i Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Wilnie. Równocześnie w tym okresie jako wolontariusz brał czynny udział w seminarium filozoficznym, pedagogicznym, psychologicznym i z historii literatury polskiej na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Był uczniem m.in. Tadeusza Czeżowskiego. W Wilnie też uzyskał w roku 1937 dyplom nauczyciela szkół średnich. Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, przed którą składał egzaminy, przewodniczył Konrad Górski.

¹⁷⁹ Tamże. Odpis dyplomu.

Lata wojny spędził w Wilnie, najpierw (1939/40) pracował w Komitecie Pomocy Polskim Uchodźcom przy Litewskim Czerwonym Krzyżu w Wilnie jako biuralista, następnie (1940/41) w V Średniej Szkole Wileńskiej z polskim językiem nauczania jako nauczyciel, w latach 1941–1944 na kolejowym składzie opałowym w Wilnie jako robotnik fizyczny, w końcu aż do czasu repatriacji do Polski (27.01.1945) – w Polskim Męskim Gimnazjum w Wilnie jako nauczyciel. W czasie okupacji uczestniczył w Wilnie w seminarium filozoficznym prowadzonym przez prof. Tadeusza Czeżowskiego. Od 1 lutego 1945 roku do 30 kwietnia tegoż roku był nauczycielem w Państwowym Gimnazjum Żeńskim w Białymstoku. Od 1 maja 1945 roku do 1 lipca 1946 roku pełnił obowiązki dyrektora Państwowego Liceum Pedagogicznego w Białymstoku. Od 1 lipca 1946 roku był asystentem przy Katedrze Pedagogiki UMK, gdzie współpracował z Sośnickim.

Jak wynika z przedstawionych powyżej informacji, zanim przybył do Torunia przeszedł piękną drogę edukacyjną i już w czasie studiów uniwersyteckich na UJ zetknął się z wieloma wybitnymi przedstawicielami świata nauki. Można rzec, że do pedagogiki wprowadziły go studia filologiczne, a następnie uczestnictwo w zajęciach Studium Pedagogicznego UJ, które ukończył otrzymując odpowiednie kwalifikacje. Ważność tego studium potwierdził wspominając ten etap kształcenia w czasie jubileuszu 75-lecia Studium Pedagogicznego UJ, podczas którego wystąpił jako absolwent UJ i tegoż studium. Był uczniem Stanisława Pigonia, Władysława Heinricha i Tadeusza Czeżowskiego¹⁸⁰.

¹⁸⁰ S. Wołoszyn, *Relacja wspomnieniowa o moich studiach na Uniwersytecie Jagiellońskim*, w: *Tradycja i wyzwania. Księga pamiątkowa*

Wołoszyn wszczął przewód doktorski 9 grudnia 1947 roku, przedkładając pracę pt. „O normie pedagogicznej. Analiza metodologiczna”¹⁸¹. Sośnicki poświadczył, że „praca została przygotowana w Zakładzie Pedagogiki” i spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim¹⁸². Praca liczyła 100 stron i została podzielona na wstęp, cztery rozdziały i zakończenie. Każdy z rozdziałów zawierał streszczenie. Wstęp został zatytułowany „Pojmowanie pedagogiki jako nauki”, rozdział pierwszy nosił tytuł „Główne rodzaje wypowiedzi w systemach pedagogicznych”, drugi rozdział – „Normy pedagogiczne jako specyficzne wypowiedzi systemów pedagogicznych. Ich sposób rozumienia i rodzaje”, trzeci został nazwany: „Forma normy pedagogicznej”, a czwarty: „Treść i uzasadnienie norm pedagogicznych”¹⁸³.

Dysertacja Wołoszyna została poświęcona metodologicznym badaniom nad pojęciem normy pedagogicznej. Badania nad systemami pedagogicznymi zawarte w tej pracy potwierdziły, że jest to poszukiwanie i wykrywanie metodologicznego uzasadnienia norm pedagogicznych, a nie opisowo-porównawcze potraktowanie zagadnienia. Doktorant w kolejnych rozdziałach omawiał rodzaje wypowiedzi w systemach pedagogicznych. W pracy zostały odróżnione normy od zasad. Pierwsza kategoria, jak pisał autor, odnosi się do celów wychowania, druga do ich realizacji. Przy czym pojęcie powinności jest głównym

na 75-lecie założenia Studium Pedagogicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921–1996, Universitas, Kraków 1996, s. 39–42.

¹⁸¹ A UMK, Akta doktorskie S. Wołoszyna, sygn. H-25/14.

¹⁸² Tamże. Pismo K. Sośnickiego.

¹⁸³ Tamże. Rozprawa doktorska. Spis treści.

elementem pierwszej kategorii, czyli normy. Powinności zostały uznane za pojęcia proste, niedające się wyprowadzić z żadnych innych pojęć. Rozważania zostały osadzone w filozofii oraz teoriach prawa i dotyczyły specyfiki norm pedagogicznych i ich uzasadniania. Istotne w pracy było zakończenie. W nim autor podsumował wyniki swoich badań, tytułując je: 1. „Niektóre zagadnienia metodologiczne związane z pojęciem normy pedagogicznej”, „Koleje norm pedagogicznych”, 2. „Prawdziwość czy prawdopodobieństwo norm pedagogicznych”, 3. „Absolutyzm czy relatywizm norm pedagogicznych”, 4. „Monizm czy pluralizm norm pedagogicznych”, 5. „Źródła wielorakości języków systemów pedagogicznych i potrzebne analizy tych języków”. W ten sposób Wołoszyn w swej pracy doktorskiej odpowiedział na pytania: 1. Czy i na ile można mówić o prawdziwości (i prawdopodobieństwie) norm pedagogicznych? 2. Czy i na ile uzasadniony jest pogląd relatywizmu i absolutyzmu w pojmowaniu norm pedagogicznych? 3. Czy i na ile usprawiedliwiony jest pogląd o pluralizmie pedagogicznym? Omawiając rozprawę doktorską Wołoszyna, podkreślić też warto, że zawierała ona także bardzo bogatą literaturę przedmiotu, głównie filozoficzną, pedagogiczną (s. 94–100). W gronie przywoływanych w bibliografii autorów było wielu uczniów Kazimierza Twardowskiego, czyli badaczy ze Szkoły Lwowsko-Warszawskiej. W sumie w wykazie literatury zamieścił 118 prac naukowych¹⁸⁴.

Opinie o pracy doktorskiej Wołoszyna wydali Czeżowski i Sośnicki. Czeżowski w recenzji stwierdzał: „Rozprawa

¹⁸⁴ Publikacją S. Wołoszyna dotyczącą tematyki norm pedagogicznych był tekst: *O uzasadnieniu norm pedagogicznych*, „Przegląd Filozoficzny” 1949, nr 3/4, s. 345–362.

przynosi w sposób oryginalny na teren pedagogiki rozróżnienie obszernie dyskutowane na terenie etyki i teorii prawa między budowaniem systemów normatywnych i ich uzasadnieniem a badaniem analitycznym i krytycznym takich systemów. Praca jest poświęcona podstawowym zagadnieniom pedagogiki, w obrębie tej [...] dziedziny, przy czym Autor obiera [...] pierwsze z możliwych tutaj stanowisk: logicznego, uwzględniającego strukturę formalną systemów normatywnych, lub opisowego, uwzględniającego ich faktyczne wystąpienia i związki genetyczne między nimi”. Dalej w swej ocenie Czeżowski podkreślił także bogactwo wykorzystanej literatury przedmiotu, a w zakończeniu recenzji napisał: „Rozprawę cechuje duża samodzielność w stawianiu i rozwiązywaniu zagadnień, pomysłowość ujęć, ale zarazem ostrożność i umiar w ustalaniu wyników, które są nowe i wartościowe. Tok rozważań opiera się na solidnej wiedzy i dużym czytaniu, wykaz literatury obejmuje 118 pozycji. Autor włada należycie metodą analizy logicznej, rozumuje poprawnie, wywody swe formułuje jasno i zwięźle. Styl pisma ma dojrzały i gładki. Układ całości zwarty, dyspozycja przejrzysta i bez zarzutu. Omówienie wątpliwości w kwestiach, dotyczących kwestii drobniejszych pozostawiam do egzaminu ustnego. Pracę oceniam jako bardzo dobrą dysertację doktorską”¹⁸⁵.

Z kolei Sośnicki w recenzji pracy stwierdzał: „Praca obecna jest całkowicie oryginalna. W literaturze pedagogicznej nie było dotąd poruszane zagadnienie metodologii w odniesieniu do badań pedagogicznych. Wartość

¹⁸⁵ A UMK, Akta doktorskie S. Wołoszyna. Z recenzji T. Czeżowskiego.

obecnej pracy polega nie tylko na oryginalności tematu, przez co wnosi ona do nauki problemy i nowe ich rozwiązanie, ale też na sposobie przeprowadzenia go [...]. Badania swoje oparł on na szerokim materiale, bo sięga nie tylko w dziedzinę logiki i metodologii, ale też w dziedzinę filozofii prawa – przy czym równocześnie doskonale panuje nad całością zagadnień pedagogicznych. Systemy pedagogiczne stanowią nie tylko punkt wyjścia i podstawę do jego metodologicznych rozważań, ale też odwrotnie; rozważania te naświetlają te systemy przy pomocy swoich rezultatów. Podnosząc ich zasadnicze charakterystyczne cechy, mogą stanowić podstawę dla tak trudnej w tej dziedzinie klasyfikacji. Praca jest utrzymana na wysokim poziomie zarówno co do swej treści, jak sposobu jej przedstawiania i formy językowej, i zasługuje w całej pełni na uznanie jej za dysertację doktorską¹⁸⁶.

W dniu 31 stycznia 1948 roku odbył się egzamin ścisły z magistrem Stefanem Wołoszynem. Obecni podczas egzaminu byli: prof. Kazimierz Hartleb, dziekan wydziału jako przewodniczący, prof. Kazimierz Sośnicki jako referent główny, prof. Tadeusz Czeżowski jako koreferent oraz prof. Konrad Górski jako egzaminator przedmiotu pobocznego.

Sośnicki jako promotor podał do omówienia następujące kwestie:

1. Krótkie sprawozdanie z własnej rozprawy doktoranta.
2. Problem uzasadnienia norm pedagogicznych w rozprawie doktorskiej.
3. System opisujący normy na podstawach pedagogicznych w rozprawie doktorskiej.

¹⁸⁶ Tamże. Z recenzji K. Sośnickiego.

4. Pedagogika w oparciu o stanowisko psychologiczne Freuda i Adlera.
5. Aksjomat wychowania Kerschensteinera.
6. Pojęcie aksjomatu wychowawczego w zestawieniu z pojęciem aksjomatu w matematyce.
7. Podstawowe założenia pedagogiczne w systemie Makarenki.

Pytania skierowane do doktoranta przez prof. Czeczowskiego dotyczyły następujących zagadnień:

1. Co należy rozumieć przez strukturę logiczną systemów pedagogicznych? Analogie między badaniami nad systemami pedagogicznymi i etycznymi.
2. Odkąd zaczyna się mówić o normach w historii filozofii? Dwa rozumienia terminu „powinności”.
3. Pojęcie wyjaśniania i uzasadniania.

Z kolei prof. Górski poprosił o wyjaśnienie następujących zagadnień:

1. Świadomość metodologiczna w polskiej historii literatury.
2. Badania osobowości i dzieła w historii literatury.
3. Stanowisko Manfreda Kridla i Romana Ingardena w zakresie metodologicznych kwestii.
4. Polscy teoretycy literatury: Zygmunt Łempicki.

Komisja uznała, że egzamin został zdany celująco.

Przewód doktorski Wołoszyna został zakończony 20 lutego 1948 roku¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Promocja doktorska, jak zapisano w aktach doktorskich, odbyła się 21.02.1948 r.

Fot. 9. Profesor Stefan Wołoszyn z dyplomem odnowienia doktoratu

Źródło: A UMK, akta osobowe S. Wołoszyna, sygn. K-1/340.

**Fot. 10. Uczestnicy odnowienia doktoratu Stefana Wołoszyna:
Aleksander Nałaskowski (od lewej), Stefan Wołoszyn (w środku),
Włodzimierz Winclawski (od prawej)**

Źródło: A UMK, akta osobowe S. Wołoszyna, sygn. K-1/340.

W roku akademickim 1950/51 Wołoszyn otrzymał roczny urlop na UMK na podjęcie obowiązków kierownika Katedry Pedagogiki na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Do Torunia już nie powrócił. W 1953 roku przeniósł się do Warszawy i związał się z Uniwersytetem Warszawskim, gdzie pracował do czasu przejścia na emeryturę w 1981 roku. Ponadto pracował w Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie, będąc rektorem tej uczelni.

Mówiąc o pierwszym wypromowanym przez Sośnickiego doktorze pedagogiki, nie sposób nie poczynić uwag na temat jego dorobku pisarskiego. Przedstawiając jedynie ogólne informacje na temat jego dorobku naukowego, trzeba przyznać, że dzięki swoim publikacjom Wołoszyn ma ustalone miejsce w nauce polskiej. W opublikowanym w 1998 roku wykazie jego prac odnotowano 200 publikacji¹⁸⁹. Każdy, kto studiował pedagogikę, zetknął się z pracami Wołoszyna z zakresu historii wychowania. Analizując jego dorobek, można powiedzieć, że znany jest jako przedstawiciel kilku subdyscyplin pedagogicznych: historii oświaty i wychowania, pedeutologii, pedagogiki zdrowia¹⁹⁰. Wśród powszechnie znanych jego prac należy wymienić: *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku*.

¹⁸⁹ Patrz: *Bibliografia prac Stefana Wołoszyna*, w: Wołoszyn S., *Pedagogiczne wędrówki przez wieki i zagadnienia. Studia i szkice*, dz. cyt., s. 239–246. Wykaz publikacji z okresu toruńskiego: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, dz. cyt., s. 102.

¹⁹⁰ Dane podaję na podstawie dokumentacji archiwalnej A UMK i katalogu NUKAT, *Katalog rozpraw doktorskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika za lata 1946–2015*, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2024, passim. S. Wołoszyn był recenzentem m.in. Stefana Możdżenia na Uniwersytecie Wrocławskim.

Próba zarysu encyklopedycznego (Warszawa 1992, wyd. 2 – 1993); *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku. Próba syntetycznego zarysu na tle powszechnym* (wyd. 2 poszerzone, Kielce 1998) oraz *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej* (wyboru dokonał i opracował S. Wołoszyn, t. 1–3, Warszawa 1965–1966); *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie* (Warszawa 1966); *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej* (wybór i opracowanie S. Wołoszyn, Kielce 1999).

Podobnie jak Sośnicki, Wołoszyn był profesorem trzech uniwersytetów i akademii. Położył także duże zasługi w dziele promowania młodych adeptów nauki jako recenzent prac i promotor, recenzent w przewodach habilitacyjnych i recenzent wniosków profesorskich. Recenzował rozprawy doktorskie przeprowadzone na UMK, Uniwersytecie Warszawskim i Uniwersytecie Wrocławskim. Pierwszy wypromowany przez Sośnickiego doktor kontynuował również dzieło swego mistrza w zakresie promocji młodych adeptów nauki, będąc promotorem doktoratów wielu późniejszych badaczy, m.in.: Alicji Kotusiewicz, Jędrzeja Sobczaka, Ryszarda Pachocińskiego, Haliny Rotkiewicz, Antoniego Szumskiego, Jadwigi Teliczek, Zofii Żukowskiej¹⁹¹. Na UMK Wołoszyn był recenzentem doktoratu Marii Lipowskiej, recenzentem doktoratu i docentury Kazimierza Moroza, doktoratu Henryki Sypniewskiej i Stanisława Nalaskowskiego oraz wniosku o tytuł profesora dla Bolesława Pleśniarskiego.

¹⁹¹ Podając nazwiska, opieram się na danych dotyczących prac wypromowanych przez S. Wołoszyna, zamieszczonych w katalogu NUKAT oraz danych z *Katalogu rozpraw doktorskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika za lata 1946–2015*, dz. cyt.

Trzeba podkreślić, że większość z wymienionych uczniów Wołoszyna ma duże zasługi w rozwoju pedagogiki jako nauki, także w sensie instytucjonalnym.

*3.1.2. Feliks Korniszewski (1905–1986) –
ostatni doktor wypromowany na UMK
przez Kazimierza Sośnickiego*

Feliks Korniszewski był ostatnim doktorem wypromowanym na UMK przez Kazimierza Sośnickiego. Należy on do pedagogów nieco zapomnianych, chociaż ma znaczące zasługi w kształceniu pedagogów i promowaniu badaczy tej dyscypliny. Należy również pamiętać o jego działalności oświatowej w czasie II wojny światowej.

Fot. 12. Feliks Korniszewski

Źródło: S. Nałaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od katedry do wydziału*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009, s. 151.

Urodził się 30 maja 1905 roku w Żabokliku Wielkim (powiat Przasnysz, woj. warszawskie)¹⁹². Maturę zdobył w gimnazjum humanistycznym w Mławie, następnie w latach 1924–1928 studiował na Uniwersytecie Warszawskim filozofię, logikę, metodologię nauk i pedagogikę¹⁹³. Studiując na UW, uczestniczył m.in. w seminariach Tadeusza Kotarbińskiego i Bogdana Nawroczyńskiego¹⁹⁴. Następnie odbył dwuletnie studia pedagogiczne na Uniwersytecie Jagiellońskim, ukończone 21 października 1930 roku uzyskaniem tytułu magistra filozofii w zakresie pedagogiki ze specjalizacją w zakresie psychologii pedagogicznej. Podstawą magisterium była praca pt. „Umysłowość dziecka w ujęciu Piageta”. Z dyplomu możemy się dowiedzieć, że studiując na UJ Korniszewski zaliczył następujące przedmioty i złożył egzaminy z: 1. psychologii

¹⁹² Matka – Stefania Korniszewska; rodzeństwo: Wiktor, Izidor i Maria; dzieci: Ewa i Feliks Adam.

¹⁹³ Podając informacje o życiu i działalności F. Korniszewskiego, wykorzystując dane archiwalne zgromadzone w Instytucie Badań Edukacyjnych, Dział Kadr; jak również w: A UMK, Akta osobowe F. Korniszewskiego, sygn. K-14/150; Akta doktorskie, sygn. H-30/42; Akta habilitacyjne sygn. H-31/10 oraz opracowania: *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, wyd. II, s. 357; S. Nalaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od katedry do wydziału*, dz. cyt., s. 67–70; B. Wieczorek, *Feliks Korniszewski (1905–1986) – kierownik Działu Dokumentacji Naukowej Instytutu Pedagogiki*, w: *Bibliotekarze polscy we wspomnieniach współczesnych*, Wydawnictwo Naukowe i Edukacyjne SBB, Warszawa 2007, s. 114–119.

¹⁹⁴ A UMK, Akta doktorskie. W *curriculum vitae* podaje, że na UW zdał egzaminy wymagane do magisterium z następujących przedmiotów: logiki, historii filozofii starożytnej, średniowiecznej i nowożytnej, psychologii ogólnej, gramatyki języka francuskiego oraz zaliczył proseminaria i semina.

ogólnej, 2. logiki z metodologią i teorią poznania, 3. historii filozofii w zarysie, 4. historii wychowania z uwzględnieniem historii wychowania w Polsce na tle rozwoju społecznego i prądów etycznych, 5. pedagogiki i dydaktyki wraz z przeglądem współczesnych kierunków w tych dziedzinach i ze szczególnym uwzględnieniem poglądów jednego ze współczesnych autorów pedagogicznych, 6. psychologii wychowawczej i pedagogiki eksperymentalnej, 7. biologii¹⁹⁵ oraz przedstawił z wynikiem bardzo dobrym pracę magisterską pt. „Umysłowość dziecka w ujęciu Piageta”, uzyskując stopień magistra filozofii jako dowód zakończenia studiów w zakresie pedagogiki¹⁹⁶.

Dwa lata później (19.10.1932), po odbyciu rocznego studium i praktyk, zdobył dyplom nauczyciela szkół średnich.

W okresie międzywojennym Korniszewski był już znany jako autor publikacji zamieszczanych m.in. w takich czasopismach jak: „Chowanna”, „Kultura Pedagogiczna”, „Oświata i Wychowanie”, „Przyjaciel Szkoły” czy „Ruch Pedagogiczny”.

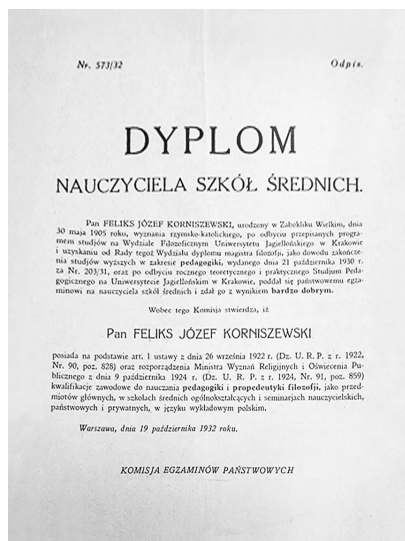
Pracę zawodową rozpoczął w 1928 roku, nauczając do 1937 roku w różnych instytucjach kształcących nauczycieli. Były to: Seminarium Nauczycielskie w Mławie, Państwowy Wyższy Kurs Nauczycielski w Wilnie, Państwowe Seminarium Nauczycielskie w Pułtusku oraz Państwowe Pedagogium w Łodzi. Ponadto uczył w Państwowym Gimnazjum Żeńskim i Męskim w Pułtusku¹⁹⁷.

¹⁹⁵ A UMK, Akta doktorskie, sygn. H-30/42. Odpis dyplomu.

¹⁹⁶ Dyplom podpisali prorektor Henryk Hoyer, dziekan Roman Dybowski, przewodniczący Komisji Egzaminacyjnej Leon Sternbach.

¹⁹⁷ A UMK, Akta doktorskie, sygn. H-30/42. *Curriculum vitae* napisane w dniu 5.04.1960 r., s. 1–8.

Fot. 12. Dyplom nauczyciela szkół średnich Feliksa Korniszewskiego

Źródło: A UMK, Akta doktorskie, sygn. H-30/42.

Ważnym wydarzeniem w jego życiu był wyjazd do Genewy, dokąd został oddelegowany 1 stycznia 1938 roku przez ministra Wojciecha Świątosławskiego do pracy w Międzynarodowym Biurze Wychowania (Bureau International d'Education – BIE). Był w tym czasie nauczycielem w Państwowym Pedagogium w Łodzi. Pobyt miał trwać jedynie trzy tygodnie, jednak przedłużył się aż do 1950 roku. Do jego zadań jako polskiego przedstawiciela należało „[...] uczestniczenie w pracach badawczych BIE z zakresu pedagogiki porównawczej, w wyniku których przygotowywane były publikacje stanowiące podstawę obrad i dyskusji dorocznych międzynarodowych konferencji oświatowych przedstawicieli ministerstw oświaty poszczególnych krajów, na których to

konferencjach podejmowane były wspólne rezolucje jako wytyczne do dalszej działalności pedagogicznej ministerstw¹⁹⁸. Podczas pobytu w Genewie uczestniczył w konferencjach organizowanych przez tę instytucję i opracował sześć monografii z zakresu pedagogiki porównawczej.

W swym życiorysie Korniszewski informuje, że w czasie wojny, oprócz pracy w BIE, zajmował się organizacją różnych form pracy oświatowej wśród żołnierzy polskich internowanych w Szwajcarii, jeńców polskich w Niemczech i Polaków na obczyźnie. Brał udział w organizacji i kierownictwie kursów oświatowych dla oficerów i żołnierzy z ramienia światowego komitetu YMCA w Genewie, organizował kursy szkoły podstawowej, programy i uczestniczył w przygotowaniu podręczników. Uczestniczył w komisjach egzaminacyjnych w Polskim Liceum Żołnierskim w Wetzikonie¹⁹⁹, wchodząc w skład międzynarodowego jury konkursu na najlepszą pracę pedagogiczną napisaną przez jeńców różnych narodowości w Niemczech. W ramach działalności BIE przesłał do oflagów polskich w Niemczech ok. 30 tys. dzieł naukowych z różnych dziedzin. Opublikował w tym czasie m.in. opracowanie podręcznikowe dla Polaków na obczyźnie. W biurze BIE pracował do 1950 roku, czyli do czasu kiedy Polska zawiesiła nieoficjalnie współpracę z tą instytucją. Oprócz wymienionych wcześniej zadań wynikających z reprezentowania Polski w BIE do jego obowiązków jako przedstawiciela Polski należało także prowadzenie działu wiadomości pedagogicznych z Polski i działu bibliografii

¹⁹⁸ Tamże, s. 3.

¹⁹⁹ Wetzikon – miasto i gmina w Szwajcarii w kantonie Zurych.

w kwartalniku BIE oraz zajmowanie się sprawami dotyczącymi Polski w zakresie działalności biura²⁰⁰.

106

W 1946 roku na zaproszenie Ministra Oświaty Czesława Wycecha Korniszewski przybył do Polski w celu zaznajomienia się ze stanem oświaty polskiej, następne jego przyjazdy do Polski w tym celu miały miejsce w 1947 i 1948 roku. Pracę w Polsce rozpoczął 1 lipca 1950 roku, został wówczas mianowany kierownikiem Działu Dokumentacji Państwowego Ośrodka Oświatowych Prac Programowych i Badań Pedagogicznych w Warszawie (od 1952 r. – Instytut Pedagogiki), gdzie zorganizował najpierw Dział Dokumentacji, a następnie pełnił funkcję kierownika Zakładu Dokumentacji i Informacji Pedagogicznej²⁰¹. Wiktor Czerniewski o jego działalności w Instytucie Pedagogiki napisał: „[...] dział dokumentacji pod kierunkiem F. Korniszewskiego zgromadził cenną bibliografię. Przygotowany przez niego katalog centralny dzieł pedagogicznych oraz wydane trzy tomy bibliografii pedagogicznej łącznie z zestawami bibliograficznymi publikowanymi w «Nowej Szkole» ułatwiają znacznie pracę dydaktykom”²⁰². W Instytucie Pedagogiki pracował do 31 sierpnia 1972 roku, następnie kontynuował prace w Instytucie Kształcenia Nauczycieli.

²⁰⁰ A UMK, Akta doktorskie, sygn. H-30/42. *Curriculum vitae*, s. 4.

²⁰¹ Został mianowany na funkcję kierownika 13.09.1961 r. Szerzej na ten temat zob.: B. Wieczorek, *Feliks Korniszewski (1905–1986) – kierownik Działu Dokumentacji Naukowej Instytutu Pedagogiki*, w: *Bibliotekarze polscy we wspomnieniach współczesnych*, dz. cyt., s. 114–119.

²⁰² W. Czerniewski, *Rozwój dydaktyki polskiej w latach 1918–1954*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963, s. 191.

Po II wojnie światowej Korniszewski uzyskał na UMK stopień doktora i doktora habilitowanego. W 1963 roku obronił rozprawę doktorską *Podstawowe pojęcia pedagogiczne w teorii i praktyce. Analiza krytyczna*, przygotowaną pod kierunkiem Sośnickiego. Liczyła ona 226 stron maszynopisu i była podzielona na siedem rozdziałów. W rozdziale I autor przedstawił stosowane metody badań, w rozdziale drugim ustalił stan stosowanych terminów pedagogicznych, zaś w rozdziałach III–VII omówił poglądy na temat pojęć pedagogicznych i związków między nimi. Celem głównym badań uczynił „[...] sprecyzowanie znaczeń nazw: wychowanie, kształcenie, nauczanie”²⁰³. Wykorzystał w swej pracy 112 publikacji naukowych. W badaniach przeanalizował, oprócz nazw w języku polskim, także w językach angielskim, niemieckim, francuskim i rosyjskim. Podejmując ten temat, dokonał porównania słownictwa pedagogicznego, potocznego różnych narodów oraz przeprowadził analizę określeń stosowanych w literaturze naukowej. Recenzentami dysertacji doktorskiej byli: Ludwik Bandura, Bogdan Nawroczyński i Tadeusz Czeżowski. Przewód doktorski Korniszewskiego został wszczęty 3 maja 1960 roku²⁰⁴. W protokole komisji egzaminu doktorskiego czytamy, że złożył go z wynikiem bardzo dobrym. Był to egzamin z pedagogiki jako przedmiotu głównego i logiki z metodologią jako przedmiotu pobocznego. W składzie komisji zasiadali: dziekan Wacław Cimochowski jako przewodniczący oraz Tadeusz Czeżowski,

²⁰³ A UMK, Akta doktorskie, sygn. H-30/42. Rozprawa doktorska pt. *Podstawowe pojęcia pedagogiczne w teorii i praktyce. Analiza krytyczna*, s. 2.

²⁰⁴ A UMK, Akta doktorskie, sygn. H-30/42. Dokumentacja przebiegu przewodu doktorskiego.

Bogdan Nawroczyński, Ludwik Bandura i Kazimierz Sośnicki.

108

W trakcie egzaminu kandydat odpowiadał na następujące pytania:

1. Jak kandydat definiuje nauczanie, wychowanie, kształcenie?
2. Co to jest pedagogika? Jej krytyka i postulaty.
3. Kształcenie formalne i materialne.
4. Kształcenie politechniczne.
5. Teoria pedagogiki a ideologia. Definicje w pedagogice.

Recenzje zawierały wiele pochlebnych ocen rozprawy doktorskiej Korniszewskiego, ale były również uwagi dyskusyjne. Bandura napisał: „Analiza określeń spotykanych w literaturze pedagogicznej przeprowadzona nadzwyczaj wnikliwie. Analizę oparł autor na rozległej literaturze. Podejmując krytykę określeń błędnych i niejasnych, wykazuje do jakich niekonsekwencji i błędów to doprowadziło w poglądach poszczególnych autorów, a nawet kierunków pedagogicznych. [...] Rozprawa magistra Korniszewskiego jest napisana bardzo jasno, a konstrukcja jej jest nadzwyczaj logiczna. Praca jest wynikiem rzetelnego wysiłku badawczego, a zadanie, które sobie autor na wstępie postawił, przeprowadził konsekwentnie. Sądzę, że będzie ona miała niemałe znaczenie dla dalszego rozwoju myśli pedagogicznej”²⁰⁵. W recenzji zwrócił uwagę na pominięcie niektórych prac pedagogicznych i brak ścisłości terminologicznej w odniesieniu do podstawowych kategorii

²⁰⁵ Tamże. Z recenzji L. Bandury, k. 34.

pedagogicznych używanych w różnych językach. Pozytywną konkluzją kończyła się obszerna recenzja Czeżowskiego, który oceniał pracę z punktu widzenia logiki, metodologii i semiotyki. Poczynił jednak uwagi odnoszące się do interpretacji niektórych użytych w pracy definicji, mówił też o odmienności definicji syntetycznych i analitycznych. W końcowej części recenzji podkreślił, że są to drobne uwagi, łatwe do usunięcia i nie wpływają na pozytywną ocenę pracy.

Profesor Nawroczyński oceniając rozprawę doktorską docenił wartość podjętego tematu: „Temat został jak najśluszniej dobrany, ponieważ brak jednoznacznego pojmowania omawianych pojęć zarówno w polskiej, jak i zagranicznej literaturze stanowi jeden z hamulców rozwoju nauk pedagogicznych, a równocześnie prowadzi do przykrych konsekwencji w praktyce, co autor zresztą w pracy wykazuje. Praca jego, zmierzająca do uporządkowania istniejącego zamętu terminologicznego, jest wyrazem aktualnej potrzeby, która znalazła wyraz i swoje odbicie w niedawnej polemice w związku z ogłoszeniem nowych programów pedagogiki dla liceów pedagogicznych”²⁰⁶. Autor recenzji zwrócił również uwagę na fakt, że doktorant opierał się na literaturze z XIX, a zwłaszcza z XX wieku, tym samym praca ma charakter historyczny i ukazuje ciągłość pewnych procesów, które pozostawiają niekiedy myśl pedagogiczną na przednaukowym poziomie. Nie zgodził się ze zbyt dużym docenieniem trafności terminologicznej używanej w języku potocznym. Zwrócił jednak uwagę, że autor nie dał jasno do zrozumienia,

²⁰⁶ A PAN, Spuścizna B. Nawroczyńskiego, sygn. III-213, k. 25. Z recenzji B. Nawroczyńskiego, k. 72.

w jakim kierunku szukałby rozwiązań. Według Nawroczyńskiego w pracy brak ostatecznego słowa samego autora. Dodał jednak, że i bez tego praca ma duże walory, bo Korniszewski pokazał jak część autorów prac pedagogicznych „wpada w manierę arbitralnych, nieściśłych i niekonsekwentnych improwizacji”²⁰⁷.

Obrona doktoratu odbyła się 8 października 1963 roku. W protokole z posiedzenia naukowego Rady Wydziału Humanistycznego UMK zapisano, że uczestniczyło w nim 20 pracowników naukowych²⁰⁸. Posiedzeniu przewodniczył dziekan Wacław Cimochowski. Recenzenci jednomyślnie stwierdzili, że praca magistra Korniszewskiego, poza drobnymi usterkami, w stopniu bardzo dobrym odpowiada wymogom pracy doktorskiej w zakresie pedagogiki. Po odbyciu wszystkich etapów posiedzenia, w tym dyskusji²⁰⁹, członkowie Rady Wydziału Humanistycznego jednomyślnie opowiedzieli się za nadaniem Korniszewskiemu stopnia doktora nauk humanistycznych. W protokole zostało także zapisane znamienne zdanie doktoranta wypowiedziane po ogłoszeniu wyniku głosowania nad wnioskiem. Dziękując swojemu promotorowi, Korniszewski wyraził słowa wdzięczności i podziękowania, że „złamał w nim upór do niechęci zdobywania

²⁰⁷ Tamże, k. 74.

²⁰⁸ Poza recenzentami i promotorem udział w posiedzeniu wzięli m.in.: Zofia Abramowiczowa, Karol Górski, Tadeusz Grudziński, Barbara Józefowiczowa, Kazimierz Jasiński, Jadwiga Lechicka, Witold Łukaszewicz, Bronisław Nadolski, Walerian Preisner, Maria Prüfferowa, Tadeusz Szczurkiewicz, Bronisław Włodarski i in.

²⁰⁹ Z grona członków Rady Wydziału Humanistycznego w dyskusji udział wzięła prof. M. Prüfferowa.

stopni naukowych i postawił przed nim obowiązek uzyskania formalnych kwalifikacji naukowych²¹⁰. Przewód doktorski został zakończony 8 października 1963 roku.

111

**Fot. 13. Zawiadomienie o obronie doktorskiej
Feliksa Korniszewskiego**

DZIEKAN I RADA WYDZIAŁU HUMANISTYCZNEGO
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA W TORUNIU
uprzejmie zapraszają na publiczną obronę pracy doktorskiej
mgra FELIKSA KORNISZEWSKIEGO
p.t.
PODSTAWOWE POJĘCIA PEDAGOGICZNE
Promotor: prof. dr Kazimierz Sośnicki
Recenzenci: doc. dr Ludwik Bandura
prof. dr Tadeusz Czeżowski
i prof. dr Bogdan Nawroczyński
Obrona odbędzie się dnia 8 października 1963 r. o godz. 12⁰⁰
w Sali Senatu, Collegium Malus, II piętro, Fosa Staromiejska 3
Jeden egzemplarz pracy doktorskiej wraz z opiniami recenzentów znajduje się
w Bibliotece Głównej UMK do wglądu zainteresowanych osób
UMK 531 60 B-42/1105 1 10 63

Źródło: A UMK, Akta doktorskie, sygn. sygn. H-30/42.

W następnym roku, po uzyskaniu przez Korniszewskiego stopnia doktora, Rada Wydziału Humanistycznego w dniu 6 października 1964 roku podjęła uchwałę o nadaniu mu stopnia doktora habilitowanego na podstawie dwóch prac: *L'enseignement de la lecture* i *O pełny program i właściwe metody w szkołach*. Recenzentami w przewodzie habilitacyjnym byli: Bogdan Nawroczyński,

²¹⁰ A UMK, Akta doktorskie F. Korniszewskiego, sygn. H-30/42. Dokumentacja przewodu doktorskiego. Wypowiedź F. Korniszewskiego podczas obrony doktorskiej zapisana w protokole z obrony.

Kazimierz Sośnicki i Tadeusz Kotarbiński²¹¹. W dokumentacji habilitacyjnej znajdujemy informacje, że Korniszewski opublikował 75 prac, w tym 15 opracowań monograficznych²¹². Recenzje były jednoznacznie pozytywne. Sośnicki w swej opinii podkreślił, że „Dr Feliks Korniszewski jest jednym z wybitnych pedagogów i badaczy teorii pedagogicznych [...]. W rozwoju tedy myśli pedagogicznej dra Korniszewskiego jest widoczne przechodzenie od jednostkowych, szczegółowych problemów do coraz szerszych i ogólnych, obejmujących te szczególne i do ich filozoficznego podkładu. Ten jego rozwój opiera się na szerokiej jego znajomości współczesnej literatury pedagogicznej naszej i zagranicznej. [...] Jego duża wiedza pedagogiczna, wysoko rozwinięta zdolność do samodzielnego i twórczego myślenia, szerokie i głębokie ujmowanie realnych problemów codziennej pracy pedagogicznej w kierunku pedagogiki socjalistycznej (*sic!*) wskazują, że w całej pełni odpowiada on warunkom wymaganiom od samodzielnego naukowo-badawczego pracownika”²¹³. Z kolei Nawroczyński w opinii docenił przede wszystkim wartość jego publikacji dla rozwoju badań pedagogicznych. Zwrócił uwagę, że na jego dorobek składa się 68 prac ogłoszonych drukiem, trzy prace w druku i pięć przygotowywanych do druku. Za szczególnie cenne uznał Polską Bibliografię Pedagogiczną oraz siedem tomów prac z zakresu pedagogiki porównawczej.

²¹¹ Powołany do pełnienia funkcji recenzenta Z. Myslakowski odmówił z powodu choroby.

²¹² A UMK, Akta habilitacyjne, sygn. H-31/10.

²¹³ Tamże. Opinia K. Sośnickiego o dorobku i działalności naukowej dra Feliksa Korniszewskiego.

„Prace te świadczą o tym – pisał – że dr Feliks Korniszewski jest dojrzałym i odpowiedzialnym pracownikiem naukowym”²¹⁴.

Habilitant Korniszewski przedstawił trzy tematy wykładów: 1. Rewizja zasad ogólnodydaktycznych, 2. Praktyczny charakter pedagogiki, 3. Związek nauczania z wychowaniem. Jednak prof. Kotarbiński zgłosił wniosek o zwolnienie z wykładu, który to wniosek został przyjęty. Przewód zakończył się pomyślnie, tym samym Korniszewski został samodzielnym pracownikiem naukowym, mogącym promować nowych adeptów nauki.

Zawodowo z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika Korniszewski związał się od 1961 roku, gdzie wykładał w latach 1961–1969, najpierw realizując wykłady zlecone²¹⁵.

Poza działalnością naukową w wymienionych instytucjach był m.in.: członkiem Komisji Bibliograficznej Narodowej, członkiem Komisji Wychowania Polskiego Komitetu do spraw UNESCO, członkiem Komisji Oświaty Dorosłych i Młodocianych przy Ministerstwie Oświaty, członkiem Zarządu Sekcji Pracy Społeczno-Oświatowej ZG ZNP, członkiem Komitetu Redakcyjnego „Ruchu Pedagogicznego”. Brał udział w pracach komisji Ministerstwa Oświaty powołanej do opracowania nowego programu przedmiotów pedagogicznych w zakładach kształcenia nauczycieli²¹⁶.

²¹⁴ Tamże. Opinia B. Nawroczyńskiego.

²¹⁵ Zob.: *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, wyd. II, dz. cyt., s. 357.

²¹⁶ W *Curriculum vitae* Korniszewski podaje, że w wyniku prac Komisji został ustalony nowy program według jego koncepcji, który został przyjęty przez większość członków tej komisji oraz

Korniszewski publikował prace naukowe w języku francuskim i angielskim. W okresie powojennym ogłaszał artykuły na łamach m.in.: „Nowej Szkoły”, „Oświaty Dorosłych”, „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”. Jego zainteresowania naukowe dotyczyły następujących subdyscyplin pedagogiki oraz psychologii: pedagogiki porównawczej, dydaktyki, metodyki nauczania, metodologii pedagogiki i psychologii. Ważnym opracowaniem jego autorstwa była bibliografia pedagogiczna, co zostało także docenione w recenzjach w związku z uzyskiwaniem stopni naukowych. Do najważniejszych jego prac należy zaliczyć: *Nauczanie początkowe*, Warszawa 1938 (współautor); *Les psychologues scolaires*, Paris–Genève 1948; *L’enseignement de la lecture*, Paris–Genève 1949; *Książka dla wszystkich*, Genewa 1953; *Kartki z dziejów cywilizacji*, Genewa 1953; *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1955; *Polska bibliografia pedagogiczna 1944–1951*, t. 1, cz. 1–3, Wrocław 1955–1957. Korniszewski był również redaktorem publikacji zbiorowej *Pedagogika na usługach szkoły. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1964²¹⁷. Jego dorobek był zatem bardzo bogaty i dotyczył wielu ważnych obszarów pedagogiki i dydaktyki, a także zagadnień dokumentacji pedagogicznej i popularyzacji wiedzy pedagogicznej²¹⁸.

zaakceptowany przez prof. B. Suchodolskiego z UW. Zob.: A UMK, Akta doktorskie.

²¹⁷ Warto podkreślić, że w publikacji tej swoje artykuły zamieścili: T. Kotarbiński, S. Błachowski, S. Szuman, T. Tomaszewski, B. Suchodolski, J. Chałasiński, B. Nawroczyński, Z. Mysłakowski, W. Okoń, S. Tync, H. Kowalewska, J. Chodorowski, J. Kozłowski, K. Wojciechowski, L. Bandura.

²¹⁸ W tym ostatnim zakresie jego twórczości pedagogicznej ważne są moim zdaniem teksty poświęcone przygotowaniu i prowadzeniu odczytów pedagogicznych i konferencji dla nauczycieli.

Będąc samodzielnym pracownikiem naukowym, Korniszewski włączył się w pracę mającą na celu promowanie młodych adeptów nauki. Pracując na UMK, a następnie współpracując z toruńską uczelnią, był promotorem rozpraw doktorskich kilku przedstawicieli nauk pedagogicznych (Anatoliusz Bogucki, Zofia Cydzik, Maria Kapuścińska, Stanisław Kawula, Kazimierz Zbigniew Kwieciński, Jerzy Namysłowski, Maria Mikos, Czesław Kosiński, Bolesław Kiernicki, Józef Olszański, Ryszard Więckowski)²¹⁹. Był też recenzentem rozprawy doktorskiej i habilitacyjnej Marii Lipowskiej. W gronie wypromowanych przez niego doktorów jest kilku uczonych, samodzielnych pracowników nauki, którzy zasłużyli się dla rozwoju pedagogiki jako nauki.

3.2. Uczniowie – magisterium i doktorat pod kierunkiem Kazimierza Sośnickiego

3.2.1. *Ludwik Ryszard Bandura (1904–1984)*

Do grona uczniów, tj. magistrantów i doktorantów Kazimierza Sośnickiego, należał Ludwik Ryszard Bandura. Urodził się 3 kwietnia 1904 roku w Berlinie w robotniczej rodzinie polskiego emigranta Piotra i Gertrudy

²¹⁹ Dane uzyskane z wykazu A UMK i publikacji: *Katalog rozpraw doktorskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika za lata 1946–2015*, dz. cyt., passim. Instytut Pedagogiki, w którym pracował F. Korniszewski, nie miał uprawnień do nadawania stopnia doktora.

z Chrzanowskich²²⁰. Do szkoły podstawowej i niższych klas szkoły średniej uczęszczał w Berlinie. W 1919 roku przyjechał do Polski.

116

Wykształcenie zdobywał w kilku miastach polskich oraz niemieckich. W jego biografii edukacyjną wpisało się wielu wybitnych uczonych.

²²⁰ Tekst o L. Bandurze opracowano na podstawie: A UMK, sygn. K-11/153, Akta osobowe; Akta studenckie, sygn. 480; Akta doktorskie, sygn. H-25-25 (praca doktorska); Akta Wydziału Humanistycznego, sygn. WH-H 33/2. Opracowania: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1: A–F, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003, s. 310–312; *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, s. 17–19; W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 1: A–H, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001, s. 24; L. Bandura, *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży (Fragmenty rozprawy doktorskiej z 1950 roku)*, wstęp i oprac. Z. Kwieciński, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004; S. Nalaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od katedry do wydziału*, dz. cyt.; *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, dz. cyt., s. 73; *Profesor Ludwik Bandura – dydaktyk, pedagog*, w: *Gdańskie rodowody pedagogiczne. Geneza – kontynuacje – inspiracje – przemieszczenia znaczeń wychowawczych*, red. E. Rodziewicz, K. Rzedzicka, E. Zalewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 12–14; J. Szews, *Bibliografia ważniejszych prac prof. dr Ludwika Bandury*, w: *Współczesne innowacje w systemie oświaty i wychowania* (Studia Pedagogiczne, t. 37), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976, s. 7–12; W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, dz. cyt., passim; W. Szulakiewicz, *Bandura Ludwik Ryszard*, w: *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 63–68; *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1956–1965)*, red. R. Galon i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1965, s. 311–312.

Fot. 14. Ludwik Bandura w czasie studiów

Źródło: A UMK, Akta studenckie, sygn. 480.

Mówiąc o instytucjach edukacyjnych, które Bandura ukończył, należy zaznaczyć, że były to instytucje, które przygotowywały do pracy w zakresie kształcenia pedagogicznego. Warto je przypomnieć. Pierwszą z nich było Seminarium Nauczycielskie w Koźminie Wielkopolskim, które ukończył 19 czerwca 1922 roku. Na świadectwie odnotowano, po wymienieniu zaliczonych przedmiotów obejmujących program kształcenia w tym seminarium, że „Na podstawie tych postępów uznaje się Kandydata za dojrzałego do pełnienia obowiązków tymczasowego nauczyciela w szkołach powszechnych”²²¹. W następnych

²²¹ A UMK, Akta studenckie, sygn. 480. Kopia świadectwa ukończenia Seminarium Nauczycielskiego w Koźminie Wielkopolskim.

latach dalej uzupełniał swoje wykształcenie pedagogiczne. W roku 1927 ukończył Państwowy Wyższy Kurs Nauczycielski w Toruniu (grupa humanistyczna), którego kierownikiem był wówczas Stanisław Tync, uczeń Stanisława Kota²²². Do 1928 roku był nauczycielem w szkołach województwa bydgoskiego. W tym samym roku został oddelegowany przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do pracy oświatowej wśród emigracji polskiej w Niemczech (Ludwigshafen, Mannheim, Hamburg), gdzie pozostał do 1932 roku. Jednocześnie dokształcał się w zakresie pedagogiki i psychologii jako wolny słuchacz na Uniwersytecie w Heidelbergu. W latach 1932–1934 studiował w Państwowym Instytucie Nauczycielskim (PIN) w Warszawie kierowanym przez Marię Grzegorzewską. Trzeba zaznaczyć, że program studiów w Warszawie był niezwykle bogaty²²³. Pracę dyplomową na zakończenie studiów pt. *Poczucie czasu w wieku od 7–9 lat* napisał pod kierunkiem wybitnego psychologa

²²² Tamże. Kopia świadectwa ukończenia Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego w Toruniu. Z przedmiotów pedagogicznych składał m.in. egzamin z psychologii pedagogicznej oraz z pedagogiki z dydaktyką.

²²³ Przedmioty objęte programem studiów PIN: psychologia, socjologia, filozofia, prawo państwowe, ustroj szkolnictwa, administracja szkolna, antropometria szkolna, opieka społeczna, higiena społeczna, podstawowe zagadnienia społeczno-gospodarcze, oświata pozaszkolna, praktyka pedagogiczna, muzyka, sztuki plastyczne, kultura żywego słowa, seminarium pedagogiczne (czytelnictwo i bibliotekarstwo), wychowanie w gromadzie, współczesne prądy wychowawcze, szkolnictwo specjalne, czynniki uspołeczniające dziecko w szkole powszechnej, osobowość nauczyciela wychowawcy. Podaję przedmioty z dyplomu.

Stefana Baleya²²⁴. Fragmenty tej pracy zostały opublikowane w „Kwartalniku Psychologicznym”²²⁵. Po powrocie do Bydgoszczy w 1934 roku, aż do wybuchu wojny, uczył i kierował szkołą powszechną. Pracując jako nauczyciel i dyrektor w 1938 roku rozpoczął studia na Wydziale Humanistycznym (Sekcja Pedagogiczna) Uniwersytetu Warszawskiego, które przerwała wojna. W roku 1939 dostał się do niewoli niemieckiej. W 1943 roku zbiegł z niewoli i wrócił do Warszawy, gdzie podjął działalność konspiracyjną. Brał czynny udział w tajnym nauczaniu, wszedł w skład podziemnego kuratorium poznańskiego. Równocześnie kontynuował studia na tajnym Uniwersytecie Warszawskim. Po upadku Powstania Warszawskiego został aresztowany i wywieziony do obozu pracy w Berlinie.

Po II wojnie Bandura zapisał się w roku 1946 na studia na UMK w Toruniu. W jego aktach studenckich znajdujemy informację, że studia rozpoczął 18 września 1946 roku²²⁶. Mając już status studenta, w dniu 28 października 1946 roku poinformował pisemnie Komisję Weryfikacyjną przy UMK, że w roku akademickim 1938/39 oraz w latach 1943 i 1944 studiował pedagogikę na Uniwersytecie Warszawskim. W czasie wojny dokumenty „przepadły” wraz z indeksem uniwersyteckim.

²²⁴ A UMK, Akta studenckie, sygn. 480. Odpis dyplomu. Państwowy Instytut Nauczycielski w Warszawie. Dyplom wydany 12 czerwca 1934 roku. Stefan Baley (1885–1952), psycholog i lekarz, wywodzący się ze Szkoły Lwowsko-Warszawskiej, uważany za twórcę psychologii rozwojowej i wychowawczej.

²²⁵ L. Bandura, *Poczucie czasu u dzieci w wieku 7–9 lat*, „Kwartalnik Psychologiczny” 1936, t. 7, s. 151–185.

²²⁶ A UMK, Akta studenckie Ludwika Bandury, sygn. 480. Pismo L. Bandury.

W związku z tym poprosił o zaliczenie odbytych studiów i zdanych egzaminów. Jako dowody załączył zaświadczenia od następujących profesorów: Tadeusza Kotarbińskiego, u którego zaliczał Teorię poznania, Logikę i metodologię; Stefana Baleya, u którego studiował Psychologię ogólną i odbył ćwiczenia z Psychologii wychowawczej; Bogdana Nawroczyńskiego, którego słuchaczem był na wykładach z Historii wychowania; Jana S. Bystronia, u którego zaliczył „Socjologię”; Władysława Tatarkiewicza – o uczestnictwie w zajęciach z „Historii filozofii”; Bogdana Suchołolskiego – o udziale w seminarium magisterskim.

Interesujące w swej treści były zaświadczenia/oświadczenia profesorów, którzy wykładali wymienione przedmioty. Kotarbiński napisał w zaświadczeniu: „Zaświadczam, że p. Ludwik Bandura, który studiował w roku akademickim 1938/39 pedagogikę na Uniwersytecie Warszawskim, zdał u mnie z powodzeniem w dniu 28.06.1939 roku egzamin z teorii poznania, logiki i metodologii w zakresie wymagań przewidzianych dla kandydatów do magisterium z pedagogiki lub nauk filozoficznych”²²⁷.

Z kolei Tatarkiewicz napisał: „Zaświadczam niniejszym, że p. Ludwik Bandura zdał w 1943 roku egzamin z Historii filozofii w zakresie wymaganym do magisterium z pedagogiki. Wynik był pozytywny, dokładnie nie pamiętam, ale raczej był dobry niż dostateczny”²²⁸.

Zaświadczenia Baleya zawierały następujące informacje: „Zaświadczam, że p. L. Bandura, ur. dnia 3 kwietnia 1904 roku, zdał na Uniwersytecie Warszawskim w lutym 1944 egzamin z psychologii ogólnej z wynikiem dobrym”.

²²⁷ Tamże. Pismo T. Kotarbińskiego z dnia 21.09.1946 r.

²²⁸ Tamże. Pismo W. Tatarkiewicza z dnia 19.09.1946 r.

Natomiast w zaświadczeniu dotyczącym odbytych ćwiczeń napisał: „Stwierdzam, iż p. Bandura Ludwik podczas okupacji niemieckiej odbył w Warszawie pod moim kierownictwem w ramach tajnego uniwersytetu – trzy trymestry ćwiczeń w zakresie psychologii wychowawczej z wynikiem pomyślnym”²²⁹.

Zaświadczenia wydali także Nawroczyński, Bystron oraz Suchodolski. Nawroczyński w swym piśmie informował: „Zaświadczam, że dr Ludwik Bandura zdał u mnie egzamin częściowy, egzamin magistra z historii wychowania z wynikiem dodatnim w styczniu 1944 r.”²³⁰. Bystron poinformował o egzaminie z socjologii: „Zaświadczam niniejszym, że p. Ludwik Bandura student filozofii złożył 15 marca 1939 roku egzamin z socjologii jako przedmiotu pobocznego”²³¹. Wreszcie Suchodolski napisał: „Zaświadczam, że p. Ludwik Bandura jako student tajnego Uniwersytetu Warszawskiego był członkiem mego seminarium z pedagogiki w roku 1943/44”²³².

Komisja Egzaminów Magisterskich na Wydziale Humanistycznym UMK w składzie: przewodniczący prof. Tadeusz Czeżowski, członkowie: prof. Konrad Górski, prof. Eugeniusz Słuszkiewicz, prof. Stefan Srebrny, prof. Bronisław Włodarski na posiedzeniu 18 listopada 1946 roku rozpatrzyła podanie studenta L. Bandury i przedstawiła Radzie Wydziału Humanistycznego następujący wniosek:

²²⁹ Tamże. Pisma S. Baleya z dnia 22.09.1945 r. oraz z 21.09.1946 r.

²³⁰ Tamże. Zaświadczenie B. Nawroczyńskiego z dnia 17 września 1945 r.

²³¹ Tamże. Zaświadczenie J.S. Bystronia z dnia 8 VII 1945 r.

²³² Tamże. Zaświadczenie B. Suchodolskiego z dnia 10.02.1947 r.

„1. Uznanie za stwierdzone, że petent w roku akademickim 1938/9 oraz w latach 1943 i 1944 studiował pedagogikę na Uniwersytecie Warszawskim. W tym czasie złożył egzaminy:

- a. z logiki wraz metodologią i teorią poznania z wynikiem dostatecznym,
- b. z historii filozofii z wynikiem dobrym,
- c. z psychologii ogólnej z wynikiem dobrym,
- d. z historii wychowania z wynikiem dostatecznym,
- e. z socjologii z wynikiem dostatecznym.

2. Uznanie za stwierdzone, że petent odbył w tym czasie trzy trymestry ćwiczeń z psychologii wychowawczej pod kierunkiem prof. Baley'a z wynikiem pomyślnym.

3. Zweryfikowanie powyższych ćwiczeń oraz złożonych egzaminów, a to pierwszych czterech jako egzaminów częściowych na tytuł magistra filozofii w zakresie pedagogiki, egzamin z socjologii nie wchodzi w zakres tego magisterium”²³³.

Profesor Czeżowski jako przewodniczący komisji przedstawił Radzie Wydziału Humanistycznego wniosek, który został przyjęty uchwałą z dnia 18 listopada 1946 roku²³⁴. Po zaliczeniu wszystkich wymaganych programem studiów przedmiotów, w tym zaliczonych z okresu studiów w Uniwersytecie Warszawskim, Bandura złożył pracę magisterską pt. *Badania nad nauczycielem z zastosowaniem inwentarza osobowościowego*

²³³ Tamże. Protokół Komisji Weryfikacyjnej.

²³⁴ Dokument potwierdzony podpisem dziekana Wydziału Humanistycznego K. Górskiego.

*Bernreutera*²³⁵. Praca jednoznacznie wpisywała się w obszar badań pedeutologicznych i liczyła 70 stron oraz składała się z sześciu rozdziałów dotyczących następujących problemów:

- I. Dotychczasowe wyniki nauki o nauczycielu.
- II. Cel badań własnych i wybór metod.
- III. Wyniki badań inwentarzem Bernreutera.
- IV. Charakterystyka wyodrębnionych typów.
- V. Wartość inwentarza Bernreutera.
- VI. Porównanie wyników własnych z dotychczasowymi wynikami.

Inwentarz Bernreutera opracowany przez tego amerykańskiego psychologa został przetłumaczony na język polski i opublikowany w 1938 roku²³⁶. Był to kwestionariusz zawierający pytania, który miał sondować różne sfery osobowości z punktu widzenia psychologicznego. Dotyczyły one sześciu właściwości psychicznych: 1. skłonności neurotycznej, 2. skłonności do wystarczania sobie samemu, 3. introwersji-ekstrawersji, 4. dominacji-submisji, 5. zaufania we własne siły, towarzyskości. Bandura starał się odpowiedzieć na pytanie, czy to narzędzie badawcze posiada wartość dla badań dotyczących selekcji kandydatów do zawodu nauczyciela w Polsce? Pisząc o wartości inwentarza, stwierdzał, że nie jest on wyspecyfikowany do tych

²³⁵ Robert Gibbon Bernreuter (1901–1995) – amerykański psycholog. W 1931 roku opracował Inwentarz osobowości. Inwentarz zawierał aż 125 pytań.

²³⁶ R.G. Bernreuter, *Inwentarz osobowości*. Tłumaczyli Stefan Baley i Witold Winiarz, w: „Polskie Archiwum Psychologii”, t. 10, nr 1/4, 1937/8, s. 36–41.

badań i jest obarczony trudnością związaną z koniecznością prowadzenia zbyt żmudnych obliczeń. Oprócz danych zgromadzonych za pomocą inwentarza zebrał także opinie władz szkolnych, bezpośrednich przełożonych i oceny wynikające z własnej obserwacji odnoszące się do problemu doboru kandydatów do zawodu nauczyciela. Wyniki jego badań wykazały, że dobrych nauczycieli można spotkać wśród czterech typów kandydatów, a mianowicie w jego opinii były to: 1. typ neurotyczno-introwersyjny, 2. typ ekstrawersyjny, 3. typ samowystarczalnie-dominujący, 4. typ submisyjny. Jednak według niego do zawodu nauczyciela „ciąży” przede wszystkim typ neurotyczno-introwersyjny. Ważną kwestią dla oceny dysertacji magisterskiej była wykorzystana literatura. Bibliografia liczyła 22 prace naukowe. Bandura opierał się na literaturze niemieckiej i polskiej. Wśród przywoływanych autorów byli m.in.: Jan Władysław Dawid, Georg Kerschensteiner, Mieczysław Kreutz, Wanda Dzierzbicka, Jan Schwarz, Mirosław Sekreta, Ludwik Jaxa-Bykowski, Zygmunt Kaltenbrun, Maria Grzegorzewska, Waldemar O. Döring, Rudolf Steiner, Stefan Szuman i inni. Można powiedzieć, że byli to najbardziej reprezentatywni autorzy z zakresu problematyki pedeutologicznej, także przedstawiciele obcej myśli pedeutologicznej, których poglądy były znane na gruncie polskim.

Praca została oceniona przez Sośnickiego i Lewickiego jako bardzo dobra²³⁷.

Recenzja pracy napisana przez Sośnickiego zawierała następującą opinię: „Praca kandydacka składa się

²³⁷ A UMK, Akta studenckie Ludwika Bandury, sygn. 480. Recenzja pracy magisterskiej L. Bandury datowana na 17.05.1948 r.

z 6 rozdziałów i obejmuje wraz z przypisami i bibliografią 70 stron. Podaje ona dotychczasowe sposoby i wyniki badań nad psychicznymi właściwościami nauczyciela, na to aby opierając się na inwentarzu Bernreutera, który wraz z kluczem zamieszczono w przypisach, przedstawić badania dokonane na 257 kandydatkach na nauczycieli. Badania te prowadzą do określenia u tych kandydatów skłonności neurotycznych, samowystarczalności, introwersji, skłonności do dominacji i ostatecznie do sformułowania pewnych uogólnień charakteryzujących pod pewnymi względami osobowość nauczyciela. Praca jest przeprowadzona sumiennie i ze zrozumieniem rzeczy; stanowi ona pewien nowy eksperyment, przyczynek w tej dziedzinie w naszej literaturze pedagogicznej. Język i układ jasny i poprawny. Praca zasługuje w zupełności, aby ją uznać za pracę naukową dla uzyskania stopnia magistra pedagogiki”²³⁸.

W drugiej recenzji napisanej przez Lewickiego czytamy: „P. Ludwik Bandura próbuje w swej pracy odpowiedzieć na pytania: 1. Jakie cechy psychiczne posiadają ludzie ciężący do zawodu nauczyciela? 2. Jakiego typu ludzie są specjalnie wartościowymi nauczycielami? [...] W pracy ujętej jasno i przejrzyście autor wykazuje dobrą znajomość literatury przedmiotu, jak również umiejętność posługiwania się nowoczesnymi metodami eksperymentalnymi łącznie ze statystycznym ujmowaniem ich wyników. Pozytywnie również należy ocenić tendencję, aby spekulacje na temat właściwości psychicznych nauczyciela zastąpić badaniami empirycznymi. Wyniki

²³⁸ A UMK, Akta studenckie Ludwika Bandury, sygn. 480. Tekst recenzji K. Sośnickiego, 23.04.1948 r.

pracy nie wydają się być zupełnie przekonujące z uwagi na to, że inwentarz Bernreutera wycechowany na materiale amerykańskim może być diagnostyczny w odniesieniu do Polaków. Z uwagi na zalety pracy należy ją uznać za całkowicie odpowiadającą wymaganiom stawianym pracy magisterskiej²³⁹.

Następnie Bandura odbył przewidziane przepisami egzaminy. Egzamin pisemny pod nadzorem z pedagogiki z dydaktyką odbył 8 maja 1948 roku. Otrzymał trzy tematy do wyboru:

1. Główne zagadnienia związane z kształceniem nauczycieli w Polsce.
2. Humor na lekcji szkolnej.
3. Znaczenie badań biologicznych dla pedagogiki.

Wybrał temat drugi dotyczący problemu humoru na lekcji. Sośnicki ocenił jego pracę pisemną następująco: „Kandydat opracował temat od strony psychologicznej, poddając analizie przeżycia humoru od strony dydaktycznej i wychowawczej. Przy tym podano niektóre praktyczne wskazania dla nauczyciela. Analiza jest jednak dość pobieżna i skutek tego niezbyt wyraźnie występują składniki tego przeżycia. Także układ treści i wzajemne ich ustosunkowanie nie występuje dość wyraźnie. Mimo to opracowanie w całości okazuje zrozumienie tematu i porusza najważniejsze problemy z nimi związane. Dlatego pracę należy uznać za zupełnie wystarczającą”.

Dwa tygodnie później, 20 maja 1948 roku, Bandura złożył egzamin ustny. Egzaminatorami byli również Sośnicki

²³⁹ Tamże. Z recenzji A. Lewickiego.

i Lewicki. Podczas egzaminu otrzymał m.in. następujące tematy do omówienia:

1. Charakterystyka inwentarzy osobowości jako metody badania osobowości, ich zalety i wady.
2. Koncentracja i korelacja.
3. Nauczanie łączne.
4. Pojęcie wartości i znaczenie jej dla wychowania.
5. Główne współczesne czasopisma pedagogiczne.

127

Spełnienie przez Bandurę wszystkich wymogów obowiązujących w tamtym czasie studentów pedagogiki na UMK pozwoliło mu na uzyskanie dyplomu magistra filozofii w zakresie pedagogiki, który to dyplom otrzymał 29 maja 1948 roku.

Dwa lata później Bandura uzyskał stopień doktora na podstawie rozprawy pt. *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży*²⁴⁰. Praca liczyła 146 stron maszynopisu²⁴¹. Starał się w niej ustalić, jakie zmiany zaszły w psychice młodzieży na skutek wojny. Rozprawę rozpoczął od omówienia stanu badań na ten temat w Anglii, Szwajcarii, Hiszpanii, Francji, Niemczech i ZSRR oraz w Polsce. Jest to praca, która została przygotowana na niezwykle ciekawym i różnorodnym materiale. Aby zbadać skutki wojny na psychikę dzieci i młodzieży, Bandura wykorzystał różne wytwory ich działalności. Były to rysunki, utwory

²⁴⁰ A UMK, Akta doktorskie L. Bandury, sygn. H-25/25. Akta zawierają pracę doktorską, recenzje, życiorys, dyplom magistra. Data wszczęcia przewodu: 31.05.1950 r.

²⁴¹ Fragment pracy doktorskiej został wydany w 2004 roku: L. Bandura, *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży (Fragmenty rozprawy doktorskiej z 1950 roku)*, wstęp i oprac. Z. Kwieciński, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004.

literackie, zabawy oraz obserwacje zachowania dzieci, ankieta skierowana do nauczycieli, badanie testami (abecedowy test skojarzeniowy i test literacki). Opracowując wyniki badań, wysunął wnioski, podając „wady i zalety” sytuacji wojennej. Do ujemnych skutków wojny na psychikę dzieci zaliczył: przewrażliwienie i nerwowość, skłonność do oszustw i kradzieży, pijaństwo, palenie, zuchwalstwo i samowola lub przesada w nieśmiałości i lęklivosti, skrytość i nieufność i inne. Jednak w trakcie swych badań zaobserwował także dodatni wpływ skutków wojny: solidarność rodzinną, szacunek do pracy, trzeźwość życiową, zrozumienie krzywdy społecznej, własnego zaniedbania umysłowego, odczucie potrzeby nauki itp. W zakończeniu rozprawy zawarł wnioski na temat metod wychowania odpowiednich dla młodzieży, która przeżyła wojnę.

31 stycznia 1950 roku powołano Komisję do przewodu doktorskiego Bandury. Przewodniczącym został prodziekan Bronisław Włodarski, członkiem referentem głównym Kazimierz Sośnicki, koreferentem Tadeusz Czeżowski, a egzaminatorem przedmiotu pobocznego Andrzej Lewicki. Podczas posiedzenia w dniu 17 kwietnia 1950 roku Komisja jednomyślnie dopuściła Bandurę do dalszych etapów przewodu.

W protokole z posiedzenia Komisji do egzaminów doktorskich z dnia 16 maja 1950 roku odnotowano tematy zadane doktorantowi do omówienia. Sośnicki zaproponował omówienie następujących kwestii:

1. Przemiany systemów pedagogicznych i ich zasady. Ze szczególnym uwzględnieniem pedagogiki polskiej.
2. Wpływ przemian polityczno-społecznych na kształtowanie systemów pedagogicznych.

Z kolei Lewicki zwrócił się do kandydata o wyjaśnienie takich kwestii, jak:

1. Poglądy na czynniki wyznaczające rozwój psychiczny dziecka.
2. Uzasadnienie metod zastosowanych w pracy doktorskiej kandydata.

129

Natomiast Czeżowski poprosił o przedstawienie następujących kwestii:

1. Teoretyczne cele w pracy doktorskiej kandydata.
2. Środki opisu naukowego.

Egzamin zakończył się wynikiem pozytywnym.

Recenzje pracy doktorskiej Bandury wykonali Sośnicki i Lewicki. W obu recenzjach stwierdzono, że rozprawa zasługuje na ocenę bardzo dobrą, chociaż poczyniono drobne uwagi dyskusyjne. Sośnicki docenił różnorodność wykorzystanych metod badawczych i wskazówki zawarte w zakończeniu pracy na temat, jak wychować dzieci, aby zmniejszyć u nich skutki doświadczeń wojennych. W swej recenzji stwierdził: „Praca dotyczy dziedziny ważnej, u nas prawie zupełnie leżącej odłogiem, chociaż różne czynniki pedagogiczne zwracały już uwagę na jej potrzebę. Chociaż materiał faktyczny, na którym opiera się, jest nieco skąpy, to jednak nie pomniejsza to wcale jej wartości, gdyż prawdopodobne wyniki te przy obszerniejszym materiale nie byłyby zbyt odmienne. Autor z wielką skrupulatnością zbiera wszelki dostępny mu materiał, stara się o jego rozmaitość i o to, aby wyyskując go w sposób naukowy dojść do teoretycznych uogólnień i praktycznych wskazań. Metody, które stosuje, wprawdzie nie są naukową nowością, ale posługiwanie się

nimi jest pod każdym względem prawidłowe i wskazuje, że zna skądinąd metody naukowe i umie stosować do nowych problemów”²⁴². Sośnicki uznał rozprawę Bandury za drobny przyczynek do badań psychologiczno-pedagogicznych, a jednocześnie za poważne opracowanie w powojennej pedagogice, wnoszące do niej znaczący wkład.

W podobnym tonie ocenę pracy przedstawił Lewicki, który odniósł się również do wątków psychologicznych w niej obecnych: „Praca jest wykonana inteligentnie, wnioski wysnute ostrożnie i z dużym samokrytycyzmem, odczytanie autora w literaturze problemu bardzo dobre. Pewne zastrzeżenia budzi tylko metodyczna strona pracy”²⁴³. Do uwag dyskusyjnych zaliczył to, że jej autor zastosował wiele różnych metod, nie zastanawiając się bliżej nad tym, jaką stronę psychiki każda z nich bada. Jego zdaniem zbyt duży nacisk został położony na wykorzystanie wspomnień. Zatem wartość stosowanych metod była w jego ocenie dość różna. Każda z metod została zastosowana do odrębnej grupy badanych, podczas gdy korzystniejszym rozwiązaniem byłoby potraktowanie metod jako tzw. baterii i badanie nimi tych samych osób. Po sformułowaniu tych uwag stwierdził jednak, że „Wymienionych braków metodycznych pracy nie można jednak uważać całkowicie za błąd ze strony autora, lecz częściowo przypisać je należy trudnościom technicznym, częściowo zaś ogólnym wadom tradycyjnych badań z psychologii wychowawczej”²⁴⁴. Lewicki uznał rozprawę Bandury za

²⁴² A UMK, Akta doktorskie L. Bandury. Recenzja K. Sośnickiego, k. 9.

²⁴³ Tamże. Recenzja A. Lewickiego, k. 10.

²⁴⁴ Tamże. Recenzja A. Lewickiego, k. 11.

ważne opracowanie psychologiczno-pedagogiczne w literaturze powojennej i ocenił ją jako pracę bardzo dobrą.

Równoległe z podejmowanymi studiami i przygotowywaniem rozprawy doktorskiej Bandura pracował w różnych placówkach edukacyjnych od roku 1945, czyli od przyjazdu do Polski²⁴⁵. W roku 1954 został zatrudniony w WSP w Gdańsku, gdzie pełnił funkcje prorektora i rektora tej uczelni. To z tą uczelnią związał się do końca życia²⁴⁶. Na UMK pracował w latach 1958–1965, pełniąc funkcję kierownika Katedry Pedagogiki w latach 1961–1965.

Powiększając dorobek publikacyjny, zdobywał kolejne szczeble awansu naukowego. W 1957 roku otrzymał docenturę na podstawie prac: *Kształtowanie pojęć historycznych w szkole podstawowej* oraz *Kształtowanie myślenia na lekcjach historii – w klasach licealnych*. Referentami wniosku byli Wołoszyn i Sośnicki. Z kolei w 1965 roku uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, wreszcie w 1971 roku uchwałą Rady Państwa otrzymał tytuł naukowy profesora. Jego zainteresowania naukowe koncentrowały się wokół problemów dydaktyki, pedeutologii, andragogiki i historii myśli pedagogicznej²⁴⁷. Bandura aktywnie

²⁴⁵ Między innymi były to kursy pedagogiczne w Bydgoszczy. Po ich przekształceniu w Liceum Pedagogiczne L. Bandura był nauczycielem i dyrektorem latach 1950–1954 oraz kierownikiem szkoły ćwiczeń.

²⁴⁶ L. Bandura był inicjatorem powołania studiów pedagogicznych w WSP w Gdańsku oraz kierował Katedrą Dydaktyki. W 1968 r. objął stanowisko pierwszego dyrektora Instytutu Pedagogiki i Psychologii.

²⁴⁷ Szerzej na temat dorobku publikacyjnego L. Bandury w opracowaniach: S. Nalaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od katedry do wydziału*, dz. cyt.; J. Szewc, *Bibliografia ważniejszych prac prof. dr Ludwika Bandury*, w: *Współczesne innowacje*

uczestniczył w pracach towarzystw naukowych, m.in. Gdańskiego Towarzystwa Naukowego, Toruńskiego Towarzystwa Naukowego, był założycielem Oddziału Gdańskiego Towarzystwa Szkół Świeckich. Był członkiem Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN.

Ludwik Bandura miał duże zasługi dla kształcenia kadry pedagogicznej i przyszłych adeptów nauki. Warto przywołać dane odnoszące się do jego aktywności w roli recenzenta i promotora. Tylko na UMK pod jego kierunkiem zostali wypromowani: Stanisław Nalaskowski, Kazimierz Z. Kwieciński, Ryszard Więckowski, Anatoliusz Bogucki, Maria Lipowska, Kazimierz Moroz, Antoni Kortański, Feliks Korniszewski, Edmund Stucki, Czesław Kossakowski, Leszek Kożuchowski, Edward Świtalski, Józef Zdunek²⁴⁸. Pod jego kierunkiem pracę doktorską przygotowała i obroniła general Elżbieta Zawacka²⁴⁹. Ludwik Bandura zmarł 20 sierpnia 1984 roku w Gdańsku.

w systemie oświaty i wychowania, dz. cyt. 7–12; W. Szulakiewicz, *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, dz. cyt., passim; W. Szulakiewicz, *Bandura Ludwik Ryszard*, w: *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, dz. cyt., s. 63–68.

²⁴⁸ Dane na podstawie: *Katalog rozpraw doktorskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika za lata 1946–2015*, dz. cyt.

²⁴⁹ Zob. W. Szulakiewicz, *Droga naukowa Elżbiety Zawackiej*, w: *Elżbieta Zawacka „ZO”. Portret akademicki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009, s. 55–86.

3.2.2. *Książd Zygfryd Kowalski (1910–1995)*

Książd Zygfryd Kowalski należał do tej grupy uczniów Sośnickiego, którzy przygotowywali i magisterium, i doktorat pod jego kierunkiem. Urodził się w 1910 roku w Koronowie²⁵⁰. Studiował w Wyższym Seminarium Duchownym w Pelplinie, gdzie w 1932 roku otrzymał święcenia kapłańskie. W okresie międzywojennym oprócz obowiązków związanych z posługą duszpasterską był nauczycielem religii i katechetyki w Państwowym Pedagogium w Toruniu oraz w szkole ćwiczeń. W latach międzywojennych publikował pierwsze prace z pedagogiki na

²⁵⁰ Tekst opracowany na podstawie materiałów archiwalnych i opracowań. Zob.: A UMK, Wydział Humanistyczny, Akta studenckie, sygn.42 i Akta doktorskie Z. Kowalskiego, sygn. H-25/39 oraz opracowania: W. Kasyna, *Biskup Zygfryd Ignacy Kowalski (1910–1995)*, w: *Księga Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie (1651–2001)*, red. A. Nadolny, Bernardinum, Pelplin 2001, s. 449–459; A. Nadolny, *Kowalski Zygfryd Ignacy (1910–1995), biskup*, w: A. Nadolny, *Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej*, Bernardinum, Pelplin 2021, s. 325–327; H. Mross, *Kowalski Zygfryd Ignacy (1910–1995)*, w: *Słownik katechetów polskich XX wieku*, red. R. Czekalski i in., Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2003, s. 111–112; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1992, s. 111; K.R. Prokop, *Biskupi Kościoła Katolickiego w III Rzeczypospolitej. Leksykon biograficzny*, wyd. 1, Universitas, Kraków 1998, s. 71–73; W. Szulakiewicz, *Studia pedagogiczne biskupa Zygryda Kowalskiego*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2024, t. 9, nr 1, s. 155–170 oraz teje, *Teacher in Scientific Research by Bishop Zygfryd Ignacy Kowalski (1910–1995)*, „Multidisciplinary Journal of School Education” 2024, t. 13, nr 2(26), s. 137–152. W niniejszym tekście korzystam z ustaleń zawartych w tych artykułach.

łamach czasopisma „Pedagogium”²⁵¹. Od 1 marca 1945 roku był nauczycielem religii w I Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Kopernika w Toruniu²⁵².

Fot. 15. Biskup Zygfryd Kowalski

Źródło: Archiwum Diecezjalne w Pelplinie.

Planował odbyć studia wyższe już w okresie międzywojennym, zapisując się na Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, co jednak okazało się niemożliwe z powodu wybuchu II wojny światowej. Zapisał się wówczas, jak odnotował w swym życiorysie, na Wydział Teologiczny

²⁵¹ Z. Kowalski, *Podłoże religijne u kandydatów do stanu nauczycielskiego*, „Pedagogium” 1938, s. 22–47. „Pedagogium” było czasopismem poświęconym, jak głosił jego podtytuł, psychologii nauczyciela i sposobom jego kształcenia.

²⁵² A UMK, Akta doktorskie Z. Kowalskiego, sygn. H-25/39, Życiorys.

UJK²⁵³. Po II wojnie światowej otrzymał zezwolenie Kurii Biskupiej w Pelplinie na podjęcie studiów. Dzięki temu został przyjęty na uniwersytet toruński w dniu 5 stycznia 1946 roku²⁵⁴.

Z protokołów egzaminacyjnych odbytych przez niego studiów na UMK można poznać program tamtejszych studiów pedagogicznych. Ks. Kowalski złożył egzaminy z następujących przedmiotów²⁵⁵: Historia filozofii w zarysie (egzaminator – Elzenberg), Psychologia ogólna (egzaminator – Lewicki), Historia wychowania z uwzględnieniem historii wychowania w Polsce na tle rozwoju społecznego i prądów etycznych (egzaminatorzy – Sośnicki i Lechicka), Logika z metodologią i teorią poznania (egzaminator – Czeżowski), Pedagogika i dydaktyka wraz z przeglądem współczesnych kierunków w tych dziedzinach ze szczególnym uwzględnieniem poglądów jednego ze współczesnych autorów pedagogicznych. Ustawodawstwo szkolne: organizacja szkolnictwa (egzaminator – Sośnicki), Psychologia wychowawcza i pedagogika eksperymentalna

²⁵³ „Karta rejestracyjna dla osób zamierzających po raz pierwszy starać się o przyjęcie na Uniwersytet”. Zob.: A UMK, Wydział Humanistyczny, Akta studenckie, sygn. 42. Podaje też, że oryginalne świadectwo dojrzałości i inne dokumenty zaginęły w czasie wojny, choć mogą być w Archiwum Uniwersytetu we Lwowie, gdzie został zapisany na Wydział Teologiczny (15.10.1938). Karta rejestracyjna została uzupełniona 20.11.1945 r. Ks. Kowalski mieszkał w Toruniu przy ul. Panny Marii 2.

²⁵⁴ Dokumenty na UMK złożył 20.11.1945 r.

²⁵⁵ W tekście pomijam szczegółowy przebiegu egzaminów i zakres egzaminów z wymienionych przedmiotów studiów oraz omówienie treści pracy magisterskiej. Kwestie te zostały opisane w artykule: W. Szulakiewicz, *Studia pedagogiczne biskupa Zygryda Kowalskiego*, dz. cyt., s. 155–170.

(egzaminatorzy – Sośnicki i Lewicki), Socjologia w zarysie (egzaminator – Szczurkiewicz). Wymienieni nauczyciele akademicki odpowiedzialni za kształcenie pedagogiczne na UMK należeli do grona wybitnych uczonych (Czeżowski – filozofia, etyka i logika, Lewicki – psychologia rozwojowa i wychowawcza oraz eksperymentalna, Elzenberg – historia filozofii, estetyki i etyki, Lechicka – historia oświaty i dydaktyki historii, Szczurkiewicz – historia socjologii i myśli społecznej)²⁵⁶.

W dniu 27 czerwca 1950 roku odbył egzamin pod nadzorem. Jak każdy ówczesny student ks. Kowalski otrzymał trzy tematy, z których musiał wybrać jeden: 1. Główne kierunki pedagogiki społecznej, 2. Zagadnienia psychologii uczuć moralnych, 3. Pojęcie wartości w pedagogice. Ks. Kowalski wybrał temat drugi²⁵⁷. Przygotowane przez niego opracowanie pisemne tego tematu liczyło 10 stron²⁵⁸. Autor rozwinął w nim zagadnienia odnoszące się do pojęcia uczuć moralnych, ich rozwoju, warunków rozwoju i sposobu badań.

Sośnicki uznał pracę pisemną ks. Kowalskiego jako wystarczającą, a w uzasadnieniu jej przyjęcia stwierdził: „W przedstawieniu tematu poruszono wszystkie główne ogólne problemy psychologii uczuć moralnych. Problemy te jednak nie występują dość wyraźnie. Powodem tego jest niejasny sposób wyrażania się autora oraz brak

²⁵⁶ Podstawowe informacje biograficzne, zob.: *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, dz. cyt.

²⁵⁷ W dokumentacji odnotowano, że egzamin trwał w godz. 10.30–15.15.

²⁵⁸ Była to jedna z najobszerniejszych prac pisemnych, jakie znalazłam w teczках studenckich uczniów Sośnickiego.

pozytywnego określenia uczuć moralnych, ich dokładniejszej analizy oraz wyraźnego ich oddzielenia od uczuć społecznych. Brak również wymienienia choćby przykładowo słowami uczuć moralnych, zagadnienia motywów oraz zagadnienia wartości. Całość jednak obejmuje główne zagadnienia i posiada należyłą budowę”²⁵⁹.

Ks. Kowalski w dniu 23 czerwca 1950 roku przedłożył Komisji Egzaminów Magisterskich Wydziału Humanistycznego UMK²⁶⁰ pracę magisterką pt. *Analiza socjologiczna wpływu moralnego wychowawcy*²⁶¹, która liczyła 120 stron i składała się z czterech rozdziałów, wykazu literatury i spisu treści²⁶². Omawiając główne założenia tej pracy, trzeba najpierw wskazać materiał, który ks. Kowalski zgromadził w trakcie swoich badań. Pochodził on z trzech ankiet oraz literatury pamiętnikarskiej²⁶³. Przy czym dwie ankiety zostały przeprowadzone jeszcze w okresie przedwojennym. Sformułowane w nich pytania dotyczyły zagadnień moralnych, a głównie rozumienia pojęcia moralności. Zagadnienia te w ówczesnej polskiej rzeczywistości łączyły się ściśle ze świadomością

²⁵⁹ A UMK, Akta studenckie Z. Kowalskiego, sygn. 42. Opinia K. Sośnickiego z 27.06.1950 r.

²⁶⁰ Przewodniczącym Komisji Egzaminów Magisterskich Wydziału Humanistycznego UMK był prof. T. Czeżowski.

²⁶¹ A UMK, Akta studenckie Z. Kowalskiego, sygn. 42. Teczka zawiera pracę magisterską, opinie o pracy, protokoły z egzaminów, odpis dyplomu magisterskiego, życiorys.

²⁶² Omawiając pracę magisterską, korzystam z ustaleń zawartych w moim tekście: *Studia pedagogiczne biskupa Zygryda Kowalskiego*, dz. cyt., s. 155–170.

²⁶³ Wykorzystane ankiety ks. Z. Kowalski omówił na stronach 10–20 swojej pracy.

religijną²⁶⁴. Materiał drugiej ankiety, jak napisał ks. Kowalski, został „wypożyczony od duchownych z Krakowa”²⁶⁵, którzy rozpisali pod koniec 1938 roku konkurs pt. „Moje życie”. Ankiety skierowano do młodzieży proletariackiej, rozprowadzano ją również wśród sierot i wychowanków instytucji opiekuńczych²⁶⁶. W ankiecie postawiono wiele pytań dotyczących nie tylko nauczycieli, ale i rodzin, w których wychowywała się młodzież, wartości religijnych oraz kwestii społecznych istotnych dla problematyki wychowania²⁶⁷. W ankietach zawarto również pytania dotyczące poglądów politycznych i kwestii związanych z rozumieniem patriotyzmu. Trzecia ankieta została przeprowadzona w toruńskich szkołach w 1947 roku²⁶⁸. Nosiła ona tytuł: „Wpływ wychowawcy-nauczyciela na moje życie wewnętrzne”²⁶⁹. Na podstawie

²⁶⁴ Badaniom ankietowym została poddana młodzież w takich miejscowościach, jak: Brodnica, Gdynia, Grudziądz, Stargard, Tczew, Działdowo. Druga ankieta została przeprowadzona w Nowym Sączu, Krakowie, Lwowie, Wilnie, Warszawie, Łodzi, Pińsku.

²⁶⁵ Mowa o duchownych związanych instytucjami dobroczynnymi w Krakowie (ks. E. Zajdel i ks. J. Stawiarski).

²⁶⁶ Z. Kowalski, *Analiza socjologiczna wpływu moralnego wychowawcy*, w: A UMK, Akta studenckie Z. Kowalski, Wyd. H., sygn. 42, s. 15.

²⁶⁷ Szczegółowe pytania zostały przywołane w tekście: W. Szulakiewicz, *Teacher in Scientific Research by Bishop Zygfryd Ignacy Kowalski (1910–1995)*, dz. cyt., s. 137–152.

²⁶⁸ Z. Kowalski, *Analiza socjologiczna wpływu moralnego wychowawcy*, dz. cyt., s. 18.

²⁶⁹ Tamże, s. 20. Byli to uczniowie z następujących toruńskich szkół: Gimnazjum im. M. Kopernika, Gimnazjum im. Królowej Jadwigi, Gimnazjum Handlowego, Gimnazjum im. T. Kościuszki, Liceum Spółdzielczego.

analizy literatury przedmiotu i ankiet duchowny przedstawił w kolejnych rozdziałach swej pracy treści odnoszące się do głównego tematu. W rozdziale pierwszym dokonał analizy zjawiska wpływu wychowawczego z perspektywy merytorycznej, psychologicznej i socjologicznej. W rozdziale drugim omówił podstawowe pojęcia pedagogiczne, a w szczególności: pojęcia wychowania, środowiska, grupy społecznej, wpływu wychowawczego, w tym relacji wychowawca – wychowanek, a na koniec przedstawił kategorię moralności jako podstawowe pojęcie wychowania moralnego. Ważną częścią dysertacji był rozdział trzeci pt. „Współczynniki pozytywnego względnie negatywnego wpływu moralnego wychowawcy”. Zaprezentował w nim trzy czynniki wpływu wychowawczego. Pierwszy dotyczył rodzajów środowisk wychowawczych, w tym rodziny, grupy rówieśniczej, szkolnego środowiska wychowawczego, drugi czynnik odnosił się do osoby wychowawcy-nauczyciela oraz zagadnień możliwości wychowawczych, autorytetu wychowawcy, charakteru i osobowości wychowawcy, środków wychowania. Z grupy środków wychowawczych omówił przede wszystkim pouczenia moralne, wiedzę o moralności i wpływ oceny z niej (wiedzy) u uczniów. Trzeci przyjęty przez autora pracy parametr odnoszący się do czynników oddziaływania wychowawczego dotyczył wychowanka, jego struktury psychicznej, osobowości i podatności na wpływy wychowawcze. W rozdziale czwartym dokonał analizy zebranych wyników badań z punktu widzenia socjologicznego. W podsumowaniu ks. Z. Kowalski konstatował, że wyniki badań wskazują, iż wpływ wychowawczy jest zawsze fragmentaryczny. To jednak nie powinno zniechęcać nauczycieli-wychowawców. Wychowawcy

winni też pamiętać, że zawsze działają w konkretnej rzeczywistości i nie powinni popadać w idealizm wychowawczy. Praktyka pedagogiczna jest uwarunkowana życiem społecznym. Socjologiczna analiza zjawiska wychowania, zdaniem duchownego, jest szczególnie ważna w pracy każdego wychowawcy w polskiej powojennej rzeczywistości. Znajomość uwarunkowań merytorycznych i psychologicznych pracy wychowawczej daje orientację, w jakich okolicznościach praca wychowawcza jest realizowana, a to pozwala na podjęcie najskuteczniejszych środków wychowawczych, a przede wszystkim może ustrzec od niejednego błędu pedagogicznego i daleko sięganych jego następstw. Ponadto dzięki tej znajomości uwarunkowań właściwie mogą się kształtować relacje uczeń – wychowawca, a sama misja wychowawcza szkoły może być realizowana zgodnie z jej celami. Ksiądz Kowalski w swej pracy odpowiadał na pytanie, kim jest wychowawca moralny, czym się charakteryzuje w swej pracy. Wśród wychowawców szkolnych rozróżnił świeckich wychowawców moralnych i duchownych wychowawców moralnych²⁷⁰. Uznał zasadnie, że przed świeckim wychowawcą moralnym stoją zadania wychowawcze trudniejsze aniżeli przed wychowawcą duchownym, ponieważ nie ma on tych samych środków wychowawczych, jakimi dysponują duchowni. Praca ks. Kowalskiego oparta została na bogatej literaturze przedmiotu. Były to publikacje z psychologii, socjologii, pedagogiki, etyki. Trzeba podkreślić, że ks. Kowalski wykorzystał najnowsze wówczas prace nie tylko w języku polskim, ale także sporo publikacji w języku niemieckim, przy czym wiele prac

²⁷⁰ Tamże, s. 80–82.

w języku niemieckim dotyczyło psychologicznych podstaw szeroko rozumianej pedagogiki i pedagogiki religii. Bogato zaprezentował też dorobek polskich autorów²⁷¹. Ponadto w samym tekście pracy odnajdujemy większą liczbę autorów aniżeli w wykazie bibliograficznym²⁷².

Pracę magisterską jej promotor, czyli Sośnicki, ocenił pozytywnie, wskazując na bogactwo zebranego materiału i wykorzystaną literaturę. Z drugiej jednak strony zwrócił uwagę na pewne niedociągnięcia, uznając, że materiał zebrany do analizy budzi niekiedy zastrzeżenia, jednak autor o tym wspominał w pracy, czyli ma świadomość pewnych uproszczeń i niedociągnięć swej pracy. Pozytywną ocenę promotora zyskało ujęcie najważniejszych zagadnień związanych z podjętym tematem oraz podkreślenie znaczenia analizy środowiska, a w szczególności tych elementów, które oddziałują moralnie w społeczeństwie polskim, takich jak: środowisko rodzinne, grupa rówieśnicza i szkoła. Zaznaczył jednak, że przedstawiona analiza pojęć jest dość ogólnikowa i należałoby jej wyniki bardziej doprecyzować²⁷³. W konkluzji recenzji Sośnicki

²⁷¹ Wśród autorów opracowań w języku polskim, które zostały wykorzystane w tej pracy, byli m.in.: Aleksander Kamiński, Zygmunt Mysłakowski, Bogdan Nawroczyński, Maria Ossowska, Józef Pieter, Henryk Rowid, Bogdan Suchodolski, Stefan Szuman, Florian Znaniecki.

²⁷² Na przykład we fragmencie pracy na temat zagadnień etycznych ks. Kowalski podaje prace: Kazimierza Twardowskiego, Władysława Spasowskiego, Stanisława Witkiewicza, Zygmunta Ballickiego, Stanisława Brzozowskiego, Ludwika Krzywickiego i innych, których nie ma w wykazie bibliograficznym pracy.

²⁷³ A UMK, Akta studenckie Z. Kowalskiego, Wydział Humanistyczne, sygn. 42. Opinia K. Sośnickiego, napisana 22.06.1950 r., k. 14–15.

stwierdził: „Przystępując do opracowania zagadnienia wychowania moralnego od strony socjologicznej autor wysuwa problem mało rozważany w pedagogice. Dlatego też praca jego zasługuje na uznanie, chociaż jest jeszcze fragmentaryczna i niepełna. Aby jeszcze bardziej wyrazić rolę różnych czynników społecznych na wychowanie moralne, trzeba przedstawić ich działanie przede wszystkim na tle różnych ustrojów i ideologii społecznych [...]. Pracę należy uznać jako zupełnie wystarczającą dla egzaminu na stopień magistra pedagogiki”²⁷⁴.

Kolejny egzamin, tym razem ustny, ks. Kowalski złożył 28 czerwca 1950 roku. Egzamin przeprowadzili Sośnicki i Lewicki. Oto tematy egzaminacyjne: 1. Charakterystyczne przemiany psychiczne w okresie dojrzewania i ich znaczenie w pedagogice, 2. Metody i techniki badań nad właściwościami dobrego nauczyciela, ocena ich wartości, 3. Charakter, jego pojęcie, zalety i wady. Kształcenie charakteru. Środki wychowania, 4. Główne zadania charakterologii. Typy fizyczne i psychiczne, 5. Główne błędy wychowania w szkole, 6. Sposoby ich rozwiązania, zwłaszcza w pedagogice (radzieckiej?). Ten egzamin ks. Kowalski złożył z wynikiem bardzo dobrym²⁷⁵.

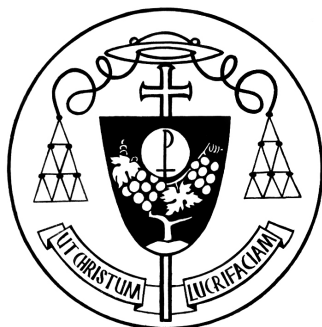
Kończąc pozytywnie wszystkie etapy na poziomie studiów uniwersyteckich, ks. Kowalski otrzymał dyplom magistra filozofii jako dowód zakończenia studiów w zakresie pedagogiki²⁷⁶.

²⁷⁴ Tamże.

²⁷⁵ A UMK, Akta studenckie Z. Kowalskiego, sygn. 42. Protokoły z egzaminów.

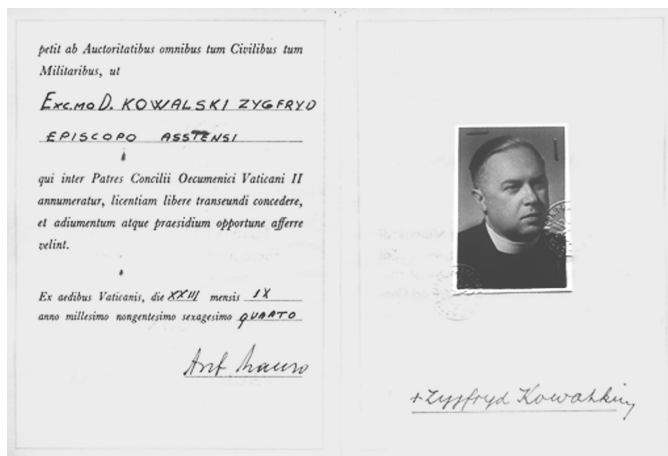
²⁷⁶ Dyplom podpisali: prorektor Zygmunt Czerny, przewodniczący Komisji Egzaminacyjnej Tadeusz Czeżowski i ówczesny dziekan Wydziału Humanistycznego Kazimierz Hartleb (Toruń, 27.06.1951 r.).

Fot. 16. Herb bpa Zygryda Kowalskiego

Źródło: Archiwum Diecezjalne w Pelplinie.

Fot. 17. Legitymacja bp Zygryda Kowalskiego jako uczestnika II Soboru Watykańskiego

Źródło: Archiwum Diecezjalne w Pelplinie.

**Fot. 18. Epitafium bpa Zygfryda Kowalskiego
w kościele konkatedralnym diecezji chełmińskiej
(dzisiaj: konkatedralnym diecezji toruńskiej) w Chełmży**

144

Źródło: Archiwum Diecezjalne w Pelplinie.

Jak już wspomniano, uzyskanie magisterium z filozofii w zakresie pedagogiki nie było końcowym etapem edukacji pedagogicznej ks. Kowalskiego na UMK, bowiem na tej uczelni obronił także rozprawę doktorską pt. *Polityka kulturalno-oświatowa narodowego socjalizmu na Pomorzu w latach 1939–1945*, którą również przygotował pod kierunkiem Sośnickiego²⁷⁷.

²⁷⁷ A UMK, Akta doktorskie Z. Kowalskiego, sygn. H-25/39. W aktach znajdują się: praca doktorska Z. Kowalskiego, dokumenty przebiegu przewodu doktorskiego, życiorys.

Fot. 19. Okładka rozprawy doktorskiej
ks. Zygryda Kowalskiego

145

Źródło: A UMK, Akta doktorskie Z. Kowalskiego, sygn. H-25/39.

Przewód doktorski został wszczęty 23 maja 1951 roku, a zakończony 22 sierpnia 1951 roku. Egzaminacje doktorskie odbyły się 7 lipca 1951 roku przed komisją w składzie: Bronisław Włodarski (przewodniczący), członkowie: Kazimierz Sośnicki (referent główny), Jadwiga Lechicka (koreferent), Kazimierz Hartleb (egzaminator z przedmiotu pobocznego)²⁷⁸. Po zapoznaniu się z oceną głównego referenta Komisja uznała pracę za bardzo dobrą.

Rozprawa doktorska pt. *Polityka kulturalno-oświatowa narodowego socjalizmu na Pomorzu w latach 1939–1945* liczyła 214 stron tekstu i 137 stron aneksu. Dysertacja składała się z: uwag wstępnych pt. Przedmiot i podstawy pracy

²⁷⁸ Komisja w tym samym składzie została powołana do przeprowadzenia przewodu doktorskiego w dniu 6.07.1951 r.

(informacje o przedmiocie i charakterze monografii, podstawach opracowania, źródłach, materiałach, bibliografii i planie pracy) oraz dwóch części, zakończenia, przypisów, wykazu mapek i dodatku (aneksu). W części pierwszej pt. Okupacja Pomorza w latach 1939–1945 autor umieścił trzy rozdziały. Pierwszy pt. Socjologiczny charakter walki o Pomorze²⁷⁹, drugi Ekspansja Niemiec Narodowo-Socjalistycznych na Pomorzu²⁸⁰ i trzeci Polityka ludnościowa narodowego socjalizmu na Pomorzu²⁸¹.

W drugiej części pracy pt. Polityka kulturalno-oświatowa na Pomorzu zostało wyróżnionych aż dziewięć rozdziałów: 1. Podstawy ideologiczne polityki kulturalno-oświatowej²⁸², 2. Rola kulturalna Gdańska przed wrześniem 1929 roku²⁸³, 3. Wytyczne polityki kulturalno-oświatowej na Pomorzu²⁸⁴, 4. Eksterminacja kultury

²⁷⁹ Podrozdziały: 1. Grupy społeczne w przemianach socjologicznych, 2. Siły społeczne w grupach kulturalnych, 3. Historyczne zmagania o Pomorze między Słowianami a Germanami.

²⁸⁰ Podrozdziały: 1. Obszar geograficzny, 2. Polityka pomorska Niemiec w okresie międzywojennym, 3. Rola polityczna Gdańska i jego „zabór”, 4. Zbrojna okupacja Pomorza w 1939 roku, 5. Polityczna organizacja zaboru pomorskiego.

²⁸¹ Podrozdziały: 1. Stosunki ludnościowe na ziemi pomorskiej, 2. Element niemiecki na zajętych Pomorzu, 3. Niedola okupacyjna ludności polskiej.

²⁸² Podrozdziały: 1. Światopogląd narodowo-socjalistyczny, 2. Znaczenie i zasięg funkcji wychowania, 3. Rola funkcji nauczania i szkoły.

²⁸³ Podrozdziały: 1. Działalność kulturowa partii narodowo-socjalistycznej, 2. Szkolenie ideologiczne nauczycielstwa, 3. Reforma szkolnictwa gdańskiego.

²⁸⁴ Podrozdziały: 1. Upośledzenie kulturalne ludności polskiej, 2. Stosunek do „wniemczonych”, 3. Uprzywilejowanie i aktywizacja Niemców.

polskiej²⁸⁵, 5. Propaganda kultury niemieckiej²⁸⁶, 6. Rekrutacja nauczycielstwa²⁸⁷, 7. Organizacja szkolnictwa niemieckiego na Pomorzu²⁸⁸, 8. Materialne podstawy szkolnictwa²⁸⁹, 9. Zorganizowane wychowanie pozaszkolne²⁹⁰.

Zakończenie dysertacji zostało zatytułowane: Osiągnięcia i niepowodzenia polityki kulturalno-oświatowej na Pomorzu. Na szczególną uwagę zasługuje aneks tej pracy. Liczył on 137 stron i zawierał dokumenty dotyczące trzech rodzajów polityki prowadzonej przez Niemców na Pomorzu: 1. polityki mniejszościowej, 2. polityki narodowościowej, 3. polityki kulturalno-oświatowej. Ta ostatnia część jest szczególnie istotna dla historii oświaty. Są to źródła dokumentujące wiele kwestii z historii oświaty. Zostały one pogrupowane następująco: Rozporządzenia

²⁸⁵ Podrozdziały: 1. Likwidacja polskich wartości i urzędzeń kulturalnych, 2. Zniszczenie polskiej warstwy przodującej kulturalnie, 3. Izolacja kulturalna ludności pomorskiej.

²⁸⁶ Podrozdziały: 1. Centralizacja działalności kulturalno-oświatowej, 2. Szkolenie polityczne i światopoglądowe, 3. Urządzenia propagandowe, 4. Oświata i szkolnictwo.

²⁸⁷ Podrozdziały: 1. Eliminacja nauczycielstwa polskiego, 2. Nauczycielstwo niemieckie na Pomorzu, 3. Kształcenie i dokształcanie nauczycieli, 4. Materialne zaopatrzenie nauczycielstwa.

²⁸⁸ Podrozdziały: 1. Liczebność młodzieży, 2. Początki i rozbudowa szkolnictwa, 3. Typy szkół niemieckich, 4. Cele wychowawcze szkolnictwa, 5. Organizacja nauczania szkolnego.

²⁸⁹ Podrozdziały: 1. Utrzymanie finansowe szkół, 2. Budownictwo i urządzenie szkolne, 3. Pomoce naukowe (*Lehrmittel*), 4. Podręczniki i biblioteki szkolne, 5. Stypendia dla młodzieży, 6. Służba zdrowia w szkolnictwie.

²⁹⁰ Podrozdziały: 1. Organizacje młodzieżowe, 2. Instytucje państwowe i partyjne.

odnoszące się do: szkół, zabytków sztuki, dopuszczania kandydatów z terenów wschodnich na studia wyższe pedagogiczne, służby nauczycielskiej na koloniach, obowiązków szkolnego na terenach okupowanych, wydziałów dzieci obcych narodowości z niemieckich szkół powszechnych, zgłaszania dzieci szkolnych, badania dzieci rodziców uzdolnionych, kwestii dzieci sierot, zaprowadzania tzw. *Hauptschule* i ich otwierania, zapomóg na utworzenie szkół i ustaw dotyczących tych szkół, nauczania dzieci niewidomych i głuchych, uposażenia szkolnictwa zawodowego na Pomorzu i w woj. poznańskim, struktur zawodowych szkolnictwa żeńskiego, ustawy o szkołach powszechnych, utrzymania szkół średnich, budownictwa szkolnego, Państwowej Centralnej Biblioteki, bibliotek przy szkołach powszechnych²⁹¹. Rozprawa zawierała również wykaz map województwa pomorskiego w roku 1939 i Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w okresie okupacji.

W opinii Sośnickiego i Lechickiej zaznaczono, że pierwsza część rozprawy jest ogólna, autor omawia w niej podstawowe kategorie i przemiany tej polityki oraz główny ośrodek jej realizacji, czyli Gdańsk²⁹². Opinia liczyła niespełna dwie strony. Po charakterystyce struktury i wartości pracy przedstawiono w niej następującą ocenę: „Praca pod względem treści jest bardzo skondensowana. Ogromna wprost ilość dokumentów, które do niej dołączono, stanowić może materiał dla znacznie szerszego

²⁹¹ W dokumentacji archiwalnej (Akta doktorskie ks. Z. Kowalskiego) brak recenzji pracy doktorskiej powołanych recenzentów.

²⁹² A UMK, Akta doktorskie Z. Kowalskiego, sygn. H-25/39. Fragment recenzji. 2.07.1951. Podpisali: Sośnicki, Lechicka.

opracowania tematu. Z dokumentów tych wybiera autor w sposób niezwykle treściwy najważniejsze zjawiska z ogólnej postaci. Stąd niemal każde zdanie zamieszczone w pracy ma za sobą podstawy w tych dokumentach. Może zbyt ogólnikowo wskutek tej rzeczowości występują poszczególne osoby, które w realizacji polityki hitleryzmu na Pomorzu odegrały ważną rolę. Widocznie autorowi idzie nie o osoby, ale o same problemy i metody ich rozwiązania. Budowa całości odznacza się systematycznością i przedstawia zwarty obraz wysiłków okupanta. Zebranie materiałów i wyzyskanie go dla tematu pracy, układ treści i forma jej przedstawienia wskazują na zupełne opanowanie przez autora metody naukowego badania. Praca zasługuje w zupełności, aby ją uznać za pracę doktorską z wynikiem: bardzo dobrym²⁹³. Czytając dzisiaj pracę doktorską ks. Z. Kowalskiego, zdumiewa ogromna liczba dokumentów będących podstawą jej przygotowania i wielość poruszanych problemów. Trzeba się też zgodzić z opinią Sośnickiego i Lechickiej, że zebrany w dysertacji materiał może służyć do dalszych, poszerzonych badań na ten temat.

Podchodząc do egzaminów wynikających z procedury uzyskiwania stopnia doktora, ks. Kowalski złożył egzamin z przedmiotu głównego (pedagogika) oraz z przedmiotu pobocznego (historia kultury). Egzaminatorami byli: Sośnicki, Lechicka i Hartleb. Sośnicki poprosił doktoranta o omówienie następujących kwestii:

1. Idee wychowania moralnego w Niemczech w XIX wieku.
2. Zasady pedagogiki Fichtego, jego poglądy społeczne i religijne.

²⁹³ Tamże.

3. Organizacje młodzieżowe w wiejskich zakładach wychowawczych.
4. Wandervogel jako przygotowanie do Hitlerjugend.

Przedstawiając swoje tematy do zreferowania przez doktoranta, Lechicka skoncentrowała się na kwestiach odnoszących się głównie do rozprawy doktorskiej i jej podstaw źródłowych:

1. Charakter źródeł, na których oparta jest dysertacja doktorska.
2. Konstrukcja pracy.
3. Szkolnictwo zawodowe i jego znaczenie.
4. Ludzie realizujący ten program i jego wyniki.

Z kolei tematy egzaminacyjne przygotowane przez Hartleba odnosiły się do zagadnień z zakresu historii kultury:

1. Stosunki w zaborze pruskim w XIX wieku.
2. Charakterystyka działalności doktora Marcinkowskiego.
3. Mecenat kulturalny w Polsce.

Komisja uznała, że doktorant zdał egzamin z wynikiem bardzo dobrym. Przewód doktorski ks. Kowalskiego został zakończony 22 sierpnia 1951 roku. W tymże samym dniu odbyła się uroczysta promocja doktorska.

Ksiądz Kowalski w 1962 roku, mając 52 lata, otrzymał z rąk kardynała Stefana Wyszyńskiego sakrę biskupią. W okresie powojennym pełnił wiele funkcji w Kościele, m.in. był członkiem Komisji Katechetycznej Episkopatu Polski. W latach 1964–1965 uczestniczył w III i IV sesji

II Soboru Watykańskiego. Opracował i wydał wiele pomocy katechetycznych, takich jak: programy nauczania religii, katechizmy i ich omówienia, modlitewnik i śpiewnik²⁹⁴. W okresie tym miał także zasługi w nauczaniu pedagogiki i dydaktyki, czyli kształceniu pedagogicznym duchownych jako wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym w Pelplinie. Przedmioty te wykładał w latach 1957–1968. Treści wykładów prowadzonych w seminarium w Pelplinie zawarł w opracowaniu (skrypcie) zatytułowanym: *Elementy nauk pedagogicznych* (t. 1, Pelplin 1957; t. 2, Pelplin 1958)²⁹⁵. Znamienne jest, że we Wstępie tej pracy podał uzasadnienie potrzeby i celowości prowadzenia wykładów z pedagogiki w seminariach duchownych. Pisał na ten temat następująco: „W teorii pedagogicznej, podobnie jak w każdej innej dyscyplinie naukowej, zawiera się wiekowo i żmudnie zdobywane doświadczenie pokoleń. Praktyka wychowawcza bez teorii byłaby nieustannym i zbędnym rozpoczynaniem od nowa, wraz z całym ryzykiem przykrych omyłek i błędów”²⁹⁶. Uzasadniając znaczenie studiów pedagogicznych i tego,

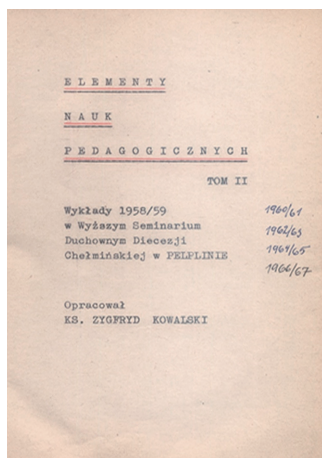
²⁹⁴ H. Mross, *Kowalski Zygfryd Ignacy (1910–1995)*, w: *Słownik katechetyków polskich XX wieku*, red. R. Czekalski i in., Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2003, s. 111–112.

²⁹⁵ Praca została podzielona na trzy części. Zawarte były w niej następujące zagadnienia, które wykładał w seminarium w Pelplinie: 1. Wstęp. Potrzeba i celowość wykładów pedagogiki, cz. I. Podstawowe pojęcia pedagogiczne, cz. II. Zasadnicze pojęcia psychologiczne, cz. III. Teoria wychowania czyli pedagogika: 1. Cele wychowania chrześcijańskiego, 2. Podmiot wychowania, 3. Środowisko wychowawcze, 4. Środki wychowania, 5. Dziedziny wychowania.

²⁹⁶ Z. Kowalski, *Elementy nauk pedagogicznych*, t. 1, Pelplin 1957 [maszynopis, s. 2].

jak powinny one przebiegać, przekonywał następującymi argumentami: „Studium pedagogiki, jak również późniejsza praca pedagogiczna, wymagają cierpliwego wysiłku. Jak w każdej innej dziedzinie nauki, tak i w poważnym studium nauk pedagogicznych nie można liczyć przede wszystkim na samorzutne zainteresowanie, które stanowi wprawdzie miłą, ale i nie stałą pomoc w studiowaniu i pracy. Naukowy system to nie jest interesująca powieść, ale to logiczna, ścisła całość, której poznanie i ogarnięcie wymaga systematycznego wysiłku i wytrwałej pracy”²⁹⁷. Dodać trzeba, że prezentując studentom podstawowe kategorie pedagogiczne opierał się na ważnej literaturze pedagogicznej, w tym na pracy swego mistrza, co wynika z bibliografii zamieszczonej w tymże opracowaniu.

**Fot. 20. Strona tytułowa skryptu ks. Zygryda Kowalskiego
pt. *Elementy nauk pedagogicznych***

Źródło: Z archiwum prywatnego autorki.

W okresie powojennym ks. Kowalski był zaangażowany w różne obszary życia kościelnego i społecznego²⁹⁸. Współpracował m.in. z „Orędownikiem Diecezji Chełmińskiej”, a w latach 1946–1952 był redaktorem tego czasopisma²⁹⁹. W wydawnictwie tym publikował swoje teksty na temat dydaktyki katechezy oraz recenzje publikacji poświęconych głównie katechezie. Był również redaktorem „Studiów Pelplińskich” powstałych w roku 1969, które wydawane są do dnia dzisiejszego³⁰⁰. Trzeba nadmienić, że przyszło mu żyć w trudnym dla Kościoła czasie, kiedy wielu duchownych było represjonowanych za swoją działalność duszpasterską i patriotyczną. Do grona takich duchownych należy zaliczyć ks. Kowalskiego³⁰¹. Waldemar Rozynekowski, pisząc o trudnych czasach działania Kościoła, odnalazł w Instytucie Pamięci Narodowej informacje o ks. Kowalskim i jego działalności duszpasterskiej³⁰².

²⁹⁸ Szczegółowo działalność ks. Z. Kowalskiego omawia w swoim opracowaniu ks. prof. A. Nadolny, *Kowalski Zygfryd Ignacy (1910–1995), biskup*, w: *Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej*, dz. cyt., s. 325–327.

²⁹⁹ „Orędownik Diecezji Chełmińskiej” ukazywał się od roku 1947.

³⁰⁰ „Studia Pelplińskie” są wydawane przez Wyższe Seminarium Duchowne w Pelplinie. Pierwszy tom ukazał się w 1969 roku z inicjatywy ks. bpa Kazimierza Józefa Kowalskiego, natomiast bp Zygfryd Kowalski był w latach 1980–1981 czwartym redaktorem tego pisma.

³⁰¹ Więcej na ten temat w moim artykule: *Teacher in Scientific Research by Bishop Zygfryd Ignacy Kowalski (1910–1995)*, dz. cyt., s. 137–152.

³⁰² Szerzej na ten temat: W. Rozynekowski, *Plany rozpracowania Kurii Biskupiej Chełmińskiej z 1961 roku*, w: *Diecezja chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, t. 1, red. W. Polak, W. Rozynekowski, J. Sziling, Bernardinum, Pelplin 2008, s. 193; W. Rozynekowski, *Kryptonim „Katedra” – materiały operacyjne dotyczące rozpracowania*

Z jego badań wynika, że ks. Kowalski został uznany w materiałach operacyjnych Służby Bezpieczeństwa za jednego z najbardziej aktywnych księży w kwestii nieprzeprzeżania porozumienia między państwem a Kościołem³⁰³. Ks. Kowalski był postrzegany przez służby za wroga ówczesnego państwa.

Pomimo ogromnego zaangażowania w życie Kościoła lokalnego oraz pracy dydaktycznej w seminarium pelplińskim dorobek publikacyjny ks. Kowalskiego jest obszerny – według dotychczasowych ustaleń liczy 234 prace³⁰⁴ i dotyczy m.in. opracowań z zakresu katechetyki, historii Kościoła, ale i pedagogiki, zgodnie z jego wykształceniem, które zdobył na UMK. Publikował swoje prace, oprócz wspomnianych powyżej czasopism, m.in. na łamach „Wiadomości Kościelnych”, „Katechety”, „Orędownika Diecezji Chełmińskiej”. Nic dziwnego, że ks. prof. Anastazy Nadolny nazwał go „wytrawnym znawcą sztuki drukarskiej i redakcyjnej”³⁰⁵. Ks. bp Zygfryd Kowalski zmarł 9 października 1995 roku.

ks. Zygfryda Kowalskiego (1910–1995). Przyczynek do funkcjonowania Kościoła w systemie totalitarnym, w: Kościoły chrześcijańskie w systemach totalitarnych, red. J. Kłaczko, W. Rozynkowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 362–383.

³⁰³ Jak podaje W. Rozynkowski, były to notatki z „Planu operacyjnego przedsięwzięć do fragmentu sprawy na kurię pelplińską z 15 czerwca 1961 r.”. W. Rozynkowski, *Plany rozpracowania Kurii Biskupiej Chełmińskiej z 1961 roku*, w: *Diecezja chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, t. 1, dz. cyt., s. 195.

³⁰⁴ Podaję za: A. Nadolny, *Kowalski Zygfryd Ignacy (1910–1995), biskup*, w: A. Nadolny, *Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej*, dz. cyt., s. 326–327.

³⁰⁵ Tamże, s. 326.

3.2.3. *Maria Felicja Lipowska (1913–1985)*

Maria Felicja Lipowska, z domu Kossecka³⁰⁶, była zarówno magistrantką, jak i doktorantką Sośnickiego³⁰⁷. Z grona omawianych w tej pracy uczniów była najmłodszą jego studentką.

Urodziła się w 1913 roku w Częstochowie. Przed II wojną światową ukończyła gimnazjum w Piotrkowie Trybunalskim, a następnie Państwowe Seminarium Gospodarcze w Krakowie. Świadectwo dojrzałości uzyskała w 1932 roku w Krakowie, egzamin kwalifikacyjny na nauczyciela w Kuzynostwie Okręgu Szkolnego Poznańskiego. W latach międzywojennych pracowała w kilku szkołach podstawowych. W okresie okupacji uczestniczyła w tajnym nauczaniu³⁰⁸.

³⁰⁶ Jej ojcem był Tomasz Kossecki, nauczyciel szkół powszechnych, matką Felicja z Kozłowskich. Miała dwóch braci: Bolesława i Mirosława. Mirosław był w czasie II wojny światowej jeńcem wojennym w Murnau (Niemcy).

³⁰⁷ Tekst na temat M. Lipowskiej został przygotowany na podstawie archiwaliów: A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141; A UMK, Akta doktorskie, sygn.30/13, Akta osobowe, sygn. K-34N/17. Opracowania: L. Bandura, *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1956–1965)*, dz. cyt., s. 314–315, S. Nalaskowski, *W siedemdziesięciolecie urodzin i trzydziestopięcioletnie pracy doc. dr hab. Marii Lipowskiej na UMK w Toruniu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1984, z. 11, s. 3–5; S. Nalaskowski, *Lipowska Maria (19 III 1913 – 4 IV 1985)*, w: *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, s. 120–121; B. Pleśniarski, *Z działalności Katedry Pedagogiki UMK*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1957, s. 189–194 oraz S. Nalaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od katedry do wydziału*, dz. cyt.

³⁰⁸ A UMK, Akta osobowe, sygn. K-34N/17, Życiorys napisany 28.03.1950 roku.

Fot. 21. Maria Lipowska
w okresie studiów na UMK w Toruniu

Źródła: A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141.

5 stycznia 1946 roku zapisała się na studia na UMK³⁰⁹. W karcie rejestracyjnej na UMK informowała, podobnie jak i inni studenci, o braku dokumentów, które zaginęły w czasie okupacji, m.in. o braku zaświadczenia o pracy w tajnym nauczaniu (w zakresie szkoły powszechnej i gimnazjum). Wstępując na uniwersytet pracowała jako nauczycielka w Państwowym Liceum i Gimnazjum Ogrodniczym w Toruniu.

W zachowanych protokołach egzaminacyjnych znajdujących się w aktach studenckich możemy odczytać wykaz i przebieg egzaminów, które złożyła jako studentka UMK starając się o dyplom magisterski. Możemy

³⁰⁹ A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141. Karta rejestracyjna na studia.

również poznać nazwiska jej egzaminatorów. Egzamin składała w latach 1947–1950³¹⁰.

Do egzaminu z Psychologii ogólnej u Lewickiego podeszła 5 lipca 1947 roku. Egzaminator wyznaczył jej do omówienia sześć tematów: 1. Analiza wyobrażenia słuchowego. Transkrypcja postaci słuchowych, 2. Teoria uczuć W. Wundta, 3. Podziały uczuć, 4. Eksperymentalne badania, 5. Analiza postanowienia, 6. Psychologia głębi, jej argumenty i krytyka.

W następnym dniu zdawała u Sośnickiego i Lechickiej egzamin z Historii wychowania z uwzględnieniem historii wychowania w Polsce na tle rozwoju społecznego i prądów etycznych. Referowała wówczas następujące zagadnienia: 1. Szkolnictwo średniowiecza – idea łaciny w ciągu dziejów pedagogicznych, 2. Wpływ reformacji na myśl pedagogiczną zachodnią i w Polsce, 3. Akademia Zamoyskiego i jego ideały pedagogiczne szkoły rycerskiej, 4. Trentowski jako pedagog, 5. Dzieje wychowania dziewcząt w starożytności i średniowieczu, 6. F. Fénelon jako propagator Rousseau i pajdocentryzmu.

Do kolejnego egzaminu z Historii filozofii w zarysie u Elzenberga podeszła 26 czerwca 1948 roku. Otrzymała wówczas następujące zagadnienia do omówienia: 1. Szkoła megarejska i porównanie z epikureizmem, 2. Państwo platońskie, 3. Szkoła platońska, 4. Ogólne tendencje filozofii średniowiecznej – opinia T. Hobbesa.

Z przedmiotu Psychologia wychowawcza i pedagogika eksperymentalna egzamin przyjmowali Sośnicki i Lewicki. Lipowska miała za zadanie ustosunkować się do

³¹⁰ A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141. Dane dotyczące egzaminów podaję korzystając z protokołów egzaminacyjnych.

następujących kwestii: 1. Co to jest zmęczenie i jak się je bada?, 2. Metoda analizy, jej zalety i wady, 3. Wyobrażenia a spostrzeżenia, 4. Testy.

Na liście przedmiotów studiów pedagogicznych na UMK była wówczas także Socjologia w zarysie. Ten przedmiot wykładał i egzamin przyjmował prof. Szczurkiewicz. Dyskusja egzaminacyjna toczyła się wokół takich oto zagadnień: 1. Wychowanie jako zagadnienie socjologiczne, 2. Grupy rówieśników jako środowisko wychowania, 3. Związek ideałów wychowawczych a przemiany społeczne, 4. Ruch młodopolski, 5. Założenia pedagogiki marksistowskiej.

W programie ówczesnych studiów pedagogicznych był także przedmiot nazwany opisowo Pedagogika i dydaktyka wraz z przeglądem współczesnych kierunków w tych dziedzinach i ze szczególnym uwzględnieniem poglądów jednego ze współczesnych autorów pedagogicznych. Ustawodawstwo szkolne i organizacja szkolnictwa. Egzamin z tego przedmiotu odebrał od Lipowskiej Sośnicki w dniu 6 marca 1950 roku. Wśród zagadnień egzaminacyjnych w protokole z egzaminu znalazły się następujące kwestie: 1. Charakter i indywidualność, wzajemne stosunki między różnymi sposobami ich pojmowania, ich pojmowanie pedagogiczne, 2. Pomocnicze nauki pedagogiki, ich stosunek do siebie, ich znaczenie w poszczególnych systemach pedagogicznych. Zapatrywania na nie w pedagogice marksistowskiej, 3. Treści programu szkolnego, treści tradycyjne, dołączenie do nich treści życiowych. Wychowanie i kształcenie ideologiczne. Ponadto w gronie wykładowców i egzaminatorów był Czeżowski, który odebrał egzamin z Logiki z metodologią i teorią poznania.

Jak wszyscy ówcześni studenci Lipowska zdawała egzamin pisemny pod nadzorem, w obecności promotora Sośnickiego i Lechickiej. Do egzaminu przystąpiła w grudniu 1950 roku. Przedłożono jej do wyboru trzy pytania: 1. Dlaczego nauczyciel musi posiadać wykształcenie pedagogiczne?, 2. Na czym polega związek szkoły ze społeczeństwem?, 3. Jaką rolę odgrywa pojęcie osobowości w pedagogice burżuazyjnej? Krytyka tego pojęcia. Lipowska wybrała temat trzeci, przygotowując pracę liczącą pięć stron. W ocenie wystawionej przez egzaminatorów znalazło się m.in. następujące sformułowanie: „Praca wykazuje się dużą wiedzą rzeczową i umiejętnością korzystania z niej. Układ treści zupełnie poprawny. Druga część opracowania wymaga jeszcze rozwinięcia w szczegółach, gdyż treść jej tylko zaznaczona w skrótach. Mimo to treści te wskazują na zupełne opanowanie zagadnienia”³¹¹.

Następnym egzaminem był egzamin ustny. Lipowska dostała do omówienia następujące zagadnienia: 1. Analiza talentu pedagogicznego, 2. Najwybitniejsi pedagodzy świata starożytnego i nowożytnego, 3. Konarski jako pedagog, 4. Ogólna charakterystyka pedagogiki średniowiecznej, 5. Powstanie i rozwój pajdocentryzmu i jego związek z burżuazyjną strukturą społeczeństwa i jego bytu, 6. Zainteresowanie – sposoby pojmowania go w pedagogice subiektywnej i obiektywnej. Oba egzaminy, pisemny i ustny, zakończyły się pozytywnie.

Jako dowód zakończenia studiów Lipowska przedłożyła pracę magisterską pt. *Problem talentu pedagogicznego*. Dysertacja liczyła 55 stron. Było to opracowanie

³¹¹ A UMK. Akta studenckie, sygn. WH-141.

zagadnienia w świetle literatury przedmiotu. Autorka wykorzystała m.in. publikacje takich radzieckich pedagogów i psychologów, jak: Antoni Makarenko, Iwan Kairo, Konstantin Korniłow, a z grona polskich autorów opracowania m.in.: Mirskiego, Mysłakowskiego, Kreutz, Szumana, Szycówny, Sośnickiego, Witwickiego, a także wyniki badań prowadzonych w Katedrze Pedagogiki na temat nauczyciela, m.in. publikacje Jadwigi Zaleskiej³¹². We wstępie pracy sformułowała problem i wykorzystane metody. Postawiła następujące pytania badawcze: Od czego zależy powodzenie w pracy wychowawczej? Co decyduje o tym powodzeniu – wrodzony talent czy dobrze opanowana technika? Jakie właściwości psychiczne powinien mieć nauczyciel wychowawca, aby wywierać skuteczny wpływ wychowawczy? Doprecyzowując obszar badań, wyjaśniła: „Tematem tej pracy jest próba zestawienia niektórych rozważań teoretycznych dotyczących odpowiedzi na te pytania z wypowiedziami uczniów na tematy dobrego nauczyciela”³¹³. W uwagach wstępnych, potraktowanych przez nią jako pierwsza część pracy, zadeklarowała, że będzie się starała wykazać, jak różnie patrzono na osobę nauczyciela i jakie różne strony jego psychiki uważano za warunki wpływu wychowawczego. Podkreślała, że jej zdaniem interesujące jest zagadnienie związku talentu pedagogicznego i wpływu wychowawczego oraz zastanawiała się, czy ten wpływ może posiadać

³¹² Praca magisterska J. Zaleskiej także dotyczyła problemów pedeutologicznych, zob.: W. Szulakiewicz, „Dobry nauczyciel”. *Szkic o koncepcji badań pedeutologicznych Jadwigi Zaleskiej (1900–1993)*, dz. cyt., s. 55–76.

³¹³ Ze wstępu pracy M. Lipowskiej, pt. *Problem talentu pedagogicznego*.

tylko nauczyciel utalentowany. Kwestię talentu Lipowska przedstawiła posiłkując się literaturą pedagogiczną i psychologiczną, wyjaśniając przy okazji nie tylko rozumienie talentu, ale i zdolności, uzdolnień oraz autorytetu. Wśród szczegółowo omówionych problemów zawartych w kolejnych częściach pracy znalazły się następujące zagadnienia:

- I. Historyczne kształtowanie się typów psychologicznych nauczyciela
- II. Zagadnienie zdolności
 1. Kształtowanie się pojęcia zdolności
 2. Geneza zdolności
 3. Analiza pojęcia zdolności
 - a. Sprecyzowanie terminu: zdolność, uzdolnienie, talent
 - b. Struktura pojęcia zdolności, uzdolnienia
 - c. Cechy zdolności
 - d. Przejawianie się uzdolnień
- III. Zagadnienie talentu pedagogicznego
 1. Psychologiczna analiza talentu pedagogicznego
 2. Dwie strony zagadnienia talentu pedagogicznego:
 - a. Analiza stanowisk strony pedagogicznej
 - b. Analiza stanowisk strony psychologicznej
 - c. Porównanie
 3. Próba porównania talentu pedagogicznego według historycznego kryterium dwóch ról społecznych nauczyciela
 - a. Charakterystyka stanowiska autorytarnego
 - b. Charakterystyka stanowiska „herosa pedagogicznego”
 - c. Czego chce młodzież?

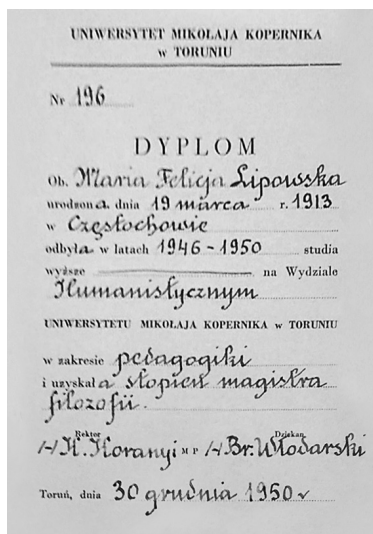
W recenzji napisanej 28 grudnia 1950 roku Sośnicki i Lechicka ocenili pracę Lipowskiej jako bardzo dobrą. W recenzji czytamy: „Zadaniem pracy jest na podstawie dotychczasowej literatury pedagogicznej ustalić pojęcie talentu. W tym celu autorka bada najpierw ogólne pojęcia dyspozycji, zdolności i uzdolnienia, bada czy talent znajduje w uzdolnieniach, bo talenty są złożone z podstawowych dyspozycji. [...] Rezultatem tych dociekań jest ogólny wniosek o konieczności kształcenia talentu pedagogicznego. [...] Autorka wybiera umiejętnie bogatą literaturę zarówno polską, jak i obcą, a szczególnie radziecką” (*sic!*). W zakończeniu oceny pracy stwierdzono: „praca wykazuje należyte opanowanie metody naukowej”³¹⁴. Na tej podstawie Maria Lipowska uzyskała w 1950 roku tytuł magistra filozofii w zakresie pedagogiki. Trzeba dodać, że praca ta na sesji naukowej studentów UMK została określona jako wybitna.

Dziesięć lat później, w roku 1960, Lipowska uzyskała stopień doktora. Przewód został wszczęty 28 listopada 1956 roku, a zakończony 29 listopada 1960 roku³¹⁵. Podstawą była rozprawa pt. *Koncepcje wykształcenia ogólnego w programie ogólnokształcącej szkoły polskiej 1919–1922*, która została również przygotowana pod kierunkiem Sośnickiego. Praca liczyła 208 stron i składała się z: Przedmowy, Wstępu, Części I pt. Ideologiczne tendencje projektów szkoły polskiej na początku XX wieku, zawierającej rozdział zatytułowany Walki ideologiczne w Sejmie.

³¹⁴ Tamże. Recenzja pracy magisterskiej M. Lipowskiej napisana przez Sośnickiego i Lechicką (28.12.1950).

³¹⁵ A UMK, Akta doktorskie M. Lipowskiej, sygn. H-30/13. Akta zawierają pracę doktorską, recenzje, protokoły egzaminów, protokół z obrony.

Fot. 22. Dyplom magisterski Marii Lipowskiej

Źródło: A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141.

W Części II pt. Prace koncepcyjne nad problemem wykształcenia ogólnego umieszczono sześć rozdziałów: 1. Koncepcje wykształcenia ogólnego w pracach przygotowawczych do Sejmu Nauczycielskiego, 2. Koncepcje wykształcenia ogólnego w pracach Sejmu Nauczycielskiego i programach szkolnych z lat 1919–1922, 3. Porównanie wykształcenia szkoły powszechnej z gimnazjum niższym, 4. Prace nauczycieli nad ujednoczeniem programu i wykształcenia ogólnego podstawowego (pierwszego stopnia), 5. Krytyka wykształcenia niższego, 6. Wykształcenie ogólne średnie. Całość rozprawy zamykały Wnioski końcowe, Przypisy i Bibliografia.

W Przedmowie do rozprawy Lipowska napisała: „Praca ta jest pierwszą próbą sformułowania pierwszej polskiej

koncepcji wykształcenia ogólnego w XX wieku zawartej w programach z lat 1919–1922 oraz analizą jej teoretycznych założeń i uzasadnień. Natomiast nie dotyczy ona zupełnie rozważań nad jej realizacją w pracy codziennej szkoły i nauczyciela w niej pracującego³¹⁶. Bibliografia zamieszczona na stronach 192–208 była rozbudowana i zawierała źródła drukowane, opracowania (62 publikacje), liczne artykuły zamieszczane na łamach takich czasopism, jak: „Muzeum”, „Szkoła”, „Ruch Pedagogiczny”, „Kultura i Wychowanie”, „Ogniwo”, „Przegląd Wszechpolski”, „Głos Nauczycielski”, „Nowe Tory”, „Ruch Filozoficzny”, „Rocznik Pedagogiczny”, „Oświata i Wychowanie”. Można więc stwierdzić, że dzięki wykorzystaniu tekstów z licznych periodyków Lipowska stworzyła obraz dyskusji nad podjętym tematem. W tej dyskusji wypowiedzieli się nie tylko pedagodzy, ale również inni specjaliści, przedstawiciele innych dyscyplin, na przykład filozofii (Adam Ziełńczyk, Kazimierz Twardowski). Z grona pedagogów autorka wykorzystała prace Anieli Szcówny, Stefanii Sempołowskiej, Tadeusza Łopuszańskiego i wielu innych pedagogów praktyków. Lipowska przytoczyła poglądy i prace autorów zagranicznych, m.in. Johna Deweya, Eduarda Sprangera, Georga Kerschensteinera i innych. Uzupełnieniem źródeł były programy nauczania, projekty planów nauczania, opracowania dotyczące metodyki nauczania.

Na recenzentów pracy zostali wyznaczeni Bandura i Wołoszyn. W recenzji rozprawy Bandura docenił wykorzystaną literaturę, nadmienił jednak, że oprócz

³¹⁶ A UMK, Akta doktorskie, sygn. H-30/13, Przedmowa pracy doktorskiej, brak numeru strony.

wymienionych autorów prac obcych znani byli w Polsce jeszcze inni propagatorzy podjętego w pracy problemu. Uzasadniając pozytywną ocenę, w konkluzji napisał: „Przedstawiona praca daje nam głęboką i wnikliwą syntezę bogatego materiału i krytyczne naświetlenie prób stworzenia koncepcji kształcenia ogólnego w szkole polskiej na tle ówczesnych teorii pedagogicznych, wykazuje wysoką kulturę intelektualną autorki, umiejętne posługiwanie się metodami badawczymi i warsztatem naukowym. Zaletą pracy jest też zwięzłe, a przy tym jasne sformułowanie myśli”³¹⁷.

Druga, stosunkowo obszerna, recenzja autorstwa Wołoszyna zawierała, poza opiniami podkreślającymi wartość badań prowadzonych przez Lipowską, kilka uwag dyskusyjnych. Recenzent za najbardziej dyskusyjną kwestię uznał ocenę psychologizmu „Nowego Wychowania” prezentowanego przez autorkę na łamach pracy, z którą to oceną podjął dyskusję. Inne jego uwagi odnosiły się do szczegółowych problemów, m.in. braku niektórych autorów i ich poglądów, braku szerszego tła omawianych zagadnień, strony formalnej pracy, np. przypisów czy braku uporządkowania literatury i źródeł w bibliografii. Jednak mimo tych uwag merytorycznie uzasadnił wartość naukową pracy, pisząc: „Praca jest niewątpliwie osiągnięciem naukowym autorki. Sposób przedstawienia zagadnień jasny, analizy pogłębione i często bardzo wnikliwe, co pewien czas syntetyczne streszczenie przedstawionych spraw bardzo uprzystępnia pracę, pomaga w śledzeniu toku rozważań autorki. [...] Praca p. M. Lipowskiej daje

³¹⁷ Tamże, Recenzja L. Bandury, s. 3, k. 31 dokumentacji.

świadcstwo uzdolnień naukowych i umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy badawczej”³¹⁸.

166

Uzyskanie stopnia doktora poprzedziło złożenie wymaganych egzaminów. Egzamin z Pedagogiki ogólnej i nowych kierunków pedagogicznych odbył się w dniu 18 października 1958 roku³¹⁹. Komisji egzaminacyjnej przewodniczył Leonid Żytkowicz, członkami i egzaminatorami byli Stefan Wołoszyn i Ludwik Bandura, czyli recenzenci rozprawy. Egzaminatorzy zadali Lipowskiej następujące tematy do omówienia: 1. Pedagogika kultury, 2. Idealizm w pedagogice Herbart, 3. Pedagogika kultury a programy nauczania z lat 1919–1939, 4. Genezy pojęcia wykształcenia w znaczeniu dynamicznym w nowszej pedagogice, 5. Pojęcie struktury psychicznej a tzw. nauka całościowa, 6. Pojęcie szkoły pracy. Wpływ jej na szkolnictwo polskie, 7. Kształcenie politechniczne, 8. Wychowanie nauczające³²⁰. Komisja uznała, że Lipowska zdała egzamin na ocenę bardzo dobrą.

Podczas obrony rozprawy doktorskiej członkowie Rady Wydziału Humanistycznego przyjęli w głosowaniu jednomyślnie uchwałę w sprawie nadania jej stopnia doktora (23 głosy za podjęciem uchwały)³²¹. W dyskusji

³¹⁸ Tamże, Recenzja S. Wołoszyna, s. 6, k. 25 dokumentacji.

³¹⁹ Tamże. Ponadto w aktach doktorskich znajdujemy informację, że M. Lipowska złożyła egzaminy z j. niemieckiego i rosyjskiego, co w świetle ówczesnych przepisów było warunkiem koniecznym, wymaganym od kandydatów do samodzielnej pracy naukowej. Egzaminowi z j. niemieckiego przewodniczyła J. Lechicka, a egzaminowi z j. rosyjskiego B. Nadolski.

³²⁰ Tamże, Protokół Komisji Egzaminu Kandydackiego. 18.10.1958 r., k. 19.

³²¹ Tamże, Protokół z posiedzenia naukowego Rady Wydziału Humanistycznego UMK w dniu 29 listopada 1960 r., k. 15–16.

udział wzięli m.in. doc. Jan Gerlach³²² oraz Helena Kubińska³²³.

Lipowska podjęła starania o uzyskanie samodzielności naukowej. Pierwszy raz jej przewód habilitacyjny został otwarty na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UJ 17 września 1965 roku i zakończył się niepowodzeniem, chociaż konkluzje wszystkich recenzji były pozytywne³²⁴. Lipowska wycofała zatem swój wniosek. Wznowiła kolejny raz starania o uzyskanie stopnia doktora habilitowanego na UMK, co zakończyło się powodzeniem w 1969 roku³²⁵. Podstawę przewodu habilitacyjnego stanowiła publikacja pt. *Koncepcje wykształcenia ogólnego w programach zreformowanej szkoły polskiej*. Rok później otrzymała stanowisko docenta na UMK.

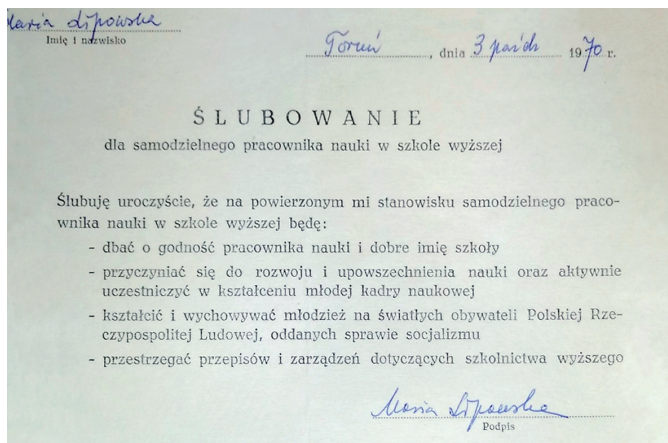
³²² Tamże, Protokół z posiedzenia naukowego Rady Wydziału Humanistycznego. Pytanie J. Gerlacha dotyczyło wyjaśnienia kwestii przeciwstawiania przez autorkę pracy szkoły ludowej szkole ogólnokształcącej. J. Gerlach zakwestionował również słuszność wyróżnienia nauczycieli postępowych i reakcyjnych. Jan Gerlach (1893–1993), historyk nowożytny, historyk prawa.

³²³ Tamże. Uwaga H. Kubińskiej dotyczyła natomiast tezy wysuniętej przez autorkę, że szkoła jednolita nie jest ogólnokształcąca, co Kubińska zakwestionowała. Helena Kubińska (1922–1982), studia na UMK ukończyła przygotowując pracę pod kierunkiem A. Lewickiego. Na UMK pracowała w latach 1959–1982.

³²⁴ Recenzentami byli: J. Konopnicki, J. Zborowski, K. Sośnicki i S. Wołoszyn. Recenzje dwóch pierwszych opiniujących zawierały szereg uwag krytycznych.

³²⁵ Na recenzentów przewodu wszczętego w 1968 roku zostali powołani: L. Bandura, S. Wołoszyn, K. Sośnicki, F. Korniszewski, który był wówczas kierownikiem katedry.

**Fot. 23. Tekst ślubowania złożonego przez Marię Lipowską
jako samodzielnego pracownika nauki**

Źródło: Akta osobowe M. Lipowskiej, sygn. K-34N/17.

Zawodowo Lipowska pracowała na UMK od 1946 roku do roku 1983, czyli do przejścia na emeryturę. Rozpoczęła pracę na stanowisku młodszej asystentki w roku 1948/49, czyli jeszcze w czasie studiów³²⁶. Pracując w toruńskiej uczelni przeszła wszystkie szczeble awansu, począwszy od młodszej asystentki w czasie studiów do stanowiska docenta³²⁷. W latach 1972–1976 była kierownikiem Zaocznych Studiów Pedagogicznych. Kierowała

³²⁶ Początkową datę zatrudnienia M. Lipowskiej, czyli rok 1946, podaje za K. Sośnicki, *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, dz. cyt., s. 71. W Aktach osobowych A UMK w opinii K. Sośnickiego z roku 1950 podaje on, że Lipowska była młodszą asystentką od roku akademickiego 1948/49. W niektórych jednak biogramach podaje się rok 1945 jako początek jej pracy na UMK.

³²⁷ Ponadto pracowała w Zaocznym Studium Nauczycielskim w Toruniu.

też Zakładem Pedagogiki Ogólnej i Dydaktyki³²⁸. Stanisław Nalaskowski w biogramie swojej mistrzyni wspomniał, że solidnie prowadziła zajęcia dydaktyczne, w tym seminaRIA doktorskie³²⁹. Dodał też, że Lipowska położyła duże zasługi dla rozwoju dydaktyki uniwersyteckiej, zwłaszcza w dziedzinie nauczania pedagogiki na UMK. O prowadzonych przez nią seminariach wyraził się, że były one nie tylko kształcące, ale i wychowujące³³⁰.

Trzeba podkreślić, że przez cały okres, gdy kierownikiem Katedry Pedagogiki był Sośnicki, Lipowska miała w jego osobie ogromne wsparcie, o czym świadczą jego opinie odnoszące się do jej działalności naukowej i dydaktycznej oraz organizacyjnej. W opinii napisanej w roku 1949, uzasadniając jej zatrudnienie w charakterze młodszej asystentki, Sośnicki informuje, że w zakładzie pedagogiki pełni ona funkcję bibliotekarki, prowadzi sprawy związane ze stroną finansową katedry, przygotowuje pracę magisterską, a ponadto pomaga młodszym studentom w lekturze i studiach pedagogicznych. Pracuje też jako sekretarka Koła Studentów Pedagogów oraz na kursach wychowawców wczasów letnich, gdzie prowadzi wykłady, działa też w ZNP³³¹.

³²⁸ W Zakładzie Dydaktyki Instytutu Pedagogiki i Psychologii w roku 1980 pracowali m.in.: Stanisław Nalaskowski, Jadwiga Jastrzęb, Waclawa Świętek. Zob.: A UMK, Akta osobowe, K-34N/17.

³²⁹ S. Nalaskowski, *Lipowska Maria (19 III 1913 – 4 IV 1985)*, w: *Słownik pedagogów polskich*, W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, s. 121.

³³⁰ S. Nalaskowski, *W siedemdziesięciolecie urodzin i trzydziestopięciolecie pracy doc. dr hab. Marii Lipowskiej na UMK w Toruniu*, dz. cyt., s. 3–4.

³³¹ A UMK, Akta osobowe, sygn. K-34N/17. Opinia z 25.04.1949 r.

W innej opinii z roku 1950, po wymienieniu wszystkich zadań wykonywanych przez nią w Zakładzie, Sośnicki stwierdził, że: „W Zakładzie Pedagogiki jest bardzo pożyteczną siłą. W pracy swej wykazuje dużą umiejętność, sumienność i samodzielność zarówno w dziedzinie naukowej, jak i organizacyjnej, i praktycznej. Wybija się wyraźnie swoimi uzdolnieniami umysłowymi, jak też i osiąganymi wynikami”³³². Opiekę nad swoją magistrantką i doktorantką Sośnicki sprawował także po swoim odejściu z UMK. Trzeba dodać, że opinię o jej dalszym zatrudnieniu na UMK przygotowywał będąc już w Gdańsku. W 1964 roku popierał w swojej opinii wnioski o jej dalsze zatrudnienie na stanowisku adiunkta w Katedrze Pedagogiki UMK³³³. Ukazując ważność jej badań naukowych dla ówczesnej reformy oświaty, nazwał ją „poważnym pracownikiem naukowym”.

Fot. 24. Maria Lipowska z Kazimierzem Sośnickim, 1955 rok

Źródło: A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141.

³³² A UMK, Akta osobowe, sygn. K-34N/17, Opinia z 4.04.1950 r.

³³³ A UMK, Akta osobowe, sygn. K-34N/17, Opinia z 24.01.1964 r.

Fot. 25. Maria Lipowska

Źródła: A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141.

Zainteresowania Lipowskiej dotyczyły dydaktyki, teorii wychowania i historii oświaty, chociaż sama autorka część prac wpisywała do pedagogiki porównawczej. Swoje opracowania publikowała m.in. w takich czasopismach, jak: „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, „Rodzina i Szkoła”, „Ruch Pedagogiczny”, „Kwartalnik Pedagogiczny”, „Życie Szkoły Wyższej” „Rozprawy z Dziejów Oświaty”. Oprócz wspomnianych wcześniej prac będących podstawą awansów naukowych opublikowała w *Matej encyklopedii pedagogicznej* pod redakcją Wołoszyna cztery hasła: *Kongresy pedagogiczne międzynarodowe (ważniejsze)*, *Kongresy pedagogiczne w Polsce*, *Sejm Nauczycielski* oraz *Zjazd Oświatowy w Łodzi*.

Jedynym wypromowanym przez nią na UMK doktorem był Stanisław Nalaskowski, ponadto zrecenzowała rozprawę doktorską Marii Kapuścińskiej.

3.2.4. *Kazimierz Józef Moroz (1911–2003)*

172

Do grona pierwszych studentów ubiegających się na zakończenie studiów wyższych o uzyskanie tytułu magistra filozofii w zakresie pedagogiki³³⁴ na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika tuż po jego utworzeniu należał Kazimierz Józef Moroz³³⁵. Zapisał się na studia pedagogiczne na UMK 5 stycznia 1946 roku, czyli właściwie na samym początku funkcjonowania tej uczelni.

Fot. 26. Kazimierz Moroz w okresie studiów na UMK w Toruniu

Źródła: A UMK, Akta studenckie, sygn. WH-141.

³³⁴ Takie wówczas funkcjonowało określenie ukończenia studiów wyższych w zakresie pedagogiki umieszczane na dyplomie magisterskim.

³³⁵ Tekst został opracowany na podstawie dokumentów archiwalnych: A UMK, Akta studenckie Kazimierza Moroz, sygn. 151; Akta doktorskie, sygn. 30/14, Akta osobowe, sygn. K-19/101; H-74 a/3 oraz opracowania: B. Kierzkowska, *Moroz Kazimierz (2011–2003), starszy wykładowca w Katedrze Pedagogiki, pracownik naukowy i wybitny dydaktyk*, w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 8, dz. cyt., s. 153–155.

Kazimierz Moroz urodził się 7 września 1911 roku w Czortkowie³³⁶. Jego ojciec Józef Moroz był rzemieślnikiem, matka Antonia wywodziła się z domu Hordij. Jego brat Edward był nauczycielem szkół powszechnych³³⁷. Również jego żona Zofia (z domu Floryst) pracowała jako nauczycielka³³⁸.

Zaraz po przybyciu do Torunia powierzono mu funkcję p.o. kierownika Szkoły Ogólnokształcącej Pułku Artylerii Ciężkiej Wojska Polskiego³³⁹. Wstępując na studia na UMK Moroz miał już 35 lat i wykształcenie pedagogiczne, które wcześniej zdobył w kilku instytucjach. Ponadto korzystał z ówczesnych form dokształcania nauczycieli czynnych. Dysponował także sporym doświadczeniem w zakresie pracy pedagogicznej jako nauczyciel, a nawet dyrektor szkoły. Był nauczycielem w szkole powszechnej męskiej w Kopyczyńcach³⁴⁰ (1930–1935) i p.o. dyrektora szkoły w Chorostkowie³⁴¹. Jak wynika z wykazu jego publikacji, będąc czynnym nauczycielem wydawał drobne szkice z zakresu pedagogiki. Były to artykuły głównie o charakterze dydaktycznym.

³³⁶ Czortków – obecnie miasto w Ukrainie.

³³⁷ A UMK, Akta osobowe, K-19/101. Jego brat Edward, zamieszkały w Buenos Aires, w czasie wojny jeniec wojenny, w 1939 roku pracował jako rzemieślnik.

³³⁸ Tamże, Kwestionariusz osobowy.

³³⁹ Tamże.

³⁴⁰ Kopyczyńce – obecnie miasto w Ukrainie w obwodzie tarnopolskim.

³⁴¹ Chorostków – miasto w Ukrainie. Praca w tej szkole traktowana była jako roczna praktyka – warunek do egzaminu na dwuletnie studia w Państwowym Instytucie Nauczycielskim w Warszawie, które – jak podaje – odbył w latach 1937–1939.

Fot. 27. Kazimierz Moroz w gronie nauczycieli.
Kopyczyńce, 1938 rok.

Prof. Kazimierz Moroz siedzi pierwszy po prawej stronie wśród grona pedagogicznego (Kopyczyńce 1938 r.)

Źródło: „Semper Fidelis”, maj–czerwiec 2004, s. 55.

Równoległe z aktywnością naukową uzupełniał swoje wykształcenie pedagogiczne. Dokumenty archiwalne poświadczają, że ukończył Państwowe Seminarium Nauczycielskie w Czortkowie w 1930 roku oraz Państwowy Wyższy Kurs Nauczycielski (PWKN) w Krakowie³⁴².

³⁴² Dane biograficzne opracowane na podstawie: A UMK, Akta studenckie, sygn. 151, Kwestionariusz; Akta doktorskie, sygn. 30/14; Akta osobowe, sygn. K-19/101, 74a. Zob. także: Z. Domsławski, *Prof. dr Kazimierz Moroz. Czortków 7 IX 1911 – Toruń 12 XII 2003*, „Semper Fidelis” 2004, nr 3(80), s. 54–55; *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, dz. cyt.; B. Kierzkowska, *Moroz*

PWKN funkcjonowały jako kursy dla czynnych nauczycieli pragnących podnieść swoje kwalifikacje³⁴³. Ponadto w 1936 roku ukończył Państwowy Wyższy Kurs Nauczycielski w Krakowie na kierunku język polski i historia. W okresie międzywojennym był także wolnym słuchaczem Wolnej Wszechnicy Polskiej (WWP) w Warszawie.

Fot. 28. Indeks Kazimierza Moroza jako słuchacza Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie

Źródło: A UMK, Akta studenckie, sygn. 151.

Z zachowanego indeksu Moroza jako słuchacza WWP wynika, że w latach 1938–1939 uczestniczył w wykładach wielu wybitnych uczonych, którzy prowadzili zajęcia

Kazimierz (1911–2003), starszy wykładowca w Katedrze Pedagogiki, pracownik naukowy i wybitny, dydaktyk, dz. cyt., s. 153–155.

³⁴³ Więcej na ten temat: J. Hellwig, L. Kowalczyk, *Państwowe Kursy Nauczycielskie jako forma podnoszenia kwalifikacji zawodowych czynnych nauczycieli szkół powszechnych i podstawowych w Polsce (1918–1954)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, nr 1, s. 65–82.

w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie³⁴⁴. Wśród jego wykładowców byli m.in.: Benedykt Borstein (Logika), Albert Dryjski (Psychologia ogólna i eksperymentalna), Adam Zieleńczyk (Historia filozofii), Marian Odrzywolski (Interpretacja zjawisk pedagogicznych), Sergiusz Hessen (Pedagogika ogólna oraz Filozofia wychowania), Wiktor Wąsik (Przedstawiciele pedagogiki pozytywistycznej oraz Teorie wychowawcze w Grecji i Rzymie), Czesław Wroczyński (Higiena szkolna i społeczna), Władysław Gumplowicz (Geografia gospodarcza, Antropogeografia oraz Geografia gospodarcza), Helena Radlińska (Techniki pracy umysłowej), Wanda Prażmowska (Wychowanie fizyczne), Maria Librachowa (Psychologia wychowawcza), Stefan Truchim (Organizacja i ustawodawstwo szkolne), Anna Walicka-Chmielewska (Technika pracy umysłowej), Józef Lewicki (Organizacja nadzoru szkolnego), Czesław Wroczyński (Higiena szkolna i społeczna).

Moroz uczestniczył także w wakacyjnych kursach nauczycielskich organizowanych przez ZNP w latach 1930–1934 m.in. w Augustowie, Krakowie, Lwowie, Toruniu. W okresie międzywojennym był członkiem Państwowej Komisji Egzaminacyjnej w Liceum Pedagogicznym w Tarnopolu. Przebywając w Kopyczyńcach, działał także w organizacji skupiającej nauczycieli szkół powszechnych, w której pełnił funkcję jej sekretarza³⁴⁵.

³⁴⁴ A UMK, Akta studenckie Kazimierza Moroza. Indeks K. Moroz – studia w WWP.

³⁴⁵ K. Moroz podaje, że pełnił funkcję sekretarza w organizacji nauczycielskiej. Zob. A UMK, Akta osobowe K. Moroza, sygn. K-19/101, 74a/3. Życiorys, s. 2.

Przed II wojną światową publikował swoje pierwsze prace m.in. w „Echu Nauczycielskim”, czasopiśmie wydawanym w Tarnopolu, oraz w „Przyjacielu Szkoły”.

Jeszcze w okresie międzywojennym, czyli przed rozpoczęciem studiów na UMK, zaliczył w 1939 roku pewien zakres kształcenia pedagogicznego we Lwowie na UJK, o czym zaświadczają świadectwa kolokwialne i złożone egzaminy. Wykształcenie pedagogiczne uzupełniał w czasie tajnego nauczania na uczelni lwowskiej³⁴⁶. Jego wykładowcami byli m.in.: Kazimierz Sośnicki, Kazimierz Ajdukiewicz i Stanisław Łempicki. Studiując na UJK składał egzaminy u Ajdukiewicza z Logiki, Sośnickiego z Pedagogiki ogólnej i Dydaktyki ogólnej, a u Łempickiego z Historii wychowania i szkolnictwa. Słuchał też wykładów dr Izydory Dąbskiej³⁴⁷ z Historii filozofii i dr Heleny Słoniewskiej³⁴⁸ z Psychologii ogólnej. Nie dołączył jednak świadectw kolokwialnych z tych przedmiotów, tj. z Historii filozofii i Psychologii ogólnej. Analizując świadectwa kolokwialne, dowiadujemy się jaki był zakres egzaminów na uczelni lwowskiej w latach II Rzeczypospolitej i tajnego nauczania w czasie II wojny światowej. W czasie II wojny światowej Moroz uczestniczył w tajnym nauczaniu najpierw jako student, a następnie jako nauczyciel. W latach 1944–1945 był m.in. słuchaczem (studentem) w Instytucie Pedagogicznym we Lwowie (Fakultet Języka

³⁴⁶ A UMK, Akta studenckie Kazimierza Moroza. Protokół Komisji Weryfikacyjnej i świadectwa odbytych kolokwiów.

³⁴⁷ Izydora Dąbska (1904–1983), filozof, uczennica i współpracowniczka K. Twardowskiego.

³⁴⁸ Helena Słoniewska (1897–1982), psycholog, uczennica K. Twardowskiego. Jej zainteresowania dotyczyły m.in. psychologii wychowawczej.

Rosyjskiego), w tajnym Instytucie Pedagogicznym UJK we Lwowie oraz nauczycielem Polskiej Szkoły Średniej we Lwowie.

178

Na świadectwach kolokwiów zaliczonych przez Moroza we Lwowie wymienieni profesorowie wpisywali adnotacje, że dany egzamin może zostać uznany jako część egzaminu magisterskiego z Dydaktyki, Pedagogiki ogólnej, Logiki, Historii wychowania i szkolnictwa w celu otrzymania magisterium z pedagogiki. Dodać trzeba, że wszystkie egzaminy Moroz złożył z wynikiem bardzo dobrym. Dokumenty z tych egzaminów przedłożył następnie Komisji Nostryfikacyjnej.

Można zatem stwierdzić, że okres międzywojenny w życiu Moroza to łączenie pracy zawodowej z ciągłym doskonaleniem się w zakresie pedagogiki. W edukacji tej zetknął się z najwybitniejszymi przedstawicielami polskiej humanistyki, w tym z przedstawicielami pedagogiki. Tak było podczas jego studiów w WWP w Warszawie, jak i na UJK we Lwowie.

W dniu 21 lutego 1946 roku Moroz złożył do Komisji Egzaminacyjnej Wydziału Humanistycznego UMK w Toruniu prośbę o zaliczenie zdanych egzaminów i lat studiów w wymienionych wyżej instytucjach, przedstawiając odpowiednie dokumenty, w tym świadectwa kolokwiów odbytych na UJK oraz indeks studenta WWP. Dokumenty te przedłożył w celu ich weryfikacji przez wyżej wymienioną Komisję. Przewodniczącym Komisji Egzaminów Magisterskich Wydziału Humanistycznego był Tadeusz Czeżowski, a jej członkami: prof. Konrad Górski, prof. Eugeniusz Śluszkiewicz, prof. Bronisław Włodarski. W protokole z posiedzenia tej Komisji w dniu 2 kwietnia 1946 roku czytamy, że Komisja uznała, iż Moroz w latach

1941/42 i 1942/43 był uczestnikiem tajnego nauczania na Uniwersytecie we Lwowie, zaliczył wspomniane wcześniej egzaminy w zakresie nauk pedagogicznych. Komisja stwierdziła również, że uczestnictwo w tajnych kompletach na Uniwersytecie we Lwowie oraz zdane tam egzaminy mogą stanowić podstawę do zaliczenia dwóch lat studiów pedagogicznych i przepisania wyników tychże egzaminów jako wymaganych do uzyskania tytułu magistra filozofii w zakresie pedagogiki.

W dniu 21 marca 1948 roku Moroz złożył pracę magisterską pt. *System wychowawczy Zakładów sierocych prowadzonych przez Towarzystwo św. Michała*. Do pracy dołączył pismo skierowane do Komisji Egzaminów Magisterskich UMK, w którym zawarł prośbę o jej przyjęcie. Praca liczyła 113 stron. Na jej strukturę składało się sześć rozdziałów poprzedzonych wstępem i zakończonych wykazem literatury³⁴⁹. Interesujący jest powód podjęcia tego tematu, który Moroz opisał we Wstępie, informując, że w czasie okupacji w 1941 roku poznał środowisko księży michalitów oraz metody prowadzonej przez nich pracy wychowawczej. W jego opinii michalici opiekowali się młodzieżą w różnym wieku, tworząc zastępcze środowiska wychowawcze przepojone prostotą, polskością i zdrowo pojętą religijnością. Od 1941 roku do roku 1946 starał się lepiej poznać ich system wychowawczy. W związku z tym przebywał w ich zakładach, gdzie pracował z wychowawcami. W 1947 roku przeprowadził dalsze badania terenowe, mieszkając w prowadzonych przez nich zakładach.

³⁴⁹ Przeglądając inne prace magisterskie przygotowane pod kierunkiem K. Sośnickiego, mogę stwierdzić, że była to jedna z najobszerniejszych prac, jeśli chodzi o liczbę stron, a także znakomicie udokumentowana źródłowo.

Badania te miały na celu lepsze poznanie ich myśli wychowawczej. Kolejne rozdziały jego pracy magisterskiej nosiły następujące tytuły: 1. Ks. Bronisław Bonawentura Markiewicz, pionier opieki nad ubogimi dziećmi, 2. System wychowawczy, 3. Realizacja wychowania, 4. Realizacja nauczania, 5. Kształcenie zawodowe, 6. Realność i aktualność systemu. Na tle biografii ks. Bronisława Markiewicza przedstawił w pracy narodziny idei opieki nad dziećmi, a następnie sposoby jej realizacji. Omówił kolejno założenia systemu wychowawczego michalitów, wskazując na jego priorytety, tj. wychowanie dla Ojczyzny, oświatę ludu, odrodzenie narodu. W pracy duszpasterskiej i wychowawczej michalici kierowali się dwiema zasadami: powściągliwością i pracą.

W ostatnim rozdziale Moroz zaprezentował własną ocenę systemu wychowawczego michalitów, wskazując na ich poglądy społeczne i pedagogiczne, które łączyli zarówno w teorii, jak i w praktyce. Uznał, że system wychowawczy michalitów jest przykładem pedagogiki socjalnej. Trzeba podkreślić, że w swojej pracy magisterskiej Moroz wykorzystał bogatą literaturę, w tym opracowania, źródła drukowane, czasopisma.

Studiując w Toruniu Moroz składał egzaminy m.in. u Elzenberga, Sośnickiego i Szczurkiewicza. Niektóre z wymaganych egzaminów zdał jeszcze przed złożeniem pracy, inne później, dopiero po złożeniu pracy magisterskiej. Wymienieni powyżej profesorowie, jak wynika z protokołów z egzaminów ustnych przed Komisją Egzaminacyjną Wydziału Humanistycznego dla Egzaminów Magisterskich, byli również jego egzaminatorami. Pierwszy z wymaganych egzaminów odbył się 1 lipca 1947 roku. Był to egzamin z psychologii, który przeprowadził

Andrzej Lewicki, zadając do omówienia magistrantowi następujące kwestie:

1. Analiza spostrzeżenia.
2. Rodzaje przeżyć intelektualnych.
3. Teoria uczuć Jamesa-Langego.
4. Behawioryzm jako kierunek badań psychologicznych.

181

Z przedmiotu Historia filozofii w zarysie egzaminował Moroza Henryk Elzenberg. W protokole z egzaminu odbytego w dniu 9 stycznia 1948 roku odnotowano następujące zagadnienia do omówienia:

1. Pitagoreizm.
2. Nawroty platonizmu w późnej starożytności, średniowieczu i odrodzeniu.
3. Leibniz.
4. J.S. Mill i empiryzm angielski w XIX wieku.

Z kolei z Socjologii egzaminował Moroza wspomniany powyżej Tadeusz Szczurkiewicz. Egzamin odbył się 5 marca 1948 roku. Przedstawione magistrantowi do omówienia tezy dotyczyły następujących zagadnień:

1. Rola szkoły w społeczności wiejskiej i jej wartościowanie społeczne przez ludność wiejską.
2. Jakie znaczenie dla pedagogów ma publikacja *Młode pokolenia chłopów* J. Chałasińskiego?
3. Wychowanie jako działalność społeczna.
4. Stosunek pedagogiki do socjologii.

Egzamin z pedagogiki Moroz składał 12 kwietnia 1948 roku w obecności Sośnickiego i Lewickiego. Otrzymał do omówienia następujące zagadnienia:

1. Przedmiot psychologii wychowawczej.
2. Teoria Adlera i jej znaczenie dla psychologii wychowawczej.
3. Główne rysy wieku dojrzewania.
4. Ejdetyzm, znaczenie pedagogiczne.
5. Charakterystyka dziecka proletariackiego.
6. Rodzaje uwagi. Jej charakterystyka u dzieci.

Obowiązujący wówczas egzamin pisemny odbył 19 kwietnia 1948 roku. W egzaminie oprócz Sośnickiego uczestniczył wypromowany już doktor Wołoszyn. Kandydat do tytułu magistra otrzymał trzy zagadnienia, które miał omówić w formie pisemnej wypowiedzi:

1. Główne zagadnienia pedagogiki kultury.
2. Co oznacza zasada życiowości w programie nauczania i jak ona bywa przeprowadzana?
3. Zasadnicza różnica między ideałem wychowania w szkole polskiej przed 1939 rokiem a obecnie.

Moroz wybrał temat trzeci, przedstawiając różnicę między ideałem wychowania przed 1939 rokiem a tym preferowanym w czasach jemu współczesnych. W protokole Sośnicki wystawił następującą ocenę: „Kandydat podał zasadnicze różnice w sposób zupełnie wystarczający, opracowanie wskazuje, że jest on dostatecznie zaznajomiony z współczesną literaturą tego tematu i że potrafi w sposób jasny ująć główne jej tendencje. Drobne usterki w opracowaniu nie pomniejszają wartości pracy”³⁵⁰.

³⁵⁰ A UMK, Akta studenckie Kazimierza Morozia.

Po zakończonych egzaminach w dniu 16 kwietnia 1948 roku Lechicka i Sośnicki, jako członkowie tzw. podkomisji do oceny pracy magisterskiej, dokonali oceny przedstawionej pracy.

Promotor Sośnicki napisał: „Powyższa praca jest oparta na źródłach i dokumentach oraz na własnej obserwacji autora. Opisuje ona podstawowe założenia, zasady i praktyczne poprowadzenie ich w wychowaniu, zawarte w źródłach michalitów. Ponadto podaje ona krótko powstanie tego systemu oraz porównuje go z głównymi kierunkami pedagogiki na przełomie XIX i XX wieku. Całe opracowanie jest dokładne, ujęte systematycznie, układ myśli i wyrażanie ich jasne. Naukowość metody badania i przedstawienia bez zarzutu. Jako całkowicie oryginalna przedstawia ważny przyczynek do powstania systemów wychowania w szkołach zakonnych w Polsce. Praca zasługuje w zupełności, aby uznać ją za rozprawę dla stopnia magistra pedagogiki”³⁵¹. Sośnicki ocenił pracę jako bardzo dobrą.

Natomiast ocena Lechickiej dotyczyła głównie struktury pracy, jej podstaw źródłowych i znaczenia podjętego tematu. Po ocenie struktury pracy, napisała: „Praca magisterska Kazimierza Moroza pt. *System wychowawczy zakładów sierocych prowadzonych przez Towarzystwo św. Michała Archaniola* składa się z 6 rozdziałów [...] oraz cytowanej literatury, oparta jest na sumiennych i wnikliwych badaniach autora prowadzonych na terenie różnych zakładów od roku 1940. Jest ona wyrazem dużej pracowitości oraz uzdolnień pedagogicznych autora.

³⁵¹ A UMK, Akta studenckie Kazimierza Moroza. Opinia K. Sośnickiego.

Wyniki, do których dochodzi, są bardzo ciekawe i poważne. Dają one nie tylko szczegółowy opis wspomnianych zakładów z punktu widzenia pedagogicznego, czego do tej pory nie uczyniono, ale nadto konfrontują ich założenia ideowe, system wychowawczy, metody pracy i wyniki z najnowszą literaturą pedagogiczną. W ten sposób udostępniona zostaje wiedza o typie rzekomej pracy ogólnoswiatowej nad młodzieżą biedną, opuszczoną, rekrutującą się przeważnie z ludu polskiego. Autor podaje dokładnie postępowy system wychowawczy zakładów michalickich zarówno męskich, jak i żeńskich, poza wielką nowoczesnością i uspołecznieniem opiera się, obok założeń religijnych pojmowanych bardzo szeroko, na konkretnej pracy zarówno fizycznej, jak i umysłowej. [...] W ten sposób praca powyższa dostarcza sporo materiałów do syntezy na temat współczesnej szkoły³⁵².

Egzamin ustny w obecności promotora i Lechickiej odbył 21 kwietnia 1948 roku i zakończył się oceną bardzo dobrą. W trakcie jego trwania magistrant referował następujące zagadnienia:

1. Źródła, na których została oparta praca pt. *System wychowania w zakładach sierocych Michalitów*.
2. Wzory systemów pedagogicznych, na których opierają się Michalicy.
3. Możliwość realizacji ich systemu w szkołach publicznych.
4. Stanisław Konarski jako prekursor wychowania postępowego.

³⁵² A UMK, Akta studenckie Kazimierza Moroza. Recenzja J. Lechickiej.

podstawowego w domu młodzieży (Badania nad procesem przekształcania się grupy wychowanków w kolektyw podstawowy) przygotowana pod kierunkiem Sośnickiego. Na recenzentów wyznaczono Ludwika Bandurę i Stefana Wołoszyna. Przewód został wszczęty 6 sierpnia 1956 roku, a zakończony 29 listopada 1960 roku³⁵⁴. Rozprawa doktorska Moroza liczyła 252 strony i zawierała stosunkowo bogatą literaturę przedmiotu. Składała się z pięciu części podzielonych na kilka rozdziałów. Swą treścią wpisywała się w obszar z zakresu pedagogiki opiekuńczej i społecznej. Przeprowadzone przez Moroza badania zostały osadzone głównie na tle koncepcji pedagogiki Antoniego Makarenki. Część pierwsza stanowiła wprowadzenie w problematykę pracy i rozpoczynała się od przedstawienia przedmiotu i metod badań. Natomiast rozdział pierwszy zawierał refleksję na temat koncepcji wychowania kolektywnego z mocnym akcentem na wychowanie socjalistyczne jako przejaw wychowania kolektywnego. Z kolei rozdział drugi zawierał informacje na temat przekształcania się grupy wychowanków w kolektyw w twórczości Makarenki. W kolejnych częściach dysertacji (trzeciej, czwartej i piątej) Moroz zawarł refleksje na temat celów i metod badań własnych, teoretycznych i metodycznych zagadnień związanych z kwestią przekształcania się grupy wychowawczej w kolektyw podstawowy. Jako główną metodę badań przyjął indukcję, tj. ustalanie zależności między warunkami i skutkami wychowania przy zastosowaniu kanonu zgodności i różnicy Johna Stuarta Milla. Ponadto badania miały na celu sprawdzić w polskich warunkach

³⁵⁴ Akta doktorskie K. Moroza, sygn. H-30/14, WH-39. Teczka doktorska zawiera rozprawę, streszczenie, recenzje, protokoły z Rad Wydziału Humanistycznego i protokoły z egzaminów.

założenia i metodykę kształtowania kolektywu w ujęciu Makarenki. Terenem swych badań uczynił domy dziecka w województwie bydgoskim, w tym także w Toruniu, oraz domy dziecka w Krzeszowicach i Łądku Zdroju. Zarwane w pracy wyniki stanowiły efekt jego kilkuletnich badań. W przedstawionej rozprawie Moroz scharakteryzował najpierw przedmiot swoich badań oraz przedstawił w zarysie uwarunkowania funkcjonowania domów dziecka. Wskazał również na początkowe trudności, jakie napotkał w trakcie realizacji prowadzonych przez siebie badań. Część empiryczna pracy została opisana na stronach 88–226. W swych badaniach zastosował metodę obserwacji, wywiadów, badania dokumentacji i eksperymentu. Rozprawę zakończył wnioskami dla praktyki wychowawczej, tj. społecznego wychowania młodzieży, oraz przypisami i wykazem literatury.

Przedstawione przez recenzentów opinie kończyły się pozytywnymi konkluzjami, ale też zawierały uwagi dyskusyjne. Bandura docenił wartość pracy, wskazując jednak na uchybienia dotyczące głównie potrzeby dokładniejszego doprecyzowania techniki eksperymentu pedagogicznego zastosowanego przez autora rozprawy w jego badaniach³⁵⁵. Zauważył, że zbyt słabo została określona zastana sytuacja wychowawcza. Uznał też, że wskazane byłoby wyjaśnienie, a raczej doprecyzowanie, czy przyjęte środki stosowane w kształtowaniu kolektywu w równym stopniu wpłynęły na zmiany osobowości wychowanków. Dodał jednak, że w polskich badaniach technika eksperymentu jest rzadko wykorzystywana, słabo opracowana,

³⁵⁵ Recenzja L. Bandury liczyła cztery strony. A UMK, Akta doktorskie K. Moroza, k. 31–34.

dlatego doktorant nie miał w tym względzie wielu wzorców. Ponadto według recenzenta podział pracy na pięć części nie był konieczny, bo w zasadzie dzieli się ona na dwie części: teoretyczną i badawczo-empiryczną. Doceniając znaczenie badań przeprowadzonych przez Moroza na potrzeby przygotowania dysertacji doktorskiej, podkreślił wartość podjętego tematu dla teorii i praktyki wychowawczej oraz wniosków wysuniętych przez autora: „Zaletą ich jest obiektywne oparcie o zaobserwowane fakty i to, że pozbawione są charakteru deklaratywno-moralizatorskiego, co tak fatalnie zaciążyło na dotychczasowej literaturze makarenkowskiej”³⁵⁶. Odpowiadając w konkluzji na pytanie, w czym wyraża się wkład magistra Moroza do teorii wychowania, stwierdzał: „Jest nim przede wszystkim rzetelne usystematyzowanie dorobku Makarenki w dziedzinie wychowania w kolektywie, dalej eksperymentalne sprawdzenie na dużą skalę doświadczenia Makarenki, jest też pierwszą w literaturze polskiej pracą opartą na metodzie eksperymentu wychowawczego. Wzbogaca ona też ubożuchną jak dotąd – nie tylko w polskiej literaturze pedagogicznej – pedagogikę zakładową, tę młodą gałąź pedagogiki”³⁵⁷.

W podobnym tonie została napisana recenzja Wołoszyna. Podkreślił on znaczenie podjętego tematu i jego ważność dla pedagogiki. Wśród uwag dyskusyjnych odniósł się także do zastosowanego podziału materiału badawczego zebranego w pracy oraz do nazwy części pierwszej. Uznał ją jednocześnie za zbyt szeroką i zbyt wąską, tj. w stosunku do przedstawionego materiału stwarzającą pole

³⁵⁶ Tamże, k. 33.

³⁵⁷ Tamże, k. 34.

do dyskusji. Stwierdził, że jest to praca samodzielna i dojrzała: „Jest jednocześnie wartościowym studium w zakresie wychowania społecznego i pedagogiki opiekuńczej, co trzeba szczególnie podkreślić [...]. Jest pracą empiryczną opartą o badanie praktyki wychowawczej w domach dziecka (domach młodzieży), nie jest jednak przedstawieniem wąsko praktycystycznym. Przeciwnie, [...] autor widzi i świadomie umiejscawia badaną problematykę w zakresie podstawowych zagadnień teorii i filozofii wychowania”³⁵⁸.

Obronę doktoratu poprzedziły egzaminy, m.in. z pedagogiki ogólnej. W skład komisji egzaminacyjnej weszli oprócz promotora recenzenci Wołoszyn i Bandura. Komisji przewodniczył Żytkowicz. Podczas egzaminu poproszono doktoranta o omówienie następujących kwestii: 1. Wychowanie kolektywne, 2. Indywidualizm a społeczeństwo, 3. Anarchistyczna teoria wychowania, 4. Zagadnienia samorządu i samorządności dziecięcej w nowszej pedagogice (głośniejsze koncepcje teoretyczne i poczynania praktyczne), 5. Wpływ pedagogiki społecznej na praktykę dydaktyczną, 6. Próba obiektywizacji ocen szkolnych³⁵⁹.

Obrona rozprawy doktorskiej odbyła się podczas posiedzenia naukowego Rady Wydziału Humanistycznego w dniu 29 listopada 1960 roku³⁶⁰. Posiedzeniu

³⁵⁸ Recenzja S. Wołoszyna liczyła pięć stron, była szczegółową opinią. W dokumentacji A UMK, Akta doktorskie K. Moroz, k. 47.

³⁵⁹ Protokół z egzaminu. Egzamin odbył się 18.10.1958 r.

³⁶⁰ Protokół z posiedzenia Rady Wydziału Humanistycznego. Podczas posiedzenia obecni byli: Ludwik Bandura i Stefan Wołoszyn (recenzenci), Kazimierz Sośnicki (promotor) oraz członkowie Rady: Zofia Abramowicz, Marian Biskup, Waław Cimochoowski, Konrad Górski, Karol Górski, Jan Gerlach, Tadeusz Grudziński,

przewodniczył prodziekan doc. dr Wacław Cimochowski. Po przedstawieniu sylwetki doktoranta i wygłoszeniu autoreferatu oraz odczytaniu recenzji Bandury i Wołoszyna odbyła się dyskusja. Pytania zadali między innymi Maria Prüfferowa, która zapytała, czy autor w swej pracy uwzględnił „poczynania” Janusza Korczaka i Marii Falskiej, natomiast drugi dyskutant doc. Jan Gerlach zapytał o różnice między warunkami, jakie miała młodzież w instytucjach Makarenki a tymi, jakie badał autor pracy. Po dyskusji odbyło się głosowanie nad wnioskiem o nadanie stopnia doktora, w którym spośród 22 osób uprawnionych do głosowania 21 głosów oddano za nadaniem stopnia doktora nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki.

Po uzyskaniu stopnia doktora od października 1961 roku do czerwca 1963 roku Moroz odbywał staż naukowy na Uniwersytecie im. Łomonosowa w Moskwie³⁶¹.

Jako nauczyciel akademicki Moroz był pracownikiem UMK od 1 lutego 1946 roku do roku 1975³⁶². Przeszedł wszystkie szczeble awansu uniwersyteckiego: od młodszego asystenta do zastępcy profesora (1956–1961), a następnie starszego wykładowcy³⁶³. Opinie o jego zatrudnienie przedkładał Sośnicki. Przykładowo, w 1949 roku,

Artur Hutnikiewicz, Barbara Józefowiczowa, Kazimierz Jasiński, Andrzej Lewicki, Jadwiga Lechicka, Witold Łukaszewicz, Bronisław Nadolski, Walerian Preisner, Maria Prüfferowa, Tadeusz Szczurkiewicz, Halina Turska, Bronisław Włodarski, Leonid Żytkowicz.

³⁶¹ Tamże, Kwestionariusz osobowy K. Moroza z roku 1973.

³⁶² *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, wyd. II, dz. cyt., s. 476.

³⁶³ Tamże.

prosząc o dalsze jego zatrudnienie na stanowisku starszego asystenta na kolejne dwa lata, przedstawił uzasadnienie w odniesieniu do pracy dydaktycznej, naukowej i społecznej. Podawał następujące argumenty, stwierdzając, że Moroz: 1. Pracuje nad zagadnieniami współczesnej pedagogiki, w szczególności zajmuje się pedagogiką w domach dziecka i zakładach opiekuńczych zamkniętych, prowadzi bibliografię zawartości czasopism i artykułów pedagogicznych w czasopismach, 2. Osiąga bardzo dobre wyniki w pracy dydaktycznej, a w szczególności współpracuje ze studentami, pomagając im w pracach seminaryjnych, 3. Jest zaangażowany w pracę społeczną w ramach współpracy z Wydziałem Pedagogicznym Okręgu ZNP, z Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego, uczestnicząc w Powszechnych Wykładach Uniwersyteckich oraz współpracując z Towarzystwem Przyjaźni Polsko-Radzieckiej³⁶⁴.

Był także wykładowcą w Seminarium Nauczycielskim w Toruniu w latach 1957–1970.

W roku 1969 władze Instytutu Pedagogiki UMK (dyrektorem był wówczas Bolesław Pleśniarski)³⁶⁵ wystąpiły z wnioskiem o mianowanie go docentem³⁶⁶. Uchwała Rady Wydziału Humanistycznego UMK z dnia 27 października 1970 roku była pozytywna, taki też wniosek

³⁶⁴ A UMK, Akta osobowe K. Moroza, Opinia sporządzona przez K. Sośnickiego z 25 kwietnia 1949 roku.

³⁶⁵ O Bolesławie Pleśniarskim zob. w: S. Nalaskowski, W. Szulakiewicz, *Pedagogika toruńska. Od Katedry do Wydziału*, dz. cyt., s. 70–73.

³⁶⁶ Rada Wydziału Humanistycznego powołała do oceny dorobku Moroza i przygotowania wniosku Komisję w składzie: prof. Bronisław Nadolski, doc. Barbara Józefowiczowa, doc. Bolesław Pleśniarski. Wniosek ten, jak wynika z dokumentacji, był ponawiany.

został wysłany do ministerstwa³⁶⁷. Recenzentami wniosku byli: Kazimierz Sośnicki, Ludwik Bandura, Stefan Wołoszyn, Heliodor Muszyński i Aleksander Lewin³⁶⁸. Wszystkie recenzje kończyły się pozytywną konkluzją i poparciem wniosku o mianowanie doktora Moroza docentem. W bardzo merytorycznej recenzji Wołoszyn podkreślił wartość dorobku naukowego, a w konkluzji napisał: „Uważam, że dr Kazimierz Moroz posiada odpowiednio poważny dorobek naukowy i dydaktyczny oraz posiada dobre przygotowanie do prowadzenia działalności naukowej, dydaktycznej i wychowawczej w uniwersytecie”³⁶⁹. Wołoszyn dodał, że Moroz spełnia kryteria wymagane przez ustawę z dnia 11 listopada 1958 roku z późniejszymi zmianami od kandydatów na stanowisko docenta³⁷⁰.

Z kolei Bandura opiniując pozytywnie jego dorobek podkreślił przede wszystkim, że kandydat zna pedagogikę radziecką. Dodał też w zakończeniu swojej opinii takie oto stwierdzenie: „Znam go również jako dobrego dydaktyka i prelegenta, który umiejętnie i ku wielkiemu zadowoleniu słuchaczy popularyzuje pedagogikę socjalistyczną”³⁷¹.

³⁶⁷ A UMK, Akta osobowe, sygn. H-74 a/3. Ministrem Oświaty i Szkolnictwa Wyższego był wówczas historyk Henryk Jabłoński.

³⁶⁸ Rada Wydziału Humanistycznego podczas posiedzenia 13.01.1970 r. powołała na recenzentów dorobku K. Moroza: L. Bandurę, K. Sośnickiego, S. Wołoszyna, A. Lewina. Zob. A UMK, Akta osobowe K. Moroza. Protokół z posiedzenia Rady Wydziału Humanistycznego z dnia 13.01.1970 roku. Wśród recenzji jest także opinia Heliodora Muszyńskiego, która kończy się pozytywną konkluzją.

³⁶⁹ Z recenzji prof. S. Wołoszyna.

³⁷⁰ Dz.U. z dnia 10 lutego 1969 r., nr 4, poz. 31.

³⁷¹ Z recenzji L. Bandury.

Również Lewin w swej opinii zwrócił uwagę na aspekt popularyzacji pedagogiki socjalistycznej przez Moroza. Recenzję rozpoczął od stwierdzenia: „Dr Kazimierz Moroz należy do tej grupy pracowników naukowych, którzy od pierwszych lat po wyzwoleniu bardzo aktywnie włączyli się do umacniania podstaw pedagogiki socjalistycznej w naszym kraju”³⁷². Zwrócił uwagę na jego dokonania w zakresie popularyzacji pedagogiki radzieckiej i poglądów Makarenki.

Z kolei Sośnicki odniósł się w recenzji do jego dorobku i działalności dydaktycznej. Podkreślał, że przez cały okres współpracy z nim jako kierownik Katedry pozytywnie oceniał działalność dydaktyczną i naukową Moroza. Według niego prace naukowe kandydata mają znaczenie zarówno dla nauki pedagogicznej, jak i praktyki. Jednak przesłany do ministerstwa wniosek o mianowanie go docentem został odrzucony.

Odnosząc się do jego dorobku pisarskiego w okresie powojennym, trzeba stwierdzić, że opublikował prace z zakresu: pedagogiki opiekuńczej, pedagogiki rodziny, teorii wychowania³⁷³. Moroz należał do grona uczniów

³⁷² Z recenzji A. Lewina.

³⁷³ W Ankiecie sam K. Moroz określa, że jego zainteresowania naukowe dotyczą: pedagogiki opiekuńczej oraz pedagogiki ogólnej i filozoficznej. Do ważniejszych prac K. Moroza należą m.in.: *Wychowanie społeczne w domu młodzieży: badania nad przekształcaniem się grupy wychowawczej w kolektyw podstawowy*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963; *Zarys elementów nauk pedagogicznych dla technikum budowlanego*, Toruń 1965; *Zarys problemów wychowania moralno-społecznego: wybór tekstów*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1973; *Metodologiczne aspekty związków socjologii wychowania i pedagogiki w czasopiśmie „Sowieckaja pedagogika”*

Sośnickiego (obok S. Nalaskowskiego), który poświęcił najwięcej publikacji swojemu mistrzowi. W wykazie przedstawionym do wniosku o stanowisko docenta wymienił 46 swoich prac. Publikował na łamach takich czasopism, jak: „Nowa Szkoła”, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, „Rodzina i Szkoła”, „Ruch Pedagogiczny”, „Szkoła i Dom”, „Wychowanie”, „Życie Szkoły”, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, „Mała Encyklopedia Pedagogiczna”. Wiele drobnych szkiców zamieścił na łamach „Głosu Uczelni”, w których wypowiedział się m.in. na temat egzaminów wstępnych na UMK czy przygotowania pedagogicznego studentów³⁷⁴. Wśród publikacji znajdują się także tłumaczenia prac obcych, które przeniósł na grunt polski³⁷⁵ oraz zestawienia bibliograficzne³⁷⁶. Uczestniczył w konferencjach naukowych organizowanych m.in. przez Katedrę Pedagogiki UMK oraz w konferencjach o zasięgu ogólnopolskim³⁷⁷. Niezwykle bogata była jego działalność

w latach 1960–1970, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania” 1978, nr 2 s. 31–51; *Związki socjologii i pedagogiki w badaniach radzieckich*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania” 1979, z. 3, s. 3–121.

³⁷⁴ Wykaz publikacji K. Moroza m.in.: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, dz. cyt., s. 102–103; *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1956–1965)*, dz. cyt., s. 314–315.

³⁷⁵ R. Pinto, M. Grawitz, *Metody społecznych nauk*, przekład i redakcja W.A. Tumanow, W.P. Kazimirczuk [oprac. i tł. z j. ros. K. Moroz], Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1975. Przełożył na j. polski także kilka innych drobnych tekstów, zwłaszcza autorów radzieckich.

³⁷⁶ Dokładny wykaz prac K. Moroza znajduje się w przywoływanej już dokumentacji archiwalnej związanej z jego awansami naukowymi.

³⁷⁷ Przykładem jest udział K. Moroza m.in. w konferencji na temat ideału wychowania. Zob.: M. Lipowska, *Toruńska dyskusja o ideale wychowawczym*, „Nowa Szkoła” 1959, nr 4, s. 11–16.

organizacyjno-dydaktyczna i popularyzatorska. To zagadnienie wymaga jednak odrębnego opracowania.

Jako absolwent uniwersytetu toruńskiego pracował na nim do roku 1975, a następnie przeszedł na emeryturę, chociaż ówczesny dyrektor Instytutu Pedagogiki opowiadał się za jego dalszym zatrudnieniem.

Za działalność dydaktyczną, organizacyjną i naukową oraz pracę społeczną otrzymał Srebrny Krzyż Zasługi, Złotą Odznakę ZNP, odznakę UMK z okazji 25-lecia istnienia UMK.

Kazimierz Moroz zmarł 12 grudnia 2003 roku w wieku 92 lat.

KONTYNUACJE DZIEŁA PEDAGOGICZNEGO KAZIMIERZA SOŚNICKIEGO

Ochroną przed zrutynizowaniem zawodu pedagogicznego jest głębokie zrozumienie wcielanych w życie norm i zasad, ujmowanie ich związku z podstawą, jaką tworzy teoria pedagogiczna. Wiązanie praktycznej działalności z teorią pedagogiczną jest tym bardziej konieczne, że zasady i normy postępowania są formułowane w sposób ogólny i w praktyce muszą być stosowane w najrozmaitszych sytuacjach z pewnym ich zmodyfikowaniem, zależnym od warunków składających się na te sytuacje³⁷⁸.

Kazimierz Sośnicki

Biografia Kazimierza Sośnickiego jest przykładem życia uczonego, któremu przyszło przeżyć dwie wojny i trudne lata po II wojnie światowej. Dla Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, do którego przybył zaraz po zakończeniu wojny, był to trudny okres, zwłaszcza jeśli chodzi o lata pięćdziesiąte XX wieku. To wówczas jego prace spotkały się, jak słusznie pisał Bohdan Urbankowski, z krytyką polityczną, a nie z oceną merytoryczną³⁷⁹. Dotknęła go wtedy, jak i wielu innych profesorów toruńskiej

³⁷⁸ K. Sośnicki, *Poradnik dydaktyczny*, Warszawa 1966, s. 8.

³⁷⁹ B. Urbankowski, *Źródła. Z dziejów myśli polskiej*, t. 4: *Tłumacze narodowych testamentów*, dz. cyt., s. 109.

uczelni, tzw. „masakra uniwersytetu toruńskiego”³⁸⁰, zlikwidowanie Wydziału Prawa i 12 kierunków studiów, w tym kierunku pedagogicznego, o rozwój którego tak bardzo zabiegał.

Dwukrotnie odchodził (czy też raczej był „wysyłany”) na emeryturę. Pierwszy raz w 1929 roku, kiedy liczył sobie zaledwie 46 lat, i ponownie w roku 1960, kiedy odchodził z UMK mając 77 lat. Chociaż, rzecz znamienna w biografii tego uczonego, w obu sytuacjach kierował pisma o dalsze zatrudnienie. We Lwowie uczynił to zwracając się do Kazimierza Twardowskiego z prośbą, aby pozwolono mu prowadzić zajęcia na UJK i przygotować pracę habilitacyjną, a w roku 1960, odchodząc z UMK, skierował pismo do ministerstwa, w którym prosił o zgodę na pracę w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku. Mówiąc, że Sośnicki był nauczycielem akademickim trzech uniwersytetów, należy mieć na względzie nie tylko jego doświadczenia wojenne, tragedie rodzinne, ale także odmienność klimatu akademickiego Lwowa, gdzie zdobywał wykształcenie i był wprowadzany w świat nauki. W tym kontekście należy także pamiętać o wyzwaniach, jakie stawiała przed nim inna, tworząca się dopiero kultura akademicka Torunia i wreszcie pod koniec życia nowe dla niego środowisko akademickie Gdańska, gdzie kontynuował pracę, najpierw w Wyższej Szkole Pedagogicznej, a następnie w nowo utworzonym Uniwersytecie Gdańskim.

W niniejszym opracowaniu ukazano główne obszary działalności organizacyjnej, naukowej i dydaktycznej Kazimierza Sośnickiego w czasie, gdy pracował on w Toruniu. Zachowane dane archiwalne oraz literatura przedmiotu

³⁸⁰ Tamże.

ukazująca historię instytucjonalnego rozwoju toruńskiej pedagogiki są świadectwem jego wielkiego zaangażowania w działalność organizacyjną, dydaktyczną i naukową, mającą na celu tworzenie środowiska naukowego w Toruniu, a zwłaszcza środowiska pedagogicznego. Dokumentacja archiwalna prowadzonych przez niego seminariów zawiera świadectwo jego ogromnego wysiłku intelektualnego włożonego w każdą pracę magisterską czy rozprawę doktorską, których był promotorem lub recenzentem. Przeprowadzone egzaminy, wydane opinie, i to nie tylko na potrzeby oceny studentów kształcących się pod jego kierunkiem, ale i wymagane przy okazji zatrudniania niektórych jego uczniów na UMK – wszystko to są świadectwa, które dzisiaj mogą być znakomitym przykładem, jak należy rozumieć uniwersytet oraz pracę naukową i dydaktyczną.

Raz jeszcze należy podkreślić, że w dziele edukacji pedagogicznej Kazimierz Sośnicki współpracował z Jadwigą Lechicką, Andrzejem Lewickim i Tadeuszem Czeżowskim. Był świadkiem i aktywnym uczestnikiem rodzenia się nowego uniwersytetu jako prężnego ośrodka naukowego. To dzięki Sośnickiemu pedagogika toruńska miała w swych początkach lwowskie korzenie, bo jej twórca przeniósł na jej grunt cechy charakterystyczne dla badaczy i uczonych, którzy wyszli ze Szkoły Lwowsko-Warszawskiej. On był jednym z nich. W pracy dydaktycznej stosował proste zasady, które dały znakomite rezultaty w postaci stworzenia szkoły naukowej, bo tak trzeba ocenić wyniki jego pracy na UMK. Niektóre z tych zasad zostały przywołane w niniejszej pracy.

Ważne jest (co można stwierdzić analizując źródła), że na żadnym etapie swojego życia ani w żadnym z uniwersytetów, na których pracował, nie popadał w rutynę

pedagogiczną, bo wiedział co ona oznacza. Okres toruńskiej działalności naukowej tego uczonego był niezwykle ważny dla pedagogiki nie tylko na UMK, ale polskiej pedagogiki w ogóle, a zwłaszcza dla kształcenia nauczycieli i przyszłych badaczy w obszarze nauk o wychowaniu. To w tym czasie powstało wiele jego prac tak bardzo istotnych dla kształcenia pedagogicznego.

Po wielu latach studiowania prac Sośnickiego, a także źródeł dotyczących jego okresu lwowskiego i toruńskiego, mogę stwierdzić, że przesadne zainteresowanie jego publikacją dotyczącą wychowania państwowego czy sprowadzanie jego zasług głównie do prac odnoszących się do problematyki dydaktyki zawęża całościowy obraz tego uczonego i czyni mu krzywdę. Z drugiej jednak strony zasługi, jakie ma w tych obszarach, są niezwykle ważne, zwłaszcza jeśli chodzi o dydaktykę. Trzeba jednak się upomnieć o lekturę niedostrzeganych w jego dorobku artykułów, szczególnie tych opublikowanych jeszcze w okresie międzywojennym, o czym wspomniano wcześniej, wymieniając czasopisma, w których publikował wyniki swoich badań i prezentował własne poglądy pedagogiczne.

Zapisane w dokumentacji studenckiej fragmenty dydaktycznej działalności Kazimierza Sośnickiego i przypomniane we wspomnieniach opisy prowadzonych przez niego zajęć zaświadcza o jego stylu nauczania pedagogiki i w ogóle o jego podejściu do nauczania. Co więcej, to nauczanie i popularyzacja wiedzy pedagogicznej przenosiły się także na aktywność prowadzoną w pracach pozauczelnianych instytucji i towarzystw. Okres pracy omawianego uczonego na UMK, czyli lata 1945–1960, wydaje się być krótkim czasem, ale kiedy mierzymy te

lata jego osiągnięciami dydaktycznymi i organizacyjno-naukowymi, widzimy doskonale, że był to niezwykle do-robek. Kazimierz Sośnicki oddał kształceniu pedagogów całe swoje życie zawodowe, a wliczając okres pracy nauczycielskiej w gimnazjach i innych instytucjach edukacyjnych w okresie międzywojennym było to aż 70 lat, czyli od 1906 roku aż do końca życia w roku 1976. Tyle lat w trudnej służbie nauczycielskiej, dwukrotnie przerywanej wojnami!

O mistrzostwie Kazimierza Sośnickiego świadczy wkład jego uczniów w rozwój pedagogiki w różnych ośrodkach akademickich w Polsce, kierowanie przez nich różnymi jednostkami uniwersyteckimi i naukowymi, tworzenie nowych czasopism pedagogicznych czy serii wydawniczych. Tak jak on, także jego uczniowie tworzyli szkoły naukowe, uczestniczyli w pracach komitetów i towarzystw naukowych. W tym sensie należy mówić o kontynuacji dzieła mistrza, jakim niewątpliwie dla wielu z nich był Kazimierz Sośnicki. Dla przykładu należy przypomnieć, że kierownikami Katedry Pedagogiki na UMK byli kolejno jego uczniowie: Ludwik Bandura (1960–1965) i Feliks Korniszewski (1965–1969). Pracę na UMK podejmowali jego uczniowie. Poza przywołanymi w niniejszej pracy doktorami zatrudnienie na UMK znalazło kilku innych jego magistrantów: Paweł Dąbrowski, pracujący jak asystent w Katedrze Pedagogiki w latach 1950–1952; Józef Rembowski, zapisany w dokumentacji jako uczeń Sośnickiego i Lewickiego, zatrudniony na UMK w latach 1981–1984; Janusz Skarbek, zatrudniony w Katedrze Logiki UMK w latach 1950–1956 czy Jadwiga Leontyna Zaleska, zatrudniona na UMK w latach 1945–1951. Szczególne miejsce w gronie wypromowanych przez niego

magistrów, którzy kontynuowali dzieło swego mistrza na UMK, należy przyznać Stanisławowi Nalaskowskiemu. Prowadził on najpierw zajęcia zlecone z powodu braku etatu, a w latach 1973–1992 pracował jako wykładowca, później zaś jako docent pedagogiki oraz pełnił funkcję zastępcy dyrektora Instytutu Pedagogiki i Psychologii, kierownika Zaocznych Studiów Pedagogicznych oraz kierownika Zakładu Pedagogiki Ogólnej i Dydaktyki³⁸¹.

Warto w końcu podkreślić wkład w rozwój polskiej pedagogiki kolejnego pokolenia naukowców wypromowanych już przez uczniów Kazimierza Sośnickiego. Niektórzy z nich zostali tutaj przywołani we fragmentach tej pracy poświęconych omówionym uczniom. Również należy pamiętać, że zarówno Kazimierz Sośnicki, jak i jego uczniowie promowali nowych pracowników nauki ze stopniem doktora na innych uczelniach. Na koniec tej krótkiej dokumentacji mistrzostwa pedagogicznego Kazimierza Sośnickiego trzeba też zaznaczyć, że wielu z wymienionych w tej pracy absolwentów UMK (Aneks nr 2), kończących studia pedagogiczne pod jego kierunkiem, zasługuje na odrębne opracowania ze względu na ich wkład w rozwój pedagogiki i oświaty.

³⁸¹ Dane o latach pracy na UMK wypromowanych przez K. Sośnickiego magistrów podają za: *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1994. Materiały do biografii*, wyd. II, dz. cyt.

I. Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Warszawa

Akta personalne L. Chmaja, sygn. 1975. Dokumentacja dotycząca konkursu obsadzenia Katedry Pedagogiki USB. Protokół. Posiedzenie nr 1 Komisji do obsadzenia Katedry Pedagogiki dn. 21 grudnia 1937 roku w Dziekanacie Wydziału Humanistycznego

Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (A UMK)

1. Akta studenckie (Wydział Humanistyczny)

Ludwik Bandura, sygn. 480

Maria Lipowska, sygn. 141

Zygfryd Kowalski, sygn. 42

Kazimierz Moroz, sygn. 151

Stanisław Nalaskowski, sygn. 873

Józef Rembowski, sygn. 151

Jadwiga Leontyna Zaleska, sygn. 107

2. Akta osobowe

Ludwik Bandura, sygn. K-11/153

Feliks Korniszewski, sygn. K-14/150

Maria Lipowska, sygn. 34N/17

Kazimierz Moroz, sygn. K-19/101, 74a/3

Kazimierz Sośnicki, sygn. K-8/202

Stefan Wołoszyn, sygn. K-1/340

Jadwiga Leontyna Zaleska, sygn. K-1/344, H-3/103

3. Akta doktorskie

- Ludwik Bandura, sygn. H-25-25,
Feliks Korniszewski, sygn. WH-39, H-30/42
Zygryd Kowalski, sygn. 25/39
Kazimierz Moroz, sygn. 30/14
Maria Lipowska, sygn. 30/13
Stefan Wołoszyn, sygn. H-25/14

4. Akta habilitacyjne

- Feliks Korniszewski, sygn. 31/10

Archiwum PAN, Warszawa

Spuścizna B. Nawroczyńskiego, sygn. III-213, k. 24. Recenzja rozprawy habilitacyjnej K. Sośnickiego, k. 25 oraz recenzja rozprawy doktorskiej F. Korniszewskiego

Archiwum Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie

Zespół akt: Doktoraty Honoris Causa. Dyplomy, zaproszenia, 1976–2021. Zaproszenie na uroczystość d.h.c. Kazimierza Sośnickiego, sygn. 2075/1

Instytut Badań Edukacyjnych w Warszawie – Dział Kadr

Akta osobowe Feliksa Korniszewskiego

II. Źródła drukowane

Katalog rozpraw doktorskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika za lata 1946–2015, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2024.

Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK (1945–1956). Wybór źródeł, wydała H. Duczkowska-Moraczewska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1995.

- Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (1945–1994). Materiały do biografii*, red. S. Kalembka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1987 (wyd. II – 2006).
- Skład osobowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w roku akademickim 1958/59 i Spis wykładów na rok akademicki 1959/60*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1959.
- Spis nauczycieli: szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz*, red. Z. Zagórowski, Książnica Polska, Lwów–Warszawa 1924.
- Spis wykładów na rok akademicki 1949/50. Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1949.
- Spis wykładów na rok akademicki 1957/58. Uniwersytet Mikołaja Kopernika*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1958.
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum w Sanoku za rok szkolny 1907/08–1913/14*, Nakładem Funduszu Naukowego, Sanok 1908–1914.
- Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu. 1 I 1947 – 30 VI 1948*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1949.
- Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu. 1 I 1953 – 31 XII 1953*, z. 1–4, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1956.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1945–1955)*, red. R. Galon i in., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1956–1965)*, red. R. Galon i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1965.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1966–1980)*, t. 1–2, red. J. Belkot, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1992.

III. Wspomnienia, dzienniki

- Górski K., *Pamiętniki*, Comer, Toruń 1995.
- Nalaskowski S., *Z moich wspomnień i doświadczeń*, b.w., Toruń 1997.

- Twardowski K., *Dzienniki*, t. 1–2, do druku przygotował i przypisami opatrzył R. Jadcak, Polskie Towarzystwo Filozoficzne, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa–Toruń 1997.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia absolwentów 1945–2009*, red. W. Streich, I. Walczyk, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia absolwentów 1945–2011*, oprac. red. Z. Chyła-Belkot i in., Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011.
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, red. A. Tomczak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1995.

IV. Opracowania (wybór)

- Alek-Kowalski T., *Nauka – Wielkopolska – uczeni. Szkice socjologiczne*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2003.
- Bandura L., *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika (1956–1965)*, red. R. Galon i in., Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1965, s. 41–42 i 311–318.
- , *Poczucie czasu u dzieci w wieku 7–9 lat*, „Kwartalnik Psychologiczny” 1936, t. 7, s. 151–185.
- , *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży (Fragmenty rozprawy doktorskiej z 1950 roku)*, wstęp i oprac. Z. Kwieciński, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004.
- Chmaj L., *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1962.
- Czerniewski W., *Rozwój dydaktyki polskiej w latach 1918–1954*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963.
- Czeżowski T., *Henryk Elzenberg jako teoretyk etyki*, „Etyka” 1969, nr 4, s. 91–102.
- Derkowski S., *Znaczenie nauczycielskiej działalności i naukowej pedagogicznej twórczości Profesora Kazimierza Sośnickiego*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, red. R. Góralaska, J. Półturzycki,

- E.A. Wesołowska, W. Wojdyło, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwo Naukowe Novum, Toruń–Płock 2003, s. 255–289.
- Domasławski Z., *Prof. dr Kazimierz Moroz. Czortków 7 IX 1911 – Toruń 12 XII 2003*, „Semper Fidelis” 2004, nr 3(80) s. 54–55.
- Draus J., *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1916–1946. Portret kresowej uczelni*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007.
- Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1: A–F, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003.
- Falkowska J., Grabowska-Pieńkosz D., *Historia wychowania na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika*, Fundacja Societas et Ius, Toruń 2018.
- Frąckowiak Z., *Aktualność poglądów dydaktycznych Kazimierza Sośnickiego w okresie przemian edukacyjnych na początku XXI wieku*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, red. R. Góralaska, J. Pólturzycki, E.A. Wesołowska, W. Wojdyło, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwo Naukowe Novum, Toruń–Płock 2003, s. 306–309.
- Gajdamowicz H., *Teoria nauczania i wychowania Kazimierza Sośnickiego w świetle założeń pedagogiki filozoficznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1991.
- Góra H., *Kazimierz Sośnicki (1883–1976)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1979, nr 1, s. 57–65.
- Góra P.M., *Kazimierz Sośnicki – naukowiec z zamilowania*, „Gazeta Uniwersytecka Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Gdańskiego” 2014, s. 13–15.
- Hellwig J., Kowalczyk L., *Państwowe Kursy Nauczycielskie jako forma podnoszenia kwalifikacji zawodowych czynnych nauczycieli szkół powszechnych i podstawowych w Polsce (1918–1954)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1975, nr 1, s. 65–82.
- Hostyński L., *O wartościach. Aksjologia formalna, estetyka i etyka Henryka Elzenberga*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1991.
- Jadacki J., *Mistrz i uczeń*, „Edukacja Filozoficzna” 2016, numer specjalny, s. 77–81.

- Jadczak R., *Kazimierz Sośnicki – profesor trzech uniwersytetów*, „Prze-
gląd Artystyczno-Literacki” 1994, nr 9–10, s. 18–19.
- , *Toruński okres w życiu naukowym Henryka Elzenberga*,
„Ruch Filozoficzny” 1997, nr 4, s. 609–616.
- Kasyna W., *Biskup Zygfryd Ignacy Kowalski (1910–1995)*, w: *Księga
Jubileuszowa 350 lat Wyższego Seminarium Duchownego w Pel-
plinie (1651–2001)*, red. A. Nadolny, Bernardinum, Pelplin 2001,
s. 449–459.
- Kierzkowska B., *Moroz Kazimierz (2011–2003), starszy wykładowca
w Katedrze Pedagogiki, pracownik naukowy i wybitny dydaktyk*,
w: *Toruński słownik biograficzny*, t. 8, red. K. Mikulski, Towar-
zystwo Miłośników Torunia, Toruń 2019, s. 153–155.
- Kowalski Z., *Elementy nauk pedagogicznych*, t. 1–2, Pelplin 1957–1958
[maszynopisy].
- , *Podłoże religijne u kandydatów do stanu nauczycielskiego*,
„Pedagogium” 1938, s. 22–47.
- Krajniak W., *Kazimierz Sośnicki (1882–1976)*, w: *Toruński słownik
biograficzny*, t. 8, red. K. Mikulski, Towarzystwo Miłośników
Torunia, Toruń 2019, s. 228–230.
- Kupisiewicz C., *Z dziejów teorii i praktyki wychowania. Podręcznik
akademicki*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2012.
- Kupisiewicz C., Kupisiewicz M., *Poczet wybitnych nauczycieli*, Aka-
demia Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk 2006.
- Leszczyński A.C., Szabala H., *Profesor Kazimierz Sośnicki*, „Gdański
Rocznik Kulturalny” 1990, t. 13, s. 85–91.
- Lipowska M., *Profesor dr Kazimierz Sośnicki jako nauczyciel akademicki
(Ze wspomnień ucznia)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici.
Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 29–32.
- Lipowska M., *Toruńska dyskusja o ideale wychowawczym*, „Nowa
Szkoła” 1959, nr 4, s. 11–16.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Ośrodek
Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1992.
- Moroz K., *Wychowanie społeczne w domu młodzieży: badania nad
przekształcaniem się grupy wychowawczej w kolektyw podstawowy*,
Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963.

- , *Spotkanie z Profesorem Kazimierzem Sośnickim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 25–28.
- , *Metodologiczne aspekty związków socjologii wychowania i pedagogiki w czasopiśmie „Sowieckaja pedagogika” w latach 1960–1970*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania” 1978, nr 2 s. 31–51.
- , *Profesor Sośnicki – człowiek i dzieło w setną rocznicę urodzin*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1986, z. 12, s. 21–27.
- , *Związki socjologii i pedagogiki w badaniach radzieckich*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania” 1979, z. 3, s. 3–121.
- , *Źródła myśli pedagogicznej Kazimierza Sośnickiego (Lata 1906–1946)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1986, z. 12, s. 29–49.
- Mross H., *Kowalski Zygfryd Ignacy (1910–1995)*, w: *Słownik katechetów polskich XX wieku*, red. R. Czekalski i in., Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2003, s. 111–112.
- Nadolny A., *Kowalski Zygfryd Ignacy (1910–1995), biskup*, w: A. Nadolny, *Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej*, Bernardinum, Pelplin 2021, s. 325–327.
- Nadolski B., *Wydział Humanistyczny*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945–1955*, red. R. Galon i in., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957, s. 38–106.
- Nalaskowski S., *Epizod z zawodowej biografii Kazimierza Sośnickiego*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, red. R. Góralaska, J. Pólturzycki, E.A. Wesołowska, W. Wojdyło, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwo Naukowe Novum, Toruń–Płock 2003, s. 57–60.
- , *Lipowska Maria (19 III 1913 – 4 IV 1985)*, w: *Słownik pedagogów polskich*, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, s. 120–121.
- , *Pedagogika i dydaktyka w ujęciu Kazimierza Sośnickiego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1994.

- , *Profesor dr Kazimierz Sośnicki: twórca toruńskiej szkoły pedagogiki*, „Rocznik Toruński” 1997, t. 24, s. 235–243.
- , *W siedemdziesięciolecie urodzin i trzydziestopięciolecie pracy doc. dr hab. Marii Lipowskiej na UMK w Toruniu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1984, z. 11, s. 3–5.
- Nalaskowski S., Szulakiewicz W., *Pedagogika toruńska. Od katedry do wydziału*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009.
- Pawlak J., *Profesor Tadeusz Szczurkiewicz*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia” 1993, z. 14, s. 3–10.
- Pernal M., *Przerwana misja. Straty dyplomacji polskiej w okresie II wojny światowej*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej, Warszawa 2020.
- , *Dyplomacja polska w okresie II wojny światowej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2020.
- Pinto R., Grawitz M., *Metody społecznych nauk*, przekład i redakcja W.A. Tumanow, W.P. Kazimirczuk [oprac. i tł. z j. ros. Kazimierz Moroz], Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1975.
- Pleśniarski B., *Z działalności Katedry Pedagogiki UMK*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1957, s. 189–194.
- Polska służba zagraniczna po 1 września 1939*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Polskiej Służby Zagranicznej, Londyn 1954.
- Prokop K.R., *Biskupi Kościoła Katolickiego w III Rzeczypospolitej. Leksykon biograficzny*, wyd. 1, Universitas, Kraków 1998.
- Prof. dr Kazimierz Sośnicki. Materiały na sesję naukową*, red. L. Bandura, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1977.
- Pólturzycki J., *Kazimierz Sośnicki – człowiek i dzieło*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, red. R. Góralska, J. Pólturzycki, E.A. Wesołowska, W. Wojdyło, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwo Naukowe Novum, Toruń–Płock 2003, s. 19–27.
- , *Kazimierz Sośnicki – nauczyciel, uczoney i pedagog (1883–1976)*, „Toruńskie Studia Dydaktyczne” 1993, t. 3, s. 30–36.

Profesor Ludwik Bandura – dydaktyk, pedagog, w: *Gdańskie rodowody pedagogiczne. Geneza – kontynuacje – inspiracje – przemieszczenia znaczeń wychowawczych*, red. E. Rodziewicz, K. Rzedzicka, E. Zalewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 12–14.

Przemówienie dziekana Wydziału Humanistycznego UMK doc. dra Czesława Niedzielskiego, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 17–18.

Przemówienie prof. dra Kazimierza Sośnickiego na uroczystości z okazji 90-lecia jego urodzin w dniu 30 maja 1973 r. na UMK w Toruniu, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 11–16.

Rozynkowski W., *Kryptonim „Katedra” – materiały operacyjne dotyczące rozpracowania ks. Zygryda Kowalskiego (1910–1995). Przyczynek do funkcjonowania Kościoła w systemie totalitarnym*, w: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczek, W. Rozynkowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 362–383.

———, *Plany rozpracowania Kurii Biskupiej Chełmińskiej z 1961 roku*, w: *Diecezja chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, t. 1, red. W. Polak, W. Rozynkowski, J. Sziling, Bernardinum, Pelplin 2008, s. 189–200.

Rulka J., *Moje studia na kierunku historii 1952–1956*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia absolwentów 1945–2009*, red. W. Streich, I. Wälczyk, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009, s. 224–225.

Słownik pedagogów polskich, red. W. Bobrowska-Nowak, D. Drynda, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998.

Sośnicki K., *Nasze płace w obecnej dobie*, „Muzeum” 1919, z. 3–4, s. 131–135.

———, *Pedagogika zasad*, „Muzeum” 1938, z. 2, s. 60–78.

———, *Podstawy wychowania państwowego*, Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa 1933.

———, *Prostowanie interpretacji*, „Zręb” 1934, t. 17, s. 85–91.

- , *Katedra Pedagogiki*, w: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945–1955*, red. R. Galon i in., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957, s. 71–73.
- , *Działalność pedagogiczna Kazimierza Twardowskiego*, „Ruch Filozoficzny” 1959, nr 1–2, s. 24–29.
- , *Kazimierz Twardowski jako pedagog*, „Nowa Szkoła” 1959, nr 4, s. 24–26.
- , *Pedagogika ogólna. Podręcznik dla użytku zakładów kształcenia nauczycieli*, Księgarnia Wysyłkowa „Librarium”, Inowrocław 1946.
- , *Początki logiki. Książka dla miłośników rozrywek umysłowych*, Księgarnia Naukowa T. Szczęsny i S-ka, Toruń 1948.
- , *Poradnik dydaktyczny*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1966.
- , *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1967.
- , *System pedagogiki*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1976, z. 5, s. 7–29.
- Supruniuk A., Supruniuk M., *Uniwersytet z łaski Bożej. Lata 1945–1946 w historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w prasie i radio*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015.
- Szews J., *Bibliografia ważniejszych prac prof. dr Ludwika Bandury*, w: *Współczesne innowacje w systemie oświaty i wychowania* (Studia Pedagogiczne, t. 37), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976, s. 7–12.
- Szmyd K., *Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku naukowym akademickim Lwowa (1860–1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003.
- Szulakiewicz W., *Bandura Ludwik Ryszard*, w: *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 63–68.

- , „*Dobry nauczyciel*”. *Szkic o koncepcji badań pedeutologicznych Jadwigi Zaleskiej (1900–1993)*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 2024, t. 27, nr 2, s. 55–76.
- , *Droga naukowa Elżbiety Zawackiej*, w: *Elżbieta Zawacka „ZO”. Portret akademicki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009, s. 55–86.
- , *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- , *Historia wychowania w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika 1945–2005*, „*Biuletyn Historii Wychowania*” 2007, nr 23, s. 89–96.
- , *Jadwiga Lechicka*, w: *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, red. A. Meissner, W. Szulakiewicz, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 459–462.
- , *O początkach i twórcach Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, w: *W kręgu edukacji informatycznej i medialnej. Studia ofiarowane profesorowi Bronisławowi Siemienieckiemu z okazji 60. rocznicy urodzin, 40-lecia pracy naukowej i 20-lecia powstania Toruńskiego Ośrodka Badań nad Edukacją Informatyczną i Medialną*, red. W. Kwiatkowska, A. Siemińska-Łosko, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 9–20.
- , *Pedagogika na Uniwersytecie Stefana Batorego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019.
- , *Powołanie katedr pedagogiki w Uniwersytecie Stefana Batorego i Uniwersytecie Jana Kazimierza*, „*Kultura i Edukacja*” 2003, nr 3–4, s. 132–143.
- , *Studia pedagogiczne biskupa Zygryfda Kowalskiego*, „*Biografistyka Pedagogiczna*” 2024, t. 9, nr 1, s. 155–170.
- , *Teacher in Scientific Research by Bishop Zygfryd Ignacy Kowalski (1910–1995)*, „*Multidisciplinary Journal of School Education*” 2024, t. 13, nr 2(26), s. 137–152.
- , *Za przykładem mistrza. Tadeusza Czeżowskiego (1889–1981) służba uniwersytetowi i nauce*, „*Rozprawy z Dziejów Oświaty*” 2010, t. 47, s. 109–127.

BIBLIOGRAFIA

- Toruńscy twórcy nauki i kultury (1945–1985)*, M. Biskup, A. Giziński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań–Toruń 1989.
- Urbankowski B., *Źródła. Z dziejów myśli polskiej*, t. 4: *Tłumacze narodowych testamentów*, Instytut Historyczny NN im. Andrzeja Ostoja Owsianego, Warszawa 2017.
- Wieczorek B., *Feliks Korniszewski (1905–1986) – kierownik Działu Dokumentacji Naukowej Instytutu Pedagogiki*, w: *Bibliotekarze polscy we wspomnieniach współczesnych*, Wydawnictwo Naukowe i Edukacyjne SBB, Warszawa 2007, s. 114–119.
- Winclawski W., *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 1: *A–H*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004.
- Wojdyło W., *Droga Kazimierza Sośnickiego do katedry uniwersyteckiej*, w: *Kazimierz Sośnicki – twórca dydaktyki polskiej*, red. R. Góralaska, J. Półturzycki, E.A. Wesołowska, W. Wojdyło, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwo Naukowe Novum, Toruń–Płock 2003, s. 45–56.
- Woleński J., *Filozoficzna Szkoła Lwowsko-Warszawska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Wołoszyn S., *O stylu uprawiania pedagogiki przez Kazimierza Sośnickiego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Pedagogika” 1974, z. 4, s. 19–24.
- , *O uzasadnieniu norm pedagogicznych*, „Przegląd Filozoficzny” 1949, nr 3/4, s. 345–362.
- , *Pedagogiczne wędrówki przez wieki i zagadnienia. Studia i szkice*, red. Z. Żukowska, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1998.
- , *Relacja wspomnieniowa o moich studiach na Uniwersytecie Jagiellońskim*, w: *Tradycja i wyzwania. Księga pamiątkowa na 75-lecie założenia Studium Pedagogicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921–1996*, Universitas, Kraków 1996, s. 39–42.
- Zierkiewicz E., *Biogram prof. dr hab. Alicji Kargulowej*, „Rocznik Andragogiczny” 2016, t. 23, s. 16–20.
- , *„Nauka i uczenie się zawsze było przeze mnie traktowane priorytetowo” – osobiste refleksje we wspomnieniach profesor Alicji Kargulowej*, „Rocznik Andragogiczny” 2016, t. 23, s. 21–39.

Fot. 1. Medal Franciszka Józefa z okazji 60-lecia panowania przyznany Kazimierzowi Sośnickiemu	83
Fot. 2. Płyta nagrobna Kazimierza Ludwika Sośnickiego, syna Kazimierza Sośnickiego	83
Fot. 3. Kazimierz Sośnicki podczas inauguracji roku akademickiego na UMK w roku akademickim 1954/55	84
Fot. 4. Dyplom d.h.c. nadany Kazimierzowi Sośnickiemu na WSP im. KEN w Krakowie	84
Fot. 5. Budynek przy ul. Bydgoskiej 78 w Toruniu, w którym mieszkał Kazimierz Sośnicki. Widok obecny	85
Fot. 6. Budynek przy ul. Mickiewicza 14 w Toruniu, w którym mieszkał Kazimierz Sośnicki	85
Fot. 7. Grób Kazimierza Sośnickiego na Cmentarzu Centralnym Srebrzysko w Gdańsku	86
Fot. 8. Plakat – Zaproszenie na uroczystość odnowienia doktoratu Stefana Wołoszyna	97
Fot. 9. Profesor Stefan Wołoszyn z dyplomem odnowienia doktoratu	98
Fot. 10. Uczestnicy odnowienia doktoratu Stefana Wołoszyna	98
Fot. 11. Feliks Korniszewski	101
Fot. 12. Dyplom nauczyciela szkół średnich Feliksa Korniszewskiego	104
Fot. 13. Zawiadomienie o obronie doktorskiej Feliksa Korniszewskiego	111
Fot. 14. Ludwik Bandura w czasie studiów	117
Fot. 15. Biskup Zygfryd Kowalski	134
Fot. 16. Herb bpa Zygryda Kowalskiego	143

Fot. 17. Legitymacja bp Zygryda Kowalskiego jako uczestnika II Soboru Watykańskiego	143
Fot. 18. Epitafium bpa Zygryda Kowalskiego w kościele konkatedralnym diecezji chełmińskiej (dzisiaj: konkatedralnym diecezji toruńskiej) w Chełmży	144
Fot. 19. Okładka rozprawy doktorskiej ks. Zygryda Kowalskiego	145
Fot. 20. Strona tytułowa skryptu Zygryda Kowalskiego pt. <i>Elementy nauk pedagogicznych</i>	152
Fot. 21. Maria Lipowska w okresie studiów na UMK w Toruniu	156
Fot. 22. Dyplom magisterski Marii Lipowskiej	163
Fot. 23. Tekst ślubowania złożonego przez Marię Lipowską jako samodzielnego pracownika nauki	168
Fot. 24. Maria Lipowska z Kazimierzem Sośnickim, 1955 rok	170
Fot. 25. Maria Lipowska	171
Fot. 26. Kazimierz Moroz w okresie studiów na UMK w Toruniu	172
Fot. 27. Kazimierz Moroz w gronie nauczycieli. Kopyczyńce, 1938 rok	174
Fot. 28. Indeks Kazimierza Moroza jako słuchacza Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie	175
Fot. 29. Dyplom magisterski Kazimierza Moroza	185

Aneks nr 1: Spis treści wykładów Kazimierza Sośnickiego z okresu okupacji niemieckiej

„PEDAGOGIKA OGÓLNA”¹

I. WSTĘP – TERMIN PEDAGOGIKA

Definicje wychowania

1. Pedagogika – teorie
2. Pedagogika – praktyka pedagogiczna

Nauki pomocnicze pedagogiki

1. Skrajny psychologizm pedagogiczny. Psychoanaliza
2. Nauka o kulturze

Przedmiot wychowania

1. Przeżycia psychiczne
2. Czynności. Zarzuty przeciw tym stanowiskom
3. Dyspozycja

¹ Wykłady Sośnickiego spisał K. Moroz w 1991 roku, czyli niemalże pół wieku po tym, jak w nich uczestniczył. Tekst cytowany, jeśli chodzi o tematy wykładów, zgodnie oryginałem. Informacje o wymienianych w tekście pedagogach, psychologach i filozofach podane zostały w przypisach przez autorkę pracy. Tekst został udostępniony przez prof. Z. Kwiecińskiego, któremu K. Moroz przekazał część swojej spuścizny.

Spór indywidualistycznej i obiektywnej pedagogiki

Psychologia humanistyczna

Pojęcie struktury [podmiotu wychowania – W.Sz.]

1. Dziedziczność:
 - a. biologiczna
 - b. psychiczna
2. Badania genealogiczne dziedziczności
3. Badania bliźniąt jednojajowych
4. Badania psychologiczne – tempo osobiste

II. CELE WYCHOWANIA

Arkusze obserwacyjne

Eksperymentalne badania stanu dyspozycji uczuciowych

Teoria celów pedagogicznych

1. Regulatywna i konstytutywna ważność
2. Podstawy treści celu wychowania
3. Cele Bartha (Kanta)²
4. Cele Bertholda Otto³
5. Polityczna charakterystyka indywidualizmu naturalistycznego w celach wychowania
6. John Dewey – pedagogika amerykańska

² Chodzi o interpretację celów wychowania w ujęciu Paula Bartha i Immanuela Kanta.

³ B. Otto (1859–1933) – zaliczany przez K. Sośnickiego do przedstawicieli naturalizmu pedagogicznego, Zob.: K. Sośnicki, *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1967, s. 184.

7. System Eberhardta Grisebacha⁴ (Morrisona)
8. System Wilhelma Flitnera⁵
9. Wyprowadzenie celów wychowania z warunków życia społecznego (socjologicznego) – Paul Natorp⁶, Paul Bergmann⁷

Ideologia celów wychowania

1. Włochy – Giovanni Gentile
2. Niemcy – Ernst Kriek
3. Hermann Rauschnig: „Rewolucja nihilizmu”⁸

Formalna strona zagadnienia celu wychowania

1. Pojęcie charakteru:
 - a. psychologowie francuscy (Théodule-Armand Ribot⁹ i inni)
 - b. przedstawiciele niemieccy (Georg Kerschensteiner, Abraham A. Roback)

⁴ E. Griesebach (1880–1945) – zaliczany przez L. Chmaja do przedstawicieli pedagogiki egzystencjalistycznej. Zob.: L. Chmaj, *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1962, s. 216–218.

⁵ W. Flitner (1889–1990) – niemiecki pedagog.

⁶ Paul Natorp (1854–1924) – uznawany za prekursora pedagogiki społecznej.

⁷ Chodzi o pedagoga i filozofa Paula Bergmanna (1862–1946), także zaliczanego do prekursorów pedagogiki społecznej.

⁸ Hermann Rauschnig (1887–1982) – muzykolog, polityk, prezydent Senatu Wolnego Miasta Gdańska.

⁹ Théodule-Armand Ribot (1839–1916) – francuski psycholog i filozof.

2. Cechy dyspozycji:
 - a. trwałość
 - b. jednolitość
3. Pojęcie osobowości i indywidualności
4. Pojęcie uwikłania charakteru
 - a. zasada
 - b. wartość (Alexius Meinong, Christian Ehrenfels)¹⁰
 - c. obiektywne teorie wartości (Heinrich Rickert, Franz Brentano)
 - d. byt i wartość w stosunku do powszechności
 - e. byt i wartość w stosunku do obiektywności
 - f. subiektywizm a relatywizm w poznaniu, przeżywaniu wartości

Aneks nr 2: Wykaz prac magisterskich napisanych pod kierunkiem Kazimierza Sośnickiego¹¹

1. **Wiktor Antonowicz**
Problem egzaminu dojrzałości na tle polskiej literatury pedagogicznej
2. **Elżbieta Arentowicz**
Zagadnienie koedukacji w Polsce
3. **Ludwik Bandura**
Badania nad nauczycielem z zastosowaniem inwentarza osobowościowego Bernreutera

¹⁰ Alexius Meinong (1853–1920) i Christian Ehrenfels (1859–1933) – zaliczani do przedstawicieli pedagogiki kultury. Zob.: K. Sośnicki, *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*, dz. cyt., s. 197–198.

¹¹ Wykaz nazwisk magistrantów K. Sośnickiego podano zgodnie z danymi uzyskanymi w A UMK.

4. **Stefania Teresa Bieniakowa (Szczepkowska)**
Wychowanie i wykształcenie kobiet w okresie Komisji Edukacji Narodowej
5. **Robert Burczyk**
System pedagogiczny Jana Śniadeckiego
6. **Zofia Buske**
Kształcenie nauczycieli w seminariach nauczycielskich na terenie Polski od Komisji Edukacji Narodowej do I wojny światowej
7. **Wanda Cieślak-Gilewicz**
Wpływ starożytności klasycznej, a zwłaszcza Arystotelesa na polityczne koncepcje Modrzewskiego, ze specjalnym uwzględnieniem myśli wiążących się z jego poglądami pedagogicznymi
8. **Paweł Edmund Dąbrowski**
Marksistowskie uzasadnienie pogładowości w nauczaniu
9. **Józefa Janina Eluszkiewicz**
Postępowe idee wychowania moralnego w powojennej literaturze dziecięcej
10. **Zygmunt Garbowski**
Doskonalenie kadr nauczycielskich szkół ogólnokształcących w Polsce w l. 1918–1952
11. **Józef Franciszek Gdula**
Najpospolitsze błędy rachunkowe u uczniów
12. **Krystyna Głowczyńska-Wesołowska**
Dzieje wychowania szkolnego dziewcząt miasta Torunia w XIX w.
13. **Janina Kaczmarek**
Światopogląd komunistyczny Antoniego Makarenki

14. **Regina Knapik**
Wychowanie naturalne w epoce nowoczesnej
15. **Kazimierz Konieczny**
Kształcenie nauczycieli szkół podstawowych na terenie województwa bydgoskiego
16. **Helena Kowalska-Szymańska**
Nauka czytania i pisanie w klasie pierwszej
17. **Zygfryd Kowalski**
Analiza socjologiczna wpływu moralnego wychowawcy
18. **Barbara Sabina Krasnoborska**
Oświata elementarna w Księstwie Warszawskim
19. **Józef Kubiak**
Rola nauczyciela w zadawaniu prac domowych ucznia
20. **Maria Felicja Lipowska (Kossecka)**
Problem talentu pedagogicznego
21. **Bronisława Łopata**
Szkoła dla umysłowo upośledzonych i rekrutacja dzieci do niej
22. **Maria Mazur**
Uczenie się u Bogdana Nawroczyńskiego i Sergiusza Hessena
23. **Wiktoria Mazur (Gliszczyńska)**
Leninowska teoria odbicia podstawą dydaktyki socjalistycznej
24. **Michał Mazurek**
Zagadnienie zgodności wychowawczej domu i szkoły
25. **Eugeniusz Młynarczyk**
Problem powtarzania w świetle nowszej literatury dydaktycznej

26. **Kazimierz Moroz**
System wychowawczy Zakładów Sierocych prowadzonych przez Towarzystwo św. Michała Archanioła
27. **Stanisław Nalaskowski**
Rozwój poglądów dydaktycznych na naukę początkowego czytania
28. **Jolanta Olejarczyk**
Geneza i rozwój szkół gospodarczo-gastronomicznych
39. **Brunon Pepliński**
Pedagogiczne znaczenie samorządu na tle epoki
30. **Edmund Jan Piotrowicz**
Antoni Popławski i jego działalność w zakresie upowszechniania oświaty
31. **Rafał Prajs**
Zagadnienie politechnizacji w pedagogice radzieckiej
32. **Józef Rembowski**
Postępowe idee pedagogiczne H. Kołłątaja
33. **Bolesław Siermiński** (zmienił nazwisko w 1949 r. z Siegmüller na Siermiński)
Środowisko i jego wychowawcze oddziaływanie w świetle współczesnej literatury pedagogicznej
34. **Janusz Andrzej Skarbek**
Wychowawcza rola sztuki według estetyki marksistowsko-leninowskiej
35. **Walenty Skomro**
Zagadnienie przysposobienia zawodowego w szkole dla dzieci upośledzonych umysłowo
36. **Helena Leokadia Strosin**
Rola pogotowia opiekuńczego w dziedzinie opieki nad dzieckiem

37. **Stanisław Strzyżewski**
Zagadnienie kary w wychowaniu w świetle nowszej literatury pedagogicznej w języku polskim
38. **Włodzimierz Bronisław Syczyło**
Teatr szkolny na tle epoki humanistyczno-barokowej
39. **Jan Szafraniec**
Założenia pedagogiczne i organizacyjne szkół podstawowych dla dorosłych w Polsce Ludowej
40. **Jadwiga Teliczek**
Osiągnięcia Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie nauczania i wychowania na tle ówczesnego ustroju Polski
41. **Hipolita Wawrzyńska-Zalec**
Wpływ czynników społecznych w obecnej szkole na wyniki nauczania
42. **Michał Wilniewicz**
Aspekt polityczny w programie nauczania Komisji Edukacji Narodowej
43. **Józef Stanisław Wiśniewski**
Hugo Kollątaja sprawa oświaty ludu
44. **Jadwiga Leontyna Zaleska**
Dobry nauczyciel w świetle wypowiedzi młodzieży szkolnej
45. **Józef Zieniuk**
Problem aktywności ucznia w procesie nauczania

- Abramowicz Zofia 110, 189
 Ajdukiewicz Kazimierz 20, 26,
 29–31, 46, 177
 Alek-Kowalski Tadeusz 50, 76,
 77
 Antonowicz Wiktor 220
 Arentowicz Elżbieta 220

 Baley Stefan 20, 30, 119–123
 Balicki Zygmunt 141
 Bandura Ludwik 57–60, 62, 63,
 87, 107, 108, 114–117,
 119–132, 155, 164, 165–
 167, 186, 187, 189, 190,
 192, 201, 220
 Barth Paul 218
 Bergmann Paul 219
 Bernreuter Robert G. 123, 125,
 126, 220
 Berthold Otto 218
 Bieniakowa (Szczepkowska) Ste-
 fania 58, 221
 Biskup Marian 67, 189
 Blaustein Leopold 20
 Błachowski Stefan 26, 114
 Bobrowska-Nowak Wanda 116,
 155, 169
 Bogucki Anatoliusz 115, 132
 Borstein Benedykt 176
 Brentano Franz 220
 Brzozowski Stanisław 141

 Bulanda Edmund 31
 Burczyk Robert 221
 Buske Zofia 221
 Bystron Jan S. 120, 121

 Chałasiński Józef 26, 27, 114,
 181
 Chmaj Ludwik 26, 27, 219
 Chodorowski J. 114
 Cieślak-Gilewicz Wanda 221
 Cimochowski Wacław 107, 110,
 189, 190
 Cydzik Zofia 115
 Czekalski Ryszard 133, 151
 Czerniewski Wiktor 106
 Czerny Zygmunt 142
 Czeżowski Tadeusz 9, 29, 34,
 43, 50, 63, 90, 91, 93–96,
 107, 109, 121, 122, 128,
 129, 135–137, 142, 158,
 178, 199

 Dawid Jan Władysław 124
 Dąbrowski Paweł Edmund 36,
 60, 201, 221
 Dąmbska Izydora 20, 31, 177
 Derkowski Stanisław 74, 75
 Dewey John 51, 164, 218
 Döring Waldemar O. 51, 124
 Draus Jan 31
 Drewińska Teodozja 19

- Dryjski Albert 176
 Drynda Danuta 116, 155, 169
 Duczkowska-Moraczewska Henryka 34
 Dzierzbicka Wanda 124
 Dziewulski Władysław 37

 Ehrenfels Christian 220
 Eluszkiewicz Józefa Janina 221
 Elzenberg Henryk 38, 43, 50, 135, 136, 157, 180, 181

 Falkowska Joanna 53
 Falska Maria 190
 Fenelon Franciszek 157
 Flitner Wilhelm 219

 Gadamer Hans-Georg 77
 Gajdamowicz Halina 11
 Garbowski Zygmunt 221
 Gądzikiewicz Witold 90
 Gdula Józef Franciszek 221
 Geiger Theodor 26
 Gentile Giovanni 219
 Gerlach Jan 167, 189, 190
 Gerstmann Stanisław 36
 Giziński Andrzej 67
 Głowczyńska-Wesołowska Krystyna 221
 Góra Barbara 56
 Góra Henryk 46
 Góra Paweł 56, 62
 Góralska Renata 12, 46
 Górski Konrad 34, 37, 38, 41–43, 45, 51, 74, 90, 95, 96, 110, 121, 122, 178, 189
 Grabowska-Pieńkosz Dorota 53
 Grisebach Eberhardt 219
 Gromska Daniela 29
 Grudziński Tadeusz 110, 189
 Grzegorzewska Maria 26, 118, 124
 Gumplowicz Władysław 176

 Hartleb Kazimierz 41–43, 45, 95, 142, 145, 149, 150
 Heinrich Władysław 90, 91
 Hellwig Jan 175
 Hessen Sergiusz 18, 168, 222
 Hostyński Lech 50
 Hoszowski Stanisław 45
 Hoyer Henryk 103
 Hutnikiewicz Artur 64, 190

 Igel Salomon 20
 Ingarden Roman 20, 96

 Jabłoński Henryk 192
 Jadacki Jacek J. 9–11
 Jadcak Ryszard 15, 20, 38, 47, 50
 Jamiołkowski Andrzej 97
 Jasiński Kazimierz 110, 190
 Jastrzęb Jadwiga 169
 Jaśkowski Stanisław 61
 Jaxa-Bykowski Ludwik 26, 124
 Jędrzejewicz Janusz 24
 Józefowiczowa Barbara 110, 190, 191

 Kaczmarek Janina 221
 Kairow Iwan 160
 Kalemka Sławomir 34, 60
 Kallenbach Józef 17

- Kallenbrun Zygmunt 124
 Kamiński Aleksander 141
 Kant Immanuel 218
 Kapuścińska Maria 115, 171
 Kargulowa Alicja 77, 78
 Kasyna Wojciech 133
 Kawula Stanisław 115
 Kazimirczuk Włodzimierz P.
 194
 Kerschensteiner Georg 27, 96,
 124, 164
 Kiernicki Bolesław 115
 Kierzkowska Bożena 172, 174,
 185
 Knapik Regina 58, 222
 Knot Antoni 31
 Kolankowski Ludwik 37, 39, 97
 Konieczny Kazimierz 222
 Kopczyński Stanisław 51
 Korczak Janusz 190
 Kornilow Konstantin 160
 Korniszewska Ewa 102
 Korniszewska Maria 102
 Korniszewska Stefania 102
 Korniszewski Feliks 59, 87,
 101–108, 110–115, 132,
 167, 201
 Korniszewski Feliks Adam 102
 Korniszewski Izydor 102
 Korniszewski Wiktor 102
 Kosiński Czesław 115
 Kossakowski Czesław 132
 Kossecka Felicja 155
 Kossecki Bolesław 155
 Kossecki Mirosław 155
 Kossecki Tomasz 155
 Kot Stanisław 30, 118
 Kotański Antoni 132
 Kotarbiński Tadeusz 29, 102,
 113, 114, 120
 Kotusiewicz Alicja 100
 Kowalczyk Leonard 175
 Kowalewska H. 114
 Kowalska-Szymańska Helena
 222
 Kowalski Zygfryd, ks. 59, 60, 87,
 133–145, 148–154, 222
 Kożuchowski Leszek 132
 Krajniak Weronika 6, 8, 12, 30,
 62
 Krasnoborska Barbara Sabina
 222
 Krassowska Eugenia 45
 Kreutz Mieczysław 31, 50, 124,
 160
 Kriek Ernst 219
 Krzywicki Ludwik 141
 Krzyżanowski Adam 90
 Kubiak Józef 222
 Kubińska Helena 167
 Kukulski Zygmunt 25, 26
 Kupisiewicz Czesław 12, 81, 82
 Kupisiewicz Małgorzata 12, 81
 Kwieciński Kazimierz Zbigniew
 115, 116, 127, 132, 217
 Lechicka Jadwiga 36, 45, 50, 70,
 110, 135, 136, 145, 148,
 149, 150, 157, 159, 162,
 166, 183, 184, 190, 199
 Leszczyński Andrzej C. 79, 80
 Lewicki Andrzej 50, 124–130,
 135, 136, 142, 157, 167,
 181, 190, 199, 201

- Lewicki Józef 176
 Lewin Aleksander 192, 193
 Librachowa Maria 176
 228 Lipowska Maria 35, 39, 40, 49,
 60, 63, 64, 67, 68, 87, 100,
 115, 132, 155–171, 194,
 222
 Łempicki Stanisław 30, 96, 177
 Łopata Bronisława 222
 Łukaszewicz Witold 110, 190
 Makarenko Antoni 96, 160,
 186–188, 190, 193, 221
 Mańkowski Bolesław 26
 Massonius Marian 26
 Mazur (Gliszczyńska) Wiktoria
 222
 Mazur Maria 222
 Mazurek Michał 222
 Meinong Alexius 220
 Mikos Maria 115
 Mikulski Krzysztof 16
 Młynarczyk Eugeniusz 222
 Moroz Antonia 173
 Moroz Edward 173
 Moroz Józef 173
 Moroz Kazimierz 30–32, 35,
 49, 57, 59, 60, 63, 64, 69,
 87, 100, 132, 172–195,
 217, 223
 Moroz Zofia 173
 Możdżeń Stefan 99
 Mross Henryk 133
 Muszyński Heliodor 192
 Mysłakowski Zygmunt 30, 90,
 112, 114, 141, 160
 Nadolny Anastazy 133, 153,
 154
 Nadolski Bronisław 37, 45, 110,
 166, 190, 191
 Nałaskowski Aleksander 98
 Nałaskowski Stanisław 11, 36,
 46, 48, 60, 63, 69, 70–73,
 82, 100–102, 116, 131,
 132, 155, 169, 171, 191,
 194, 202, 223
 Namysłowski Jerzy 115
 Natorp Paul 219
 Nawroczyński Bogdan 23–27,
 30, 76, 102, 107–114, 120,
 121, 141, 222
 Niedzielski Czesław 64
 Nitecki Piotr 133
 Nowak Jan 90
 Odrzywolski Marian 26
 Okoń Wincenty 12, 21, 62, 76,
 114
 Olejarczyk Jolanta 223
 Olszański Józef 115
 Ossowska Maria 141
 Ostrowski Jerzy 21, 22, 24
 Pachociński Ryszard 100
 Pawlak Józef 50
 Pepliński Brunon 223
 Pernal Marek 18, 30, 83
 Pieter Józef 141
 Pigoń Stanisław 89, 91
 Piotrowicz Edmund Jan 223
 Pleśniarski Bolesław 36, 49, 100,
 155, 191
 Podgóreczny Józef 63

- Pomianowski Z. 43
 Pólturzycki Józef 12, 32, 46, 61,
 62, 75, 76
 Prajs Rafał 223
 Prażmowska Wanda 176
 Preisner Walerian 110, 190
 Prokop Krzysztof Rafał 133
 Prüfferowa Maria 110, 190

 Radlińska Helena 30, 176
 Rembowski Józef 49, 60, 201,
 223
 Ribot Théodule-Armand 219
 Roback Abraham A. 219
 Rodziewicz Ewa 116
 Rotkiewicz Halina 100
 Rousseau Jan J. 157
 Rowid Henryk 30, 141
 Rozynekowski Waldemar 153,
 154
 Rulka Janusz 74
 Rzedzicka Krystyna 116

 Schwarz Jan 124
 Sekreta Mirosław 124
 Siermiński Bolesław 58, 223
 Skarbak Janusz 60, 201, 223
 Skomro Walenty 223
 Skowron Stanisław 51
 Słoniewska Helena 29, 177
 Słuszkiewicz Eugeniusz 121, 178
 Sobczak Jędrzej 100
 Sośnicka Delfina 16
 Sośnicka Sabina Anna 16
 Sośnicki Kazimierz Ludwik 18,
 30
 Sośnicki Maurycy 16

 Spasowski Władysław 141
 Sperczyński Władysław 36
 Srebrny Stefan 121
 Stawiarski Józef 138
 Steiner Rudolf 124
 Sternbach Leon 103
 Strosin Helena Leokadia 223
 Strzyżewski Stanisław 224
 Suchodolski Bogdan 25–27, 114,
 120, 121, 141
 Supruniuk Anna 34, 38
 Supruniuk Mirosław 34, 38
 Syczyło Włodzimierz Bronisław
 224
 Sypniewska Henryka 100
 Szabała Henryk 79, 80
 Szafranec Jan 58, 224
 Szczurkiewicz Tadeusz 50, 76,
 110, 136, 158, 180, 181,
 190
 Szews Jerzy 116, 131
 Sziling Jan 153
 Szmyd Kazimierz 19, 20
 Szulakiewicz Władysława 25,
 26, 34, 36, 39, 48, 50, 52,
 57, 101, 102, 116, 131–133,
 135, 138, 155, 160, 191
 Szuman Stefan 26, 30, 51, 90,
 114, 124, 141, 160
 Szumski Antoni 100
 Szcówna Aniela 160, 164

 Świętek Wacława 169
 Świtalski Edward 132

 Tatarkiewicz Władysław 26, 120
 Telićzek Jadwiga 35, 100, 224

INDEKS OSÓB

- Tomaszewski Tadeusz 31, 114
 Tomczak Andrzej 34
 Truchim Stefan 176
 Tumanow Włodzimierz A. 194
 Turska Halina 190
 Twardowski Kazimierz 10, 17,
 20, 21, 28, 29, 80, 93, 141,
 164, 177, 198
 Tync Stanisław 114, 118

 Urbankowski Bohdan 80, 81,
 197

 Wałicka-Chmielewska Anna 176
 Wawrzyńska-Zalec Hipolita 224
 Wesołowska Eugenia A. 12, 46
 Wieczorek Barbara 102, 106
 Więckowski Ryszard 115, 132
 Wilniewicz Michał 224
 Winclawski Włodzimierz 97, 98,
 116
 Winiarz Witold 123
 Wiśniewski Józef Stanisław 224
 Witkiewicz Stanisław 141
 Włodarski Bronisław 45, 110,
 121, 128, 145, 178, 190

 Wojciechowski K. 114
 Wojdyło Witold 12, 21, 25, 46
 Woleński Jan 21
 Wołoszyn Stefan 35, 40, 56, 64–
 67, 87–101, 131, 164–167,
 171, 182, 186, 188–190,
 192
 Wroczyński Czesław 176
 Wycech Czesław 106
 Wyrobek Zygmunt 90

 Zajdel E. 138
 Zaleska Jadwiga Leontyna 39,
 40, 57, 60, 160, 201, 224
 Zalewska Ewa 116
 Zawacka Elżbieta 116
 Zdunek Józef 132
 Zieleńczyk Adam 164, 176
 Ziemnowicz Mieczysław 26
 Zierkiewicz Edyta 77, 78
 Znaniński Florian 141
 Zoll Fryderyk 90

 Żukowska Zofia 88, 100
 Żytkowicz Leonid 46, 166, 189,
 190

SUMMARY

The book is a story about an outstanding Polish pedagogue and philosopher Kazimierz Sośnicki (born in Lviv) who was one of the students of Kazimierz Twardowski, the creator of the Lviv-Warsaw School. In his biography one can distinguish Lviv, Toruń and Gdańsk periods. Sośnicki was an academic teacher at three universities. The book deals with the Toruń period of this scholar's life, i.e. the years 1945–1960 and his work at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. The discussion of scientific, didactic and organisational activities at the Toruń university is preceded by considerations concerning his activities in the Lviv period. Sośnicki's biography exemplifies the life of a scholar who had to experience two world wars and the difficult years after World War II. The Toruń period was not an easy time either. It was at that time that his work was met with political criticism rather than substantive evaluation. He was affected by the so-called "massacre of the University of Toruń", i.e. the abolition of 12 faculties, including pedagogy, the development of which he had striven so hard for. The difficulty of the Toruń period for the Lviv pedagogue was due to the fact that the academic climate of Lviv, where he was educated and introduced into the world of science, was so much different than the emerging academic culture of Toruń.

The description of Sośnicki's activities during his Toruń period confirms how much he was involved in teaching and scientific activities aimed at creating a scientific community in Toruń. The archival documentation of his master's seminars is a testimony to the enormous intellectual effort put into each dissertation or doctoral thesis, including the examinations conducted and the opinions issued—not only for the evaluation of students studying under his supervision, but also for the employment of his students at other universities.

SUMMARY

Today, all of these certificates can be an excellent example of how to understand the university, as well as scientific and teaching work at the university. The contemporary reader may learn what it meant to be an academic teacher. The Toruń period of Sośnicki's activity was extremely important for pedagogy, not only at the Nicolaus Copernicus University, but for Polish pedagogy in general, and mainly for the education of teachers and future researchers in the field of education and upbringing. It was during this time that many of his works were written that were extremely important for pedagogical education.

The teaching activities of Sośnicki, recorded in student records and memoirs, testify to his style of teaching pedagogy and teaching style in general. As the founder of Toruń pedagogy, Sośnicki transferred to it the characteristics of scholars who came out of the Lviv-Warsaw School. This meant that his work at the university was combined with the mission to spread pedagogical knowledge in non-academic institutions and societies. The period of Sośnicki's work at the Nicolaus Copernicus University in Toruń seems to be a short time, but when we measure these years by his teaching and scientific achievements we can see that this is a remarkable output. Sośnicki devoted his entire professional life to the education of teachers, and—including the period of his teaching work in secondary schools and other educational institutions from 1906 to the end of his life, i.e. 1976—it was as many as 70 years.

Sośnicki's mastery is evidenced by the participation of his students in the development of pedagogy in various academic centres in Poland, their leadership of scientific units, the publication of excellent works, and the training of young staff.

Książka pt. *Mistrz kształcenia pedagogicznego. Kazimierz Sośnicki w okresie toruńskim* jest opowieścią o życiu i działalności Kazimierza Sośnickiego, wybitnego nauczyciela akademickiego, wychowawcy wielu pokoleń pedagogów. Refleksja zawarta w prezentowanym opracowaniu dotyczy przede wszystkim jego działalności akademickiej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Rozważania na temat toruńskiego okresu w biografii omawianego pedagoga poprzedzone są informacjami o jego działalności dydaktycznej i naukowo-badawczej w okresie lwowskim. Są one wprowadzeniem do opisu aktywności dydaktycznej oraz organizacyjno-naukowej na toruńskiej *Alma Mater*, której był współtwórcą.

Publikacja jest dokumentem potwierdzającym, że Kazimierz Sośnicki był twórcą toruńskiej pedagogiki akademickiej. Dzięki zachowanym źródłom archiwalnym możliwe było odtworzenie jego wielkiego wysiłku intelektualnego włożonego w dzieło kształcenia pedagogicznego i tworzenia środowiska naukowego w Toruniu, w tym środowiska pedagogicznego. Efektem jego mistrzostwa pedagogicznego było przygotowanie do pracy naukowej wielu znakomitych pedagogów, którzy kontynuowali jego dzieło. Przywołane w pracy zasady, którymi Kazimierz Sośnicki kierował się w swej działalności uniwersyteckiej, mogą być dzisiaj przykładem, jak należy rozumieć uniwersytet, działalność naukowo-organizacyjną i dydaktyczną.

Publikacja dedykowana jest tym wszystkim, którzy szanują polskie dziedzictwo naukowe.

ISBN 978-83-7614-639-3

Fundacja
Ignatianum